

PROBLEMI

51

JOŽE OLAJ: ARGONAVTI (321)

SANDI SITAR: FRESKA (324)

PAVEL LUŽAN: ANGELSKO ČASČENJE (329)

JANEZ TURK: PESMI (331)

DUŠAN JOVANOVIČ: DON JUAN NA PSU ALI ZDRAV DUH
V ZDRAVEM TELESU (334)

TARAS KERMAUNER: SAMOVOLJA DO NIČA (349)

JOŽE SNOJ: DRUGA MURNOVA USTVARJALNA DOBA (374)

HANS MAGNUS ENZENSBERGER: SVETOVNI JEZIK MODERNE POEZIJE,
prevedel Valentin Kalan (387)

IVO URBANČIČ: RADIKALIZACIJA IN KONEC EVROPSKE MORALE (401)

HERBERT MARCUSE: DIALEKTIČNA TEORIJA DRUŽBE II,
prevedel Božidar Debenjak (428)

BORIS NIKOLAJEVSKI: PISMO STAREGA BOLJŠEVIKA,
prevedel V. Blažič (445)

KAREL MARX: PRODUKCIJSKI PROCES KOT VSEBINA KAPITALA,
prevedel Božidar Debenjak (474)

LIKOVNA PRILOGA:

KAREL ZELENKO: PUSTNA POVORKA MED DREVJEM; PTICE
MED ANTENAMI; PRODAJALEC SREČK; OTROCI Z ZMAJI

APRIL 1967

REVIJA ZA KULTURO IN DRUŽBENA VPRAŠANJA

PROBLEMI

revija za kulturo in družbena
vprašanja, april 1967
leto V., št. 51

Ureja uredniški odbor: Božidar Debenjak, Janez Dokler, Niko Grafenauer, Tine Hribar (odgovorni urednik), Savin Jogan, Vladimir Kavčič (glavni urednik), Marko Kerševan, Vlado Kralj, Milan Pintar, Rudi Rizman, Braco Rotar, Mitja Rotovnik, Ivan Urbančič, Franci Zagoričnik

Lektor: Janez Gradišnik

Uredništvo: Ljubljana, Beethovnova 2. Telefon: 20-487. Nenaročenih rokopisov ne vračamo. Naročila pošiljajte na CK ZMS, Ljubljana, Dalmatinova 4, telefon: 310-033, tekoči račun: 501-8-48/1 z oznako: za Probleme. Celoletna naročnina 24 N dinarjev. Za študente in dijake 18 N dinarjev. Cena posameznega izvoda 2,50 N din

Izdajata CK ZMS in UO ZSJ
v Ljubljani. Tisk Učne delavnice ZUSGP

JOŽE OLAJ: ARGONAVTI

Ali naj k tebi pomolim, Erato,
ali pa s Haronom čez Aheront
prepeljem neoplojeni srd
svojega votlega veka, jaz,
mož z enim čevljem
iz stare prerokbe?

Koliko preprosteje bi bilo
TULITI

ko sanje spletnijo,
ko daruješ vse svoje
žilavo tkivo, ladja
pa se samo vrti,
samo vrti in se morje
reži njeni nemoči,
škodoželjno zaradi svoje neplodnosti.
Ali ko prihaja nadte katerakoli
druga smrt.

Četudi v podobi LEPOTE,
ker je že tisoče Skitov gazilo
čez njeno svetniško truplo
in LEPOTE več ni,
samo njeno sušičavo belo okostje
še označuje strani neba,
ko plovemo tod.

Tolažeč se z najrazličnejšimi pretvezami,
v to ali ono smer,
s takó ali drugače nakitenimi
in posvečenimi ladjami,
z vetrom materinske ljubezni
ali brez njega.

Res:
koliko preprostejše bi bilo
pristati na prvi obali,
izrezljati si iz krmila kipec,
postaviti si ga nad glavo,
iz svoje ladje zažgati kres

in plesati krog njega do onemoglosti.
IN TULITI.

Ker še totem lahko vzdrži
v svojem totemstru
samo tako,

da si odreže roko
in si iz nje izdleti bogca
ter tuli krog njega
himne mōri.

In tudi kitajski vrč
bi že zdavnaj razpadel,
ko ga ne bi z vseh strani
stiskala njegova oblika,
tuljenje njegove votle tišine.

Morda pa bi bilo treba
že zdavnaj zavreči
cvetočo baklo v očeh
ali jo ugasniti

in z njenim slepim ogljem
razmnoževati v pesek podobe stonog,
po sto živalic na dan.

Ali v najboljšem primeru
okamneti v PINUS MUGHUS,
zakaj v njegovo serijsko truplo
ni brizgnila svojih kali neskončnost,
njega nikoli ne bo

sredi traških vetrov
mučilo hrepenenje po nebu,
doma za vasjo bo počasi
kljuboval zemlji
s svojo kronično

in dedno pritlikavostjo,
s svojo zanič mnemotehniko.

In že takrat v Jolkosu vedeti,
kako se Prometej po odrešitvi
zapit naveličano klati okrog
in na semnjih razkazuje oključvana jetra
in piše debele knjige spominov,
in ostati doma.

IN TULITI.

Zakaj zdaj
se nam počasi le že začenja svitati
pomen napisa
lasciate ogni speranza voi ch'entrate
nad vrati
in vemo tudi,
da je Aresov gaj

samo cenena prevara
s papirnatim zmajem,
ko prispeš,
je runo že udomačeno
in tako dolgo so ga namakali
v postani vodi,
da je zgubilo svoj lesk,
potem so ga razmnožili
in ga dobiš že v vsaki trafiki.
In vemo tudi,
kako neskončno preprostejše bi bilo
nositi volčje češnje v zobeh
IN TULITI.

Ker nas je zdaj
že celo lastna pot prevarila
in se nam lastna ladja upria.
Na pragu nove zime
že prihaja nad nas doslej neznan
prastara prerokba.

Z runom ali brez njega
bo na naš rod leglo prekletstvo,
končali bomo na svojih mečih
in iz naše krvi
bo zrasla osladna cikorija.

In zdaj lahko tudi že pojemo.
Četudi s fresko
namesto obraza.

Ali z osinjem namesto jezika.
S TULJENJEM ALI BREZ NJEGA.

Z Eterpo na svoji zastavi
ali z Erinijami.

Toda nikoli z zastavo vdaje.
In ne več le zemlji navkljub:
tudi nebu.

Freska

Sandi Sitar

To je ozadje. Zelen kvadrat, ograjen z bodečo žico na betonskih stebrih. Pot in njena robova, ki se stikata v globini perspektive. Na levi in desni stranske poti do nizkih pritličnih stavb, vse razdalje so enolične, vsa okna enaka. Zapornica je vzdignjena, pod njo je mnogo vojakov namenjenih ven.

To je on. Vidimo ga v pregibu, značilnem za ljudi, ki bi radi hiteli, pa jih nekaj ovira. Zelo blizu je, vendar mu ne moremo prav pogledati v obraz. Oči, ki so se privadile spancu brez spušenih vek. Polt, ki so jo potemnilo stražni vetrovi. Razpokana, zmerom žejna usta.

Pred njim je prosojna patina časa, tu gredo dnevi počasi, tam je minila morda že cela doba. Površina je popisana, vanjo so vpraskani sgrafiti. Napisi z grobo pobeljenih kasarniških zidov, tisti s straniščnih sten in tudi tisti, s katerimi so na gosto popisane stražarnice. Vsak delec arabesknega ornamenta ima svoj posebni pomen. To so kratka poročila o dnevih, ki jih bo še treba prečrtati s stokrat preštetih koledarjev. Vsebujejo tudi spomine na ovale človeških obrazov. Ie še druga sporočila, a jih je težko vsa razbrati.

So pa še druge vrste napisi. Kakor da jih spremlja zgodovini nasproten proces, se pisava spreminja v podobe. Izhodiščni simbol je prečrtana elipsa, vse drugo so različice in navdih so meseci in skupne spalnice, kjer se vsako jutro prebudi vse močnejši odpor do duha po istem spolu.

Dobrodošli mladi vojaki, je pisalo nad vsemi vhodi. Šel je gol in bel v vrsti po hodniku, razgret in še vlažen izpod prhe je stegnil roke in naložili so mu v kocko zloženo obleko. Prve tedne je zagrizeno iskal svoj obraz. Kadar ga je našel, so mu ga trgali dol in hodili po njem. Ta čas mu je zadoščalo že kvantanje z vojaki. Motilo ga je, kadar so rabili spolni organ kot sinonim za žensko. In razglednico kot surogat. Pomikal se je ob vrsti izzivajočih in odsotnih vener, ki so se za stekleno steno ponujale vojakom. Potem se je stegnil skozi okence v tej steni in je kupil pivo, globin in košček slanine. V mestu je večkrat naglas klel samega sebe. Do žensk je ohranil neke osnovne zahteve. Tako se je prebujal s tistim mokrim občutkom, ki se je zdel nekaterim prav zabaven. Do teh reči je imel nekoliko drugačen odnos, zato je bil še bolj sam. Tedaj je najbolj čutil usodno po-

vezanost ne le z drugimi, tudi z ljudmi, ki so šli kdaj le bežno mimo njega in celo s tistimi, ki jih še ni srečal, pa so ga že čakali nekje ob poti.

Ob reki stoji, naslonjen na pest, s komolcem na kolenu, z nogu na nizkem obrežnem zidcu. Voda je motna, široka in lena. Proti toku je lesen most s premakljivim srednjim delom. Kadar plujejo skozenj ladje, ga pridržujejo močne jeklene vrvi. Na drugem bregu se nad kaos rečne ladjedelnice vzdiguje urejena konstrukcija krhkega predalča in znotraj lesenih odrov že nastaja železna lupina dolge ladje. Gleda odblisk varilnih plamenov in spodaj v reki se je ustavil val in modri plamenček ne bo ugasnil, dokler se val ne premakne, in tedaj bo zagorelo na drugem kraju.

Ladja na suhem. Njeni boki še niso dovolj čvrsti, toda nekega dne bo veliko slavje. Zbrali se bodo težkih rok v zamazanih pajacih, in s srebrnimi kravatami jim bodo govorili slavnostne govore, da jih bo vse prevzel vzvišeni ton, čeprav ne bodo poslušali besed. Šampanjec bo napravil grd peneč madež na čisto črni ploskvi in ona se bo smehljala. Kakor da je moško delo čakalo, da mu da ženska življenje, tako bo prišlo v ladjo gibanje. Počasi se bo vsedala v reko in val se bo razdelil. Okrogel voden greben bo šel pred krmo in jo bo ustavljal, vendar jo bo obračal in odnašal rečni tok. Potem jo bo navezal in odvlekel mali, sopihajoči brod in jeklene vrvi bodo napete kot strune.

Najprej zagledamo velik gobast predmet in okrog njega venec ljudi. Naslikani so zlagani prizori, prsate pastirice v fantastičnih kostumih s trakci in nojevimi perjem in pastirji v ozkih višnjevih hlačah s piščalmi v nespretnih rokah. V hreščecem zvočniku se je zataknil šop tonov. Z oboda vise na verižicah polokrogli sedeži z nizkimi ograjicami in so zdaj sredi obrata, zato odmaknjeni od svojih navpičnih osi.

Fantje se močno nagibajo naprej, le še verižice jih drže za pas. Dekleta sede trdo in ušel jim je vrisk, ko jih love leteči fantje.

Za hrbtom mu teče reka, pred njim je vrtiljak. Ta trenutek je vse obstalo in zdaj ima cele vekove časa, da razišče gibalo ustavljenega trenutka. Gleda igro moških in žensk, za katero je vrtiljak samo dober izgovor. In vse te številke neodpisanih dni in vsi ti nagi risarski poskusi se mu še jasneje kažejo pred nerazločnim ozadjem obraza.

Ob lesenem zaboju s pokončnim drogom preizkušajo svojo moč. Z lesenim batom udariš po okrogli ploščici in kazalec zdrvi gor po drogu, in če pride do vrha, sproži preprost mehanizem in takrat udari kladivce po strelnem prahu na nakovalcu in zaradi poka se vsi ozro in on se napihnjen ozira. Ciganka pa se mačje vzpne na zaboj, vse njeno telo se vzpenja, ko sega na vrh droga in siplje na nakovalce žveplo in kalijev klorat. Gledajo lepe noge rjave ciganke, ona se namenoma zadržuje, to je njena točka, potem skoči gibko dol in prezirljivo poblisne po krogu oči in jih skuša pritegniti par. In tako se spet nadaljuje.

Program pod vrtiljakom še ni izčrpan. Majhen, oguljen medved z obročkom v nosu in z jermenom okrog gobca stopa po dveh za starim ciganom. Ciganka, prezgodaj zrel otrok, stopa za njima s tigrasto lenobo,

ki postane lahko krvoločna. Spet je vse drugo izgovor in ljudje ji plačujejo, ko pleše okoli medveda in tudi vojaki segajo v globoke prazne žepe, da bi na vršičkih prstov za hip začutili njeno vročo dlan.

Ko stoji pred vsem tem, zajema celoto in pozna vsak njen del. S tem polni v sebi veliko praznino in ve, da je vse le nadomestek.

Močno dežuje in tudi stемnilo se je že. Dež pada v poševnih črtah. Pisane plahte na vrtiljaku so težke kot zastave poraza. Luči svetijo iz luž. Preko njih gre moker do kože proti kavarni. In šumenje naliva je močnejše od reke.

Mati gre z otrokom v naročju, ob roki ji visi še drugi otrok. Vleče ga za seboj, solze in kaplje so mu umile obraz.

Že hiti k njim preko luž. Mati je napol zasukala glavo in ga bo vsak hip zagledala, otrok pa ga že vidi skozi lupo solza.

Pristopil bo in s kratkimi in nerazumljivimi besedami ga bo vzdignil od tal in bo šel z njim za njo in bo gledal njeno zibanje. Srečal se bo z mokrim pogledom otroka čez njeno ramo in bo šel pohlevno za njima. Kakor da išče med lužami poti, bo stopal prav na sredo vanje. Sli bodo ob reki, skozi zaveso dežja bo videl močne luči nad lesenim ogradjem in v njem bo bolj slutil kot videl črno ladjo.

Že nekaj časa ga bo pogledovala od strani, vendar bo šele zdaj opazil njene poglede in se bo naredil, kakor da jih ni opazil, toda ona bo vedela, da jih je. Tako bodo prišli med predmestne barake v blato in smrad in potem bo pred njima samo še eno svetlo okno in zaradi rose se ne bo videlo noter.

Ko bo vstopila z otrokom, jo bo pričel zmerjati mož z usnjenim obrazom in bolnim želodcem. Opazil ga bo z njegovim večjim otrokom. Šel bo v sobo, vrnil se bo s steklenico, opravičeval se bo in žena bo kuhala kavo z obrazom proti železnem štedilniku. Spila bosta nekaj kozarčkov slabega žganja in medtem jo bo gledal, ko bo stresala v kavo sladkorni prah z dna pločevinaste škatle. Tako bi ostal. Toda pozneje — na dnu okrušenih skodelic bo samo še usedlina — se bosta otroka razigrala in bosta postala nekoliko objestna, njej bo nerodno in ju bo skušala zadržati v svojem naročju. Takrat jo bo videl takšno, kot jo hoče obdržati v spominu. Vstal bo in za vsak korak nazaj do vrat porabil veliko časa in veliko besed.

Leži vznak na deskah. Meži, da se mu ni treba pogovarjati s stražarjem, ki je naslonil puško v kot in sedel k njegovim nogam. Tudi štirih golih zidov noče gledati, ne stropa ne tal praznega prostora, v katerem so skupno ležišče, peč in prazen zaboj za kurjavo. Zunaj šumi dež. Šum preplavlja vse druge glasove.

Od daleč prihajajo po reki narasle vode in že segajo po zmerom novih bregovih. Vrtiljak stoji v vodi. Ljudje so se spopadli s tokom, skušajo ga zadržati. Vrtiljak pa se zmerom bolj nagiba. Mimo plavajo deske, kurjava in gradbeni material.

Zdaj prinašajo vode že čudne, zmaličene predmete, ki jih je težko spoznati. Počasi se sesede veliki vrtiljak v valove. Pol ga gleda ven, ko ga hitro odnaša. Nikjer ni več ljudi, edino drog še štrli iz vode in na vrhu je napis: Preizkusite svojo moč! Potem tudi tega zalije. Zmerom bolj gre dež.

Gladina je segla do temeljev ladje. Po lesenih odrih pleza. Od železnih sten odpada opaž. Spodkopani deli lesene konstrukcije se rušijo v valove. Zdaj nosi tok tudi ljudi. Drže se drug drugega in plavajočih predmetov. Iz vode hlatajo po zraku.

Od ladje so odpadle cikle, nič več jo ne drži, zdaj je našla sama svoje ravnotežje. Ladja se malo zasuče in slovesno odpluje za njimi. V strugi brez bregov se počasi vrti okrog svoje osi.

(Stražarja sta se zamenjala, ob tej uri gre dežurni mimo zapora na svoj običajni obhod, zato si novi stražar ne upa noter. Žvižga si, a oni ga ne sliši. V praznem prostoru je odprl oči.)

Skozi narasle vode se nič več ne prebija tok. Vse se je umirilo, tudi gladina se ne dviga več. Sicer pa ničesar, ob čemer bi se dala meriti višina vode. Trupla se dvigajo, napihnjene telesne votline jih drže na vrhu. Iščejo se in plavajo skupaj.

Tam je ladja. Ni več brega, da bi se obrnila k njemu. Moški in ženska sedita na mostičku in gledata čez vode. Na ladjo se je rešilo veliko živali. Zdaj so grozljivo mirne. Edino podgane tiho cvilijo. Vsak od njiju drži v naročju spečega otroka. Drobní telesci sta zviti in skrčeni, kakor da se še nista rodili. Molčita, gledata v vodo. Njuna obraza sta prazna. Vendar vesta vse. Voda vdira v notranjost skozi nezavarjene šive med ploščami. To pogubi podgane. Nimajo kam plavati in se vrte v krogu. Takšno plavanje jih kmalu utruji, zato se skušajo rešiti nazaj na ladjo. Toda ne morejo se več povzpeti po navpičnih železnih stenah. Njihovi gibi so zmerom bolj krčeviti, zmerom hitrejši in zmerom manj izdatni. Krogi se ožijo in živali utonejo v njihovih središčih. Neznatne sledi za njimi se izgube v gmoti voda.

Ven gledata le še mostiček in rob ladijskega trupa. Krov je že zalila voda. Nekateri živali so se skušale rešiti s plavanjem. Druge so zlezle k njim na most. Lezejo jima po otrocih, po telesih, po glavah. Otepata se jih, toda brezupno se jih oklepajo v smrtnem strahu.

Za oblaki trepetá medla svetloba.

Pod vodo zgineva zlomljeni obris ladijskega trupa.

Skozi mračno bariero se prebije sonce.

Nimata več kje sedeti. Stojita v vodi in vzdigujeta nad glave svoja otroka, kakor da bi ju hotela v spravo darovati bogovom.

Ostalo je samo še sonce sredi praznega neba in njegova zrcalna podoba je sama sredi prazne gladine.

Dolgo ostane tako.

Potem se sliši kлокotanje, kakor da odteka voda skozi izstok kopalne kadi.

Sonce, sonce...

Minejo dobe. Prikažejo se vrhovi gora. Prikažejo se pobočja in vznožja.

Sliši se neki glas. Ni ga mogoče prav razumeti, čeprav vpije zmerom glasneje. Vendar se more tako oglašati le živo bitje.

Opomba: Ugotavljamo, da prizora velike povodnji, kot piše o njem naš poročevalec, ne moremo videti na opisani freski. Vendar je njen spodnji del res slabo pregleden. Tu prevladujejo sinji in sivi barvni toni. Poročevalec je hotel verjetno prav tu videti več, kot je dostopno naši znanosti na njeni sedanji razvojni stopnji.

PAVEL LUŽAN: ANGLEŠKO ČASČENJE

I

Očitno je
da večno bivajo
bogovi
nad izmozganim svetiščem
zakaj v resnici svetimo
na praznem oltarju
ali v praznini cvetočih gnojišč
O blagoslovljeno jalovo seme
in tisti pastirji
ki piskajo čas
na votle piščali

II

Vsak angel biva
za svojimi vrati
ki so zastražena
ki so otopela
ki so nema
ki so neprehodna črta
do množice
Vsak angel biva
v razsežnih vrtovih
da ne vidi konca svojemu cvetu
ki obžira sonce ali zeha ob zori
ko napaja svoje žejne korenine
ali pa le s prstom migne
proti smrtnosti
in tema zajame predverja
Njegova podoba se razmnoži:
v vsakem kotu je
v vsaki otipljivosti v vsakem strahu
vedno večja
silnejša
oznanja besedo
ki je jedro in utrip
na bregovih črede

Oznanja besedo
ki je njegovo meso in njegov kruh
zakaj tja ne pride v podobi
kjer žeja srka znoj
O božji sin
ali pa iz oči v oči
pedenj človek
Sedeš k belemu kamnu
in hladen izvir
pride k tebi
skozi tisoče toplih rok
Posmehneš se ženi
njeni boki sanjajo poletje s Haitija
in potem oba strmita v resničnost
svojih vrat
v nepremično zenico

Onkraj se črede gnetejo
v žuljavih molitvah
za čisti zrak

Angeli sedejo med nebeške dneve
Vodomet kipi visoko do ptic
in se utrinja na zelene ravnine
Njihove misli tiho padajo
na mehke preproge
kot da jih ni
Zastor se vzdigne

Črede odhajajo
v neskončnost slanega okusa
kjer slutijo kruh
V tropih padajo v temo
kjer jih raznaša lačen počitek

Angeli zbežijo v čas
Plodijo se v večni luči
potem strmijo proti obzorju
Svojo svetost kujejo dalje
na hrbtu črede
ki odteka
Nad njo plava ognjena beseda

Čudež je očiten
Čudež je očiten
Angeli zabrenkajo
na zlate strune molka

Zenica se razpre
in rimska cesta jo prebode
Obličje se elastično upogne
Stene dvorca upadejo v nagibu
Z vrtov se širi pesem
ki bi jo tista revolucija steptala

Nandangeli prihajajo
k daritvi

III

Cas pa vzhaja iz moje hiše
Polje pa raste iz mojih rok
Voda pa izvira iz mene
ki nisem bog ki nisem bog
ki sem čreda
ki sem kljubovanje
prihodnjih

JANEZ TURK: PESMI

Kombajniranje

Upognilo se je klasje
žetve pa ni hotelo biti

narava je po stvarstvu goljufija
sonce svoje muhe pase
mrk je posledica neskladja karakterjev
veter piha kakor kdo ukaže

nekaj mora biti tu narobe
namreč s pšenico
to prekladanje žakljev ne kaže na dobro
nekaj čisto drugega je
prisluhni zorenju žita
in zapeti narodno pesem
kruh ne bo grenak ne bo se ti uprl
sicer pa proč s tem
te štorije so sentimentalne

škrob in špirit plus kemija
en recept za vse zaleže
šnops iznašel je hudič
s krompirjem pa nimamo kam
češplje so za izvoz
fižol se v zelju namaka
narod piščance obira
teorijo negira
in gre potem k zobozdravniku
KATERI ZOB NAJ VAM IZDEREMO
tistega zgoraj desno

Upognilo se bo klasje
žetve pa ne bo

Beg

vedno znova odhajaš
takole enkrat na leto za deset dni
ali kakor se ti pač zljubi
proti jugu
v objem mehkobnega vetra
ki nosi sol ki troši sol
vedno v isti kraj odhajaš
čeprav je pousod sonce morje in galebi
pesek kamen ribe v morju
obalne ladje dancing bari
školjke oljke majolke jolke
bori nori bori borovi gozdiči
otoki potoki otoki ljubezni

je pa nekje kraj ki ni obljuden
kjer ni kategorij sob turističnih taks
le žgoči pesek in škržatje v borih
tja greš

Čas blaznosti

med tistimi drugimi nevažnostmi
tistega poletja sopare opeklin in mesnosti
tistih spominov praha je
da smo poblazneli v nezmožnosti
v preostajanju časovnega brezčasja

mi prvobitni idoli pridobitništva
predvsem bi že takrat moralo biti nekaj v nas
nekaj bi moralo biti
kar pa je ostalo
je pretekla sedanost vsakdanja
so prekleti pretekli tisti ki so nas učili
kako ljubiti kako sovražiti
kako graditi kako podirati
kako koga kako komu kako kaj

je nekje začetek tragičnega konca
kjer so ostala naša poldejanja
pred začetki ki jih je našel konec
in je bilo že vse vnaprej določeno
naša izhodišča so bila jasno določena
kajti katerim namenom je bilo treba služiti
zakaj služiti
ko je že vse storjeno
ko ni ničesar več
razen jalovih obžalovanj
se je treba odločiti
za totalnost miru totalnost uničenja
za minljivost časa
ki je za nami
ki je pred nami
zakaj vsak dan gledamo
kakšne barve je nebo ob zatonu na zahodni polobli
kakšna so vzhajajoča jutra vzhodne poloble
poslušamo oddaljeno bobnenje poskusnih eksplozij
šeletenje kovinskih teles nad nami
po utrudljivem počitku se vračamo
oboroženi z novimi pastmi
v mrtva peščena prostranstva
podobni samomorilcem

Don Juan na psu ali zdrav duh v zdravem telesu

(Nadaljevanje in konec)

Dušan Jovanović

Vsa prizadevanja pokončati ga so se žalostno izjalovila. Ta gmota je imela tako dovršene reflekse, da česa takega še nisem videl. Denimo, da sem se spravil nanj s palico. Naj sem udrihal še tako obsedeno, očetovega telesa to ni ne presenetilo ne zmedlo, z naglim gibom se je preračunano odmaknilo, se zožilo, znižalo ali pa tako neznansko stisnilo, da je udarec prav gotovo zgrešil cilj. Spremenil sem taktiko in jel mahati poševno, od zgoraj navzdol, ali s posebnimi sabljaškimi udarci, sekati z desne proti levi, kar bi v normalnih okoliščinah prav gotovo zadelo v črno. Pri tem je gmota demonstrirala čudežni repertoar cirkusantskih spretnosti, uplahovala je, se pred sunki razmikala, se luknjala, se lomila na dva ali več delov in se tako izmikala udarcem, da so padali v prazno, bobneli po tleh in odmevali, da je bilo groza. Hip za tem se je znova združila, zlepila ali zlila v celoto, kot da se ne bi bilo nič zgodilo. Včasih je dokazovala svojo vzdržljivost s tem, da se je skrčila, napela in negibno prenašala udarce palice, ki je od trdne, a prožne površine odskakovala kot žoga, odbijajoč se s tako silovitim pospeškom, da sem imel pri močnem udarcu občutek, kot da se mi bo roka izpahnila, ali da mi jo bo izpulilo z ramenom vred.

Nič boljše se mi ni godilo, če sem naskakoval tvorbo z nožem, sekiro ali žago. Zival se je v teh primerih vedla kot pesek, voda ali zrak, kakor je pač nanese, znala pa je tudi vračati milo za drago, ali zob za zob, ubirala je tudi trše strune, se v hipu prelevila v jekleno gmoto, ob kateri se je moje orodje trlo kot krhka steklenina.

Sčasoma je ubadanje z očetom postalo priljubljena hišna zabava, v kateri sta z veseljem sodelovala tudi gasivec in Romana. Tekmovanje v iznajdljivosti pri izbiri sredstev za uničenje očeta nas je prijateljilo, delali smo z roko v roki, postali smo tako rekoč nerazdvojljivi in življenjsko zainteresirani sodelavci. Romana in gasivec sta se ogrela za »poskuse« zgolj iz dolgega časa, zato, da bi dolge ure na kozolcu prijetnejše prebila. Mene pa je gnalo nekaj več kot samo zabava, čedalje bolj zares sem se ga loteval, čedalje bolj zagrizeno sem ga obdeloval.

Gasivca sem spodbadal k ukvarjanju z očetom, netil sem njegovo domiselnost, razvnelam njegovo mučiteljsko domišljijo, dokler ni nekega dne sam predlagal, da očeta izpostavimo tako imenovanim »požarnim efektom«, kar je pomenilo polivati ga z gorečo nafto, obkladati z žerjavico ter sežigati z »najmodernejšimi sredstvi sodobne požarne vede«. V ta namen je Janez priskrbel posebno nevnetljivo posodo, v katero smo spravili očeta, da ne bi po nepotrebnem ogrožali sobnega parketa ali celo tvegali požig hiše. Te skrbne priprave, ki so nam naprtile veliko opravkov in tudi denarnih stroškov, pa so se izkazale za nepotrebne, zakaj s »požarnimi efekti« je očka opravil kar na kratko. Utekočinil se je ter užarjene obliže bodisi preprosto pogasil, bodisi, tako je bilo recimo v poskusu z gorečo nafto, razlit na dnu posode mirno počakal, da nafta, ki je plavala na površini, zgori do kraja. Po vsem tem sem imel celo vtis, da mu visoka temperatura ustreza in da jo nemoteno spreminja v energijo, zakaj po teh eksperimentih je bil videti živahnejši kot sicer.

Po takih neuspehih smo bili sicer razočarani, nismo pa še do konca obupali, ker smo menili, da čas dela za nas, pa tudi zato, ker sta bila Romana in Janez prepričana, da vsega tega ne počnemo iz gole zlobe, ali zato da bi ugonobili ubogega očeta, temveč zaradi zabave in dolgega časa. V njihovih očeh je bilo vse »hec«. Sčasoma je kozolec v Gorenji vasi postal pravi laboratorij, mi pa smo se razvili v zagrizene raziskovavce in tako rekoč prave znanstvenike. Zavest, da ne koljemo človeka ali česa njemu podobnega, temveč da raziskujemo vplive določenih sredstev na zamotanem organizmu neznane konstrukcije, je še posebej spodbujala že tako in tako gorečo znanstveno vnemo ter nas zmeraj znova navdajala z novimi znanstvenimi ambicijami. Odrešujoče spoznanje o pomembnosti pionirskega dela, ki ga opravljamo, je odločno vplivalo tudi na naše navade in hišni red nasploh. Začeli smo vstajati zelo zgodaj, skrbeti za osebno in hišno higieno, postali smo drug do drugega obzirni in ljubeznivi, amoralne razvade so skorajda povsem izginile, začeli smo si nadevati nekakšne plastične rokavice, kot pač to počenjajo zdravniki in znanstveniki, oblačiti bele halje, ki jih je ročno sešila Romana, na glavah pa smo imeli gasilske čelade, ki jih je Janez ukradel v vaškem gasilskem domu. Vso to primitivno maškerado in neokusno obkladanje z doktorskimi naslovi sem pač moral sprejeti, če sem hotel, da se zadeva premakne z mrtve točke.

Na Romanino pobudo smo začeli vrsto novih eksperimentov, ki so potekali v znamenju »plinskega štedilnika«. Žival smo spravili v posodo, jo polili s kropom iz grelnika in vse skupaj kuhali na plinskem štedilniku. Ko je voda zavrela, se je začel očka topiti kot maslo na soncu in kmalu je postal popolnoma neviden. Voda v kotlu je začela po malem že izparovati, mi smo pa še kar naprej vztrajali. Romana se je zabavala s tem, da je metala v kotel sol, poper, kis in druge začimbe, ki naj bi pomagale razkrojiti očetovo tekočino. Ko je bilo na dnu samo še nekaj prstov kalne, goste tekočine, smo izključili plin, posodo postavili na mrzla tla v kopalnici in šele potem, ko je bila za silo shlajena, vse skupaj prelili v manjši lonec, tega pa odnesli v hladilnik, ki je bil vključen na maksimum. Po šestdesetih urah, se pravi, po treh nočeh in dveh dneh, nismo več zdržali,

radovednost nas je že skoraj pomorila, odprli smo hladilnik in v njem našli zasneženo žival, ki se je na dnevni temperaturi raztopila in nemudoma oživila.

Bil sem besen, gorenjevaška tepčka pa sta norela od navdušenja. Ta dva si v resnici nista želela očeta pokončati, saj bi bila v tem primeru ob vse, kar jima je življenje dajalo: zabavo, doktorske naslove, delo, življenjski cilj. Znova bi se morala vrniti v posteljo in plesati po njej od jutra do mraka, od mraka do dne, to pa jima nikakor ni šlo v račun, odkar sta s pomočjo znanosti zaživela polno življenje. Po vsakem neuspelem poskusu sta se kar oddahnili, kimala z glavami, se trepljala in z ljubeznivim odobravanjem opazovala očeta, češ kar tako naprej.

V obupu sem se lotil tudi zastrupljanja z arzenikom in ciankalijem, pa se, mimogrede bodi rečeno, tudi nista obnesla. Zaloga domislje je iz dneva v dan usihala, nazadnje se je izčrpala, in tako se je zgodilo, da smo lepega jutra obsedeli, ne vedoč, kaj početi. Vse, kar je bilo v človeških močeh, smo poskusili, vse, kar se je le dalo, smo s svojimi skromnimi finančnimi sredstvi izpeljali, storili smo več, kot bi kdo smel pričakovati, koristi pa tako rekoč nobene. Obtičali smo v zelo mučnem položaju, brezdelno posedali in onemglo opazovali očeta, ki se je ves čil in zdrav bohotno pretegoval na preprogi.

Iz te zagatne brezposelnosti, ki nas je vse po vrsti napolnjevala s pogubnim občutkom praznine, nas je rešil gasivec, ki je predlagal, naj raziščemo spolne afinitete ter občevalne zmožnosti naše živali. Janez je pojasnil, da smo doslej dognali marsikaj zanimivega, da smo si že v marsičem izpopolnili predstavo o tem, kako žival reagira na najrazličnejša okolja in vplive, da pa še ničesar ne vemo o njenem spolnem življenju, načinu razmnoževanja in podobno. Brez ovinkov je predlagal, naj vlogo partnerja v seriji spolnih poskusov prevzame Romana, ki je edina med nami samica, medtem ko lahko upravičeno domnevamo, da je moj oče in njen bivši mož moškega spola. Temu nisem nasprotoval, čeravno je bilo prekleto malo upanja, da bi oče med aktom crknil ali da bi mu to kako drugače škodovalo.

Romana se je nekaj časa sramežljivo upirala, ugovarjala je, češ da jo je groza objeti to ostudno pošast, branila se je dati se tej gnusobi, a nazadnje je le sprevidela, da ni druge izbire, če si hočemo kdaj priti na čisto, kako je kaj s tisto rečjo pri tej čudni živali.

Medtem ko sva midva z Janezom mrzlično skončevala zadnje priprave, se je jela Romana lišpati, maziliti, si risati trepalnice in puliti odvečne obrvi, se spakovati v zrcalu in dišaviti z nekimi pariškimi preparati. Končno je bilo vse nared: Romana lepa kot še nikoli, midva z gasivcem pa diskretno skrita na drugi strani vrat, drgetajoč od razburjenja in zroč skozi luknje v lesu, ki sva jih prej v ta namen izvrtala z ročnim vrtnim svodom.

Dogodki so se zdaj razvijali s filmsko naglico. Romana je slekla haljo, počepnila k očetu, pogreznila vanj svoje mehke roke in ga potegnila nase. Zdajci jo je oče preplavil, tako da je skoraj ni bilo več na spregled, potem pa klokotaje poniknil v njo, tako da je od vse njegove koli-

čine iz nje štrlel le drobcan, repku podoben konček. Romana je klonila, se zleknila po preprogi, se oklenila štrudlaste gmote, ki se je obsedeno tlačila vanjo in prav tako strastno ter neučakano skakala iz nje. Neverjetna naglica te prožnosti, bliskovito potapljanje očeta in hipne prikazni Romane, vrtoglavo zibanje, guganje, drsenje in poskakovanje tako zraščene klobčiča, ki je venomer spreminjal smer, takt in obliko, je že v kali zatrlo vsak poskus temeljitega znanstvenega opazovanja, zavoljo katerega sva pravzaprav z Janezom privolila v to nadvse neokusno srečanje. Naj sva še tako napeto kukala skozi najini luknji v vratih, nič natančnega nisva mogla videti, kajti pred nama je migotal slap prhe, v katerem je bilo nemogoče zasledovati gibanje posameznih kapljic. Nazadnje sva postala že nestrpna, skrbelo naju je, kako se bo ta nesmiselni prizor končal, bala sva se za Romanino zdravje, prav lahko bi jo zadela kap, premišljala sva tudi o tem, kako ustaviti to nespametno divjanje in zagotoviti Romani ustrežnejše razvedrilo.

Nazadnje je Romana le prišla iz sobe, jokala je kot dež, govorila je, da sva midva z Janezom odurni svinji, da se ona že ne bo šla več teh bedastih eksperimentov, da noče biti več znanstvenica, da ji je bilo s Poldetom lepo, da je Polde zlat, da se Polde ni čisto nič spremenil, da ji je vse odpustil, da je čisto tak, kot je bil nekoč, da bo odslej ona skrbela zanj, svojega Poldeta, ki jo edini med vsemi resnično ljubi, rekla je, da je Polde njen in ona Poldetova, da bo treba poklicati pravega zdravnika, midva pa naj delava svoje zverinske poskuse na mačkah, ne pa na ljudeh.

XXVII.

Doktor Černigoj se je pripeljal z avtomobilom pozno zvečer, pokazali smo mu od nesmiselnega divjanja povsem izčrpanega očeta, ki je kot negibna abstraktna plastika ležal na postelji, tako je zahtevala povsem obupana Romana. Ta žensčina se ob zdravnikovem prihodu ni mogla zadržati, spet je planila v histeričen jok in rotila Černigoja, naj ga reši.

Doumel sem, da pomeni prihod Černigoja očetovo zanesljivo smrt, razumel sem, da bo šel Černigoj do konca, da bo zmožel to, kar meni ni uspelo, in bil sem ga vesel. Jasno mi je bilo, da je očetovo zdajšnje stanje če že ne povsem, pa vsaj v veliki meri Černigojevo maslo, da ima zdravnik z očetom svoje posebne namene, ki se po posledicah in končnem izidu prav nič ne razločujejo od mojih. V bistvu smo vsi trije — Oče, Černigoj in jaz želeli isto — očetovo telesno smrt, le da sta onadva pri tem imela še nekaj v mislih, zame pa je bilo to konec in začetek vsega.

Vedel sem, da se vpričo Černigoja ne smem izdati, da mu ne smem odkriti svojih resničnih namenov, da ne smem ničesar tvegati, če hočem, da bo zanesljivo opravil stvar namesto mene. Sklenil sem torej biti previden in hliniti zaskrbljenost glede očetovega videza, s posebnim poudarkom na skrbi zastran njegovega telesnega obstanka.

Zdravnika sem obvestil, da je dualiteta duha in telesa zdaj že dokončno speljana, jasno in glasno sem zahteval realen zdravniški poseg — operacijo, injekcijo, tablete, terapijo. Dejal sem, da je takšna oblika oče-

tovega telesa popolnoma nedopustna in protizakonita, nalašč sem čeval neumnosti, Černigoj se je zmedeno nasmihal, gasivec je maščevalno mrmral, Romana pa se je glasno cmerila.

Spoznal sem, da se je tudi Černigoj odločil za previdno taktiko. Potem ko je celó noč prebedel pri pacientu, je končno le razumel, da je stvar, s katerim ima opraviti, v resnici njegov bivši znanec Polde Rakovec.

Hitro si je opomogel od napadov osuplosti, pomiril navzoče s svojim ljubeznivim žametnim tenorjem in si dal za začetek še enkrat izdrdrati potek celotne bolnikove zgodbe. Izjavil sem, da nimam rasističnih predsodkov in da me zunanja oblika očetovega telesa sploh ne moti, da mi je skorajda pri srcu, da je ljubka in simpatična, da se pa bojim, da takšna, kot je, ne pelje nikamor ter ne vnaša v naše človekoljubne vrste drugega kot zmedo in preplah.

Romana je rekla, da to ni res in da Poldetu nič ne manjka.

Rekel sem, da mu manjka pamet, da se je čisto poneumil, da ga je nova telesna oblika povsem utesnila in onemogočila, da ga je trdoživni organizem popolnoma zarastel in zasužnjil, da se razum, kolikor sploh še obstaja, v novih razmerah ne znajde, da ne more dokazovati svojega obstoja z uveljavljanjem svoje volje, da je torej povsem brezobvezen in odvečen, da o tem priča tudi samozadostnost novega organizma, ki je tako vsestransko odporen, trdoživ in iznajdljiv, da prav nič ne pogreša sožitja z razumom.

Černigoj je rekel, da on za zdaj ne more ničesar ukreniti, da mora boj izbojevati oče sam, da stvari so, kot pač so, in da, če bo zmožen prevzeti iniciativo z radikalnim posegom v zdajšnjo strukturo telesa, da bo prvi v vrsti podobnih primerov, ki bo odprl medicini in biologiji sploh neslutene možnosti.

Izjavil je, da žal ne more predvidevati končnega izhoda, da so doslej še vsi njegovi pacienti te smeri obtičali v stanju najčistejše omrtvičenosti duha, ki je pomenila štadij dokončne obmrlosti.

Takšen človek ni brez duha, v njem še kljuje zavest, v njem precizno agira razum, le da je nevtraliziran s silami svojega organizma. Takšne ljudi imamo pogosto za brezupne degenerike, to je krivično in zmotno gledanje.

Nobeno zdravilo, noben zunanji šok, noben poseg zdravniške vede ne more niti za las spremeniti tega stanja.

Potrebna je notranja aktivizacija, potreben je velikanski napor volje premagati uporni fizis v tej stopnji njegove trdoživosti, žilavosti in odpornosti, v kateri odpovedujejo malone vse zunanje intervencije, najsi so še tako brezobzirno ostre.

Za zlom te trdnjave je potrebna nadčloveška koncentracija volje, kar pomeni totalno dejanje v zadnji fazi boja, boja do dokončnega uničenja duha ali telesa, do smrti enega ali drugega, to pa je tudi nujno in potrebno, potrebno je, da se zgodi prav na ta način.

To je zadnja uganka, nismo je pravočasno spoznali za prvo, vse smo počeli prej, tu bi bili morali vrtati že od vsega začetka, tega pa nismo mogli, dokler se ni zasukalo tako, kot se je zdaj.

Dodal je, da je že od prvega trenutka slutil, da se bo stvar tako zapletla, kot se je zdaj, da bi bil to lahko preprečil, pa ni, storil je vse, da vidimo to, kar vidimo.

Odslej bo vse izključno v rokah Rakovca samega.

To, kar mu je storiti, je ogromno, tega še živ človek ni storil.

Janez je vprašal, kakšen bo rezultat tega, kar bo Rakovec storil.

Nasmehnil sem se, nisem se mogel zadržati.

Černigoj je skomignil z rameni in odgovoril, da edino tega na tem svetu še ne ve o človeku.

V tem trenutku se je oče, ki je ves čas negibno ležal na divanu, z blaznim naporom nekako ves privzdignil, tako da je z vso gmoto obvisel v zraku, nekaj centimetrov nad ležiščem, in kot bi pulil besede iz mesa drobovjaste tvari, mukoma hripavo izbljuval:

»BOSTEPAKMALUIZVEDELI.«

Obstali smo kot okameneli, oče se je zrušil nazaj na divan, sevnil po nas z ognjem svoje gladine, in videti je bilo, da je v hipu zaspal.

XXVIII.

Vsi po vrsti smo bili ob živce, ker smo nenadoma ostali sami sebi prepuščeni, zdolgočaseni in brezdelni.

Černigoj je hodil po hiši z nekimi papirji, venomer si je nekaj zapisoval, odsotno računal in glasno mrmral nerazumljive izraze, v glavnem pa je večji del časa prečepel pri očetu in se ob njem brez vidnega razloga strahotno razburjal.

Jezilo me je, da se je na vsem lepem zakrknil, se ves posvetil svojim skrivnostnim opravkom in iz njega ni bilo mogoče izvleči niti besede. Molčal je kot riba, če sem ga povprašal, kako kaj kaže z očetom, se je zmrdoval in zarotniško izmikal. Naveličal sem se drezati vanj, dobro sem se zavedal, da se s tem smešim, saj sem se vedel, kot da je on informacijski urad, jaz pa brezposeln firbec. Zameril se mi je tudi zato, ker si je prilastil izključno pravico do sobe, v kateri je prebival oče, jaz pa sem moral kot kakšen pastorek prebivati v kopalnici.

Romana se je klatila po stanovanju kot dekla na dopustu, tu in tam bruhala, prebirala neke zveščiče sodobne poezije, kar je spravljal Janeza v nepopisen bes. Gasivec si ni znal pomagati drugače, privlekel si je nekakšne uteži iz betona ter si z dviganjem krajšal čas ter tako brzdal nakopičene energije.

Včasih smo vsi trije sedli v kad, se delali, kot da veslamo, in tiho peli pesem »zaplula, zaplula, zaplula je barčica moja«. Ne vem, kako je to vplivalo na Janeza in Romano, zase pa lahko mirno rečem, da so bili to najlepši trenutki v mojem življenju.

Na splošno je na kozolcu prevladalo moreče ozračje čakanja. Čakanje je bilo v nas, čakanje je bilo v zraku, čakanje je bilo v času. Vsi smo čakali in pri tem skrbno pazili, da ne storimo ničesar, kar bi to čakanje pretrgalo. Prijetnejše je bilo ždeti v kadi in čakati. Vedeli smo sicer, da

se bo prav kmalu zgodilo nekaj, kar nas bo prisililo, da planemo in v močni svetlobi dogodka begamo kot slepe kure po tem našem kozolcu, a to nas ni motilo v brezvetrnem miru čakanja. Videti je bilo, da je čakanje edina realnost, edina mogoča usoda utrujenih grešnikov tega sveta, edini mogoči način ubadanja s časom. To čakanje smo vsi brez izjeme tako ali drugače spravljali v zvezo z očetovo boleznijo, od katere smo pričakovali pobudo za razplet svoje negibnosti. Nemalokdaj smo drug drugega zalotili, kako se plazimo okoli očetove sobe kot ogleduhi protibveščevalnih služb, ki drug drugemu ne zaupajo, vsi skupaj pa ne vedo, kdo s kom drži in kdo komu streže po življenju.

Romana se po tistem dogodku z očetom ni hotela z nikomer več pečati, živela je nekako sama zase, oblila jo je neka sončna radost notranjega izvira, odela si je neka čudna, do vratu zapeta oblačila, po ves dan žvečila čokolado in zobala češnje, na vprašanja pa je odgovarjala le s kratkim da ali ne.

Najbolj se mi je od vseh smilil Janez, saj ga ni bilo moč več spoznati. Od pretiranega dviganja uteži in druge telovadbe je tako shujšal, da ga je bila sama kost in koža, obraz se mu je čudno razpotegnil, lica žalostno uplahnila, život se mu je sključil, od cele njegove gasilske postave so zdaj ostale le še oči, ki so kljubovalno žarele iz globokih jamic. Prav zares, nisem si bil na jasnem, kaj ta človek še pričakuje od naše družbe, zakaj vztraja v njej in kaj si obeta od svoje navzočnosti. Morda ga je gnala radovednost, morda mu je samoljubje velevalo, naj ne bo šleva in naj vztraja do konca, morda si je domišljal, da je priča prepomembnemu dogajanju, ki ga ne gre zamuditi, morda v svojem gasivskem življenju res ni imel drugega početi, morda je bilo vse skupaj le malodušnost, vrag si ga vedi, kaj se je dogajalo v tej na oko preprosti pameti, ki sem ji bil čedalje bolj hvaležen za družbo in zgledno človeško solidarnost.

Sprva sem še sanjaril o tem, kako bi pustil očeta in vso to zmešnjavo okoli njega, se ilegalno spravil čez mejo in v tujini poskusil srečo kot navaden delavec, žigolo ali kaj podobnega, a časopisni članki o grenkem kruhu izseljencev in domotožju po rodni grudi so me kaj kmalu spame-tovali. Tujina je trda mačeha, poleg tega me je hromila misel na to, da bi me utegnili na meji ujeti in spraviti v zapor, tega pa se iz že znanih razlogov nisem veselil. Premišljal sem tudi, kako naj bi prepričal Černigoja, da mi napravi plastično operacijo in mi spremeni obraz tako, da ga ne bi mogel nihče živ spoznati, nikoli več in na noben način. Z novim obrazom bi se potem vrnil v Ljubljano in naprej mirno študiral pod izmišljenim imenom, ali pa bi se izselil v kakšen manjši kraj, se zaposlil kot poštni uslužbenec ali železničar, ta poklic mi je bil že od nekdaj pri srcu, se oženil s kako pridno vdovo, ki bi imela stanovanje, dobil otroke in začel novo življenje. Včasih sem se tako vživel v vizijo svojega novega preprostega življenja, da sem bil z njim že kar zadovoljen, potem pa me je znova premamila misel, da živimo samo enkrat in če si ta enkrat zapravimo z neplodno banalnostjo malomeščanskega življenja, ki se začenja s pridobivanjem otrok in imetja, končuje pa s pridobivanjem let za pokojnino, potem se pač ne moremo ponašati s tem, da smo izvirni. Spoznal

sem, da v bistvu že od nekdanj hlepim po razburkanem življenju, po nočnih zabavah, avanturah, potovanjih, da mi boemsko življenje ni bilo nikdar tuje, da bi bil najbolj srečen, če bi se smel v miru posvetiti pijanstvu ali slikarstvu, doumel sem, da me privlači denar, ugled, slava, in oblast, ta magična beseda, ki pove vse, izbriše vse, nadomesti vse, je bila zlata vredna domislica. To bi bilo nekaj nalašč zame, nekaj, čemur bi se z veseljem posvetil, oblast me je veselila, v njej sem rojen, v njej vzgojen, od njene milosti živi vse, kar leze in gre, kar je in spi, kar se smeje in joka, kar govori in molči, to bi bil rad, oblast. Črv nevidni, revež preganjani, študent otopeli, skrivač umazani, hudodelec strahopetni, jaz, bi bil rad oblast. Volje nimam prave, strahotno neambiciozen človek sem, obziren, če tako pomislim, vase zaprt, mehkosrčen, navsezadnje, še samega sebe bi razdal revežem, oblast pa sploh. Za nič nisem, na tem kozolcu bom zgnil, ali pa v kakšnem strašnem zaporu, vse se lahko zgodi. Samo sanjaril sem o tem in onem, venomer sem si izmišljal nova življenja, nove poklice, nove ljudi, se karal, da si drznem sanjariti, si prigovarjal in se spodbujal k norim dejanjem, ki bi me zares in ne samo v domišljiji iztrgala iz tega brezupnega čakanja, bil sem nepoboljšljiv v brzdanju samega sebe, v ubijanju domišljije in volje hkrati, nazadnje sem bil že tako zmešan, da nisem več vedel, kaj pijem in kaj plačujem, kaj živim in kaj sanjam, kaj si dovoljujem in česa se odrekam, kaj sem bil, kaj sem in kaj še bom.

V vsem tem pa je bilo skrito nekaj, kar me je že ves čas grizlo, me dajalo kot kašelj, ki ne preneha niti v sladkih sanjah, niti v grenki mori, niti v najbolestnejših blodnjah. Misel, da me je oče s to svojo boleznijo potegnil za nos, da si je pod njeno krinko dovolil vse, kar mu je srce kdaj pozelelo, vse, česar se mu je kdaj zahotelo, vse, kar mu je kdaj padlo na pamet, meni pa pustil te klavrne, slaboumne, jalove fantazije, me je spravljala na rob norosti. Izmišlil si je bolezen, ki je opravičevala vse zmote, zakrila vse nizkosti in sramote, obenem pa z na stežaj odprtimi vrati ustvarila možnosti za polno izživljanje vsega tistega, kar moram jaz zapirati v trhle okvire svoje domišljije. Imeti to bolezen je bilo več in slajše kot oblast, to je pomenilo živeti vse od kraja, početi vse od kraja, brez meja okušati svet in sebe v tem svetu, meni pa puščati gloriolo zdravega normalnega človeka, ki sanjari med sebi enakimi sanjači na nekem kozolcu v neki vasi. To je bila prevara, goljufija, rop. Opeharil me je za svobodo, mene in vse nas reveže, ki drugega blaga na tem svetu nismo imeli kot ta drobiž prostosti, pa je prišel on, prenažrt svobode in življenja s katerima ni vedel kaj početi, in je od nas zahteval miloščino in smo mu jo dali v gotovini in smo osiroteli. Prostovoljno smo mu izročili ključke našega suženjstva, tako smo zagazili v močvirje enakosti z njim, ki je bil naš izvirni greh, šiba naše enotnosti, nujnost naše nebogljenosti. Zdaj smo zdravi in debeli v mlakah svoje onemoglosti, v mrežah svoje ujetosti, v ruševinah svojih pričakovanj. On pa ima svojo bolezen, ki je igra njebovega življenja, je nič in je vse, je nekaj.

Nad menoj in nad vsemi nami bdi Černigoj, ta bleda molčeča pošast, ta intrigant, ta vsevedni, vsemogočni ravnatelj vseh boleznij tega

sveta, ta nas stiska v svoji mehki, skrbno negovani kirurški pesti, ki nikoli ne zadrhti. Njemu smo slepo pokorni, od njega odvisni, ta nas odreši ali pogubi, gorje, če se mu izneverimo.

Ta človek se je vgnezdil v našem kozolcu, se narisal v mrzlih domačijah naše samote, nas zmasiral s plehkimi triki svojega pravilnika, nas izuril v vseh spretnostih ponižnosti, nam na hitrico skoval nekaj lepo zvenečih molitev in zaukazal učenje dveh zapovedi, od katerih je bila prva in zadnja: ne trkaj po nepotrebnem na moja vrata.

Sesali smo njegove nauke, kakor smo pač vedeli in znali, pokorno smo glodali njegova zdravila in vdano žvečili njegove napotke. Nazadnje smo se že tako osamosvojili v izpopolnjevanju teh določb, da smo jih čutili kot svojo last, kot nepogrešljiv del dnevov, ki so tekli in nič rekli. Tako nas je Černigoj, ko je spoznal, da smo že dovolj zreli, prepustil samim sebi, on pa se je umaknil in posvetil svojim zapiskom ter drugim opravkom, tako da ga ni bilo več na spregled. Čeravno nas ni več nadziral, smo vedeli, ali pa smo vsaj imeli vtis, da to na neki način vendarle še vedno počne, in tako se je zgodilo, da smo se ga tem bolj bali, čim manj smo imeli opraviti z njim. On je verjetno vedel za ta naš strah, bil je tako zvit, kot da bi bil že v rani mladosti sesal zvitost namesto mleka, odtujil se nam je še bolj, se napravil za nedosegljivega, v naših nizkotnih, strahopetnih srcih pa je pustil golo podobo strahu. V kozolcu je zdaj vladal tak red kot še nikoli, bili smo lepa družinica, prelestna za oko, presladka za pogled.

Ko je Černigoj nekega dne odprl vrata svoje ordinacije, kot se je po novem imenovala očetova soba, in se prikazal na vratih, smo vsi trije skočili pokonci, se spoštljivo razvrstili v polkrog, mene pa je tiščalo na ploskanje. On je verjetno uganil moj namen, me užaljeno ošvrknil s pogledom, kot da bi se bil zdrzil ob moji neodločnosti, videl sem, da ga je prizadelo, ker sem se premislil, meni pa je postalo žal in že sem hotel popraviti zamujeno, ko je on, misleč, da je za vse skupaj že prepozno, spretno preigral svoje nezadovoljstvo in mi s samoumevnim gibom pomahal, češ je že dobro, saj ni bilo treba. To me je tako navdušilo, da so mi od ganjenosti prišle solze v oči, roke so same od sebe treščile vkup in tako se je zadeva zgladila.

Rekel je, naj sedemo, češ da je napačen trenutek, ko moramo skupno odločati o neki zadevi, ki je ni moč več odlašati. Rekel je, da očetovo zdravstveno stanje ni najboljše, da očetu trda prede, da bo njegovo telo podleglo, da bo zgnilo ali nekaj takega. Vidiš ga, Černigoja, sem pomislil, pa ti je le uspelo. Rekel je, da je on tega vesel, rekel je, da oče zasluži, da po trdo izbojevani zmagi nad telesom živi še nekaj časa kot absolutni duh, kot človek brez telesa. Spoznal sem, da sem imel prav, ko sem ju sumil, da imata še nekaj za bregom, a vseeno sem bil presečen. Sklenil sem, da se na to njuno prizadevanje po življenju duha brez telesa ne bom oziral preveč, saj sem bil prepričan, da je vse skupaj nesmisel, oče bo crknil in takrat bo njega in telesa in vsega skupaj nepreklicno konec. Černigoj je rekel, da očetova bolezen ni samo njegova zadeva, od kod neki je jemal to obzirnost, ampak stvar nas vseh, ki živimo z njim

na tem kozolcu, pa ne samo nas, tudi očetovih znancev, sorodnikov, prijateljev in drugih, ki so tako ali drugače zainteresirani za očetovo bolezen, skratka, stvar je širšega pomena ter jo je zato treba v tem širšem okviru tudi reševati. Sklenil je, da bi bilo dobro, če bi vsi, kar nas je tukaj, kot en mož spoznali usodnost tega trenutka in njegove pomembnosti za medicino ter glede na to sklicali širši sestanek. Koristnost tega posvetovanja je nedvomna, saj to je edini način, da se zavarujemo pred zlobnimi jeziki, ki bodo post festum brez dvoma skušali obrekovati, blatiti in grobo napadati naše znanstvene dosežke. Na koncu je uporabil ljudske pregovore: več glav več ve, delo mojstra hvali in kdor ne uboga, ga tepe nadloga.

Spraševal sem se, čemu zdaj ta ceremonija, kakšna neumnost je spet to, ko je vendarle že vse sklenjeno in tik pred tem, da se izvrši, kaj neki bo počel z ljudmi, ki bodo prišli, kako jih bo opeharil, v kakšnem smislu jih bo potegnil za nos.

V naših vrstah je završalo od navdušenja, veseli smo bili, da bomo spet enkrat prišli med ljudi, da se bomo pogovarjali, da bomo jedli in pili, da bomo videli stare, dobro znane obraze ter z njimi vred obujali spomine na stare čase. V prvem navalu navideznega navdušenja sem skorajda pozabil na neprijetnosti, ki bi utegnile nastati, če bi me kdo od povabljenih gostov po odhodu naznanil, a Černigoj me je brž pomiril z zagotovitvijo, da bo poskrbel za to, da bodo med povabljeni sami poštenjaki, ki jih ima tako ali drugače v pesti, poleg tega pa bo srečanje strogo konspirativnega značaja.

XXIX.

V naslednjih dneh se je kozolec spremenil v mravljišče raznih dejavnosti. Černigoj je tipkal vabila za sestanek, ki naj bi bil razdeljen na dva dela: družabnega in delovnega, sestavljal je dnevni red, odpošiljal dopise na vse konce in kraje ter skrbel za organiziran potek priprav. Izkazalo se je, da je njegov načrt domišljen do najmanjših podrobnosti, da delo poteka brez zastojev, kozolec je naglo menjal svojo podobo in se čez noč spreminjal v slavnostno prizorišče bližajočega se srečanja. Kar nas je bilo drugih, smo se z zaupanjem prepustili Černigojevemu vodstvu in pridno izpolnjevali sprejete obveznosti. Romana, ki se je v zadnjem času nekoliko zdebela, zlasti čez pas ni bila več vitka kot nekoč, se je sukala med lonci, pečicami in ponvami, da jo je bilo veselje gledati. Zaloge pripravljene hrane so naraščale in po velikanskih količinah pečiva, pečenega mesa, kompota, pudinga in vina sem sodil, da bo srečanje trajalo najmanj en teden.

Z Janezom sva po Černigojevih navodilih predelala tri omare v stole in klopi, počedila vse prostore, uredila ležišča za dvanajst oseb, izpraznila jedilnico, v kateri zdaj ni bilo nič drugega kot dolga mize, stoli in klopi, na steni nasproti vhoda pa je visela povečana fotografija očeta izpred dvajsetih let.

Na dan pred srečanjem je bilo že vse nared, Černigoj se nam je zahvalil za pomoč in nam dal še zadnja navodila za ureditev naše zunanjo-

sti, Romani pa je celo predlagal, naj obleče svojo belo svileni poročno obleko, si uredi pričesko z lasmi spuščeni na levo stran prsi, v izrez pa naj si zatakne rdečo vrtnico, in to je tudi storila. Moram reči, da se mi je to šemljenje zdelo sumljivo in tako kot marsikaj v početju Černigoja skrivnostno. Te priprave so obetale vse kaj drugega kot posvetovanje, prej bi bil človek rekel, da gre za svatovščino ali pijansko gostijo.

Natanko ob določeni uri so se z velikim zelenkastim kombijem pripejlali pred kozolec vsi povabljeni: Olga, Evstahija, Marija, Rozalija, More, tisti pijani kamnosek Primož in še dva gospoda, ki ju predtem še nisem videl. Vsi skupaj smo se stlačili v jedilnico in po prvih spoznavnih smehljajih, stiskih rok in vljudnostnih besedah je takoj nastopil Černigoj, pozdravil goste in izrazil upanje, da bo srečanje starih znancev v vsakem pogledu plodno. Hotel je še nekaj reči, pa se je premislil, zamahnil z roko, češ, pišite me nekam, toliko za zdaj.

Z Janezom sva nosila na mizo debele bokale vina.

Ozračje se je kmalu krepko ogrelo in se brž sprevrglo v pristno veseljačenje.

Ni bil dan tako dolg, da ni prišla noč, izrečeno je bilo geslo rajši pijan kot zaspan, in tako se je začelo.

Bilo je, kot da me ni. Od kraja mi je že še kdo pomahal, češ, zdravo, mali, kako je kaj s teboj, potem pa še tega ni bilo več. Niti sledu ni bilo o kakšnem posvetovanju, govorili so same neumnosti, resnega človeka ni bilo med njimi, sama pijana, plehka drhal, ki se je obsedeno tlačila z jedjo in pijačo ter čvekala večne neumnosti. Ženske so se ga tako nalezle, da so bile na vso moč podobne krilati jati nahujskanih kokoši, ki so po nesreči zašle v pevski zbor. Kamnoseka ni bilo potrebno posebej spodbujati, v lica je bil rdeč in zaripel, vratne žile so se mu napele, potil se je skoraj toliko, kot je pil, tolkel je s pestjo po mizi in govoril, da, kadar on pije, gleda na boga. More ni prav nič zaostajal, vedno je imel prazen kozarec, grozil je kamnoseku z raznimi stavami, grizel kozarce, se postavljajl s svojo hromo telesno polovico, govoril, da z eno roko spi je več, kot mi vsi skupaj z obema, da sta on in Rakovec v hosti pela ubrano kot slavčka, tukaj pa da je prevelik šunder, ker se nekaterih ljudi vse prehitro prime. Tista dva gospoda, ki ju nisem poznal, sta se spravila nad Janezovo narodno uniformo, rukala sta se s komolci in lagala, da je že obrnjena, pa da je kljub temu videti kot nova, prosila sta ga, naj se izprsi, ker bo tako boljše za uniformo, ker se ne bo mečkala, to je smrt za blago te kakovosti, mečkanja, dežja in kemične čistilnice naj se izogiba, sta rekla in se krohotala, češ še edina sreča, da je sešita po meri. Janez je resno poslušal, praznil kozarce, nazadnje pa je izjavil, da z njima ni pasel krav, da je v življenju izkusil že marsikaj grenkega, da je neštetokrat gledal smrti v oči, ko so drugi smrčali v babjih gnezdih, ter da si ne pusti od nikogar masirati jaje, rajši ne bi, ker je zelo nagle jeze. Gospoda sta odgovorila, da njemu vsaka čast, da tudi iz majhnega grma zleti velik ptič, da je Slovencev malo in da morajo skupaj držati, ne pa drug drugemu kljuvati oči kot lačne vrane, ki sitim ne verjamejo.

Zdaj se je Janez zmeščal, dolgo so se trepljali po ramah, nazadnje pa zatulili v en glas: »Boš tiho, ti baraba, usta imaš kakor žaba...«

Jaz sem se ves čas držal ob strani, goltal vino in oprezal za Olgo potepinko, materjo edinko. Takoj ko sem jo zagledal, me je obšla neka divja želja, da bi jo poljubil, ji sedel na kolena in se ji pustil božati po laseh, ko sem bil majhen, mi je bilo to zaprno, zdaj pa bi mi dobro delo, pogrešal sem jo, čudil sem se, da ji ni nič do mene, po toliko mesecih bi si lahko privoščila malo ljubezni, kaj se je zgodilo? Hotel sem jo nagovoriti, se razjokati kot otrok na njenih velikih prsih, jo prositi, da me reši odtod, da me vzame s seboj, da me ugrabi za zmeraj. Olga me sploh ni zapazila, ali pa me ni spoznala, zagotovo pa vem, da me ni slišala, odsotno je pila in se izumetničeno smehljala vsem, ki so jo slučajno oplazili s pogledom. Kdaj pa kdaj se je kdo spozabil in ji začel kaj pojasnjevati, napeto mu je gledala v ustnice, se delala, kot da razume, kimala z glavo in govorila, da je res tako, kot pravi. Postalo me je sram, da je moja mati, zlasti še, ko se je napila in brez prenehanja, ne oziraje se, o čem je tekla beseda, kar naprej drdrala: »Polde ima moje solde, Polde ima moje solde...«

Rozalija, Evstahija in Marija so bile družba zase. Sprva so se grdo gledale, se zaničljivo nasmihale druga drugi, sčasoma pa so se le sprijateljile in združile svoje sile v zaničevanju Romane. Prismuknjen smeh teh dam se je sukal okoli bele poročne obleke »iz čiste svile, kajne, dragica?«, se nato lotile op art uhanov, ki so bili označeni kot »...srrrčkani, samo malce prekratki«, potem pa je Rozalija vzdignila eno od svojih bergel, jo v velikem loku zanesla čez mizo in končno spustila na Romanin trebuh. Kot na ukaz so se vse tri spogledale, se zgrozile in takisto zavriškale. »My dear,« je kriknila Evstahija z močnim avstralskim akcentom, »pa ne, da bi bila noseča!« To znamenje je bilo spodbuda za Marijo in Rozalijo, da sta z močnim rezgetajočim hihitanjem, ki je prevpilo vso družbo, opozorili nase in zagotavljali Evstahiji, da to ni mogoče, kaj ji vendar pride na misel, da so to leta, da je to navadna debelost, ki prej ko slej čaka vsako izmed njih, da se to da lepo odpraviti... »s kuro, s shujševalno kuro...!« je kot obsedena vriskala Rozalija, dušec se od smeha in otepajoč se z berglami Evstahije in Marije, brž ko je rekla, da se da tisto odpraviti.

Romana je s pretirano ljubeznivim glasom sporočila, da je res noseča s svojim bivšim možem, s katerim se namerava znova poročiti, ter da ji zato še na misel ne pride, da bi se odpovedala otroku. Zdaj so žensčine izgubile sleherni občutek za mero, mene pa je od presenečenja skoraj vrglo pod mizo. Torej sem res na svatovščini, torej bom res dobil brata: vreščanje žensk so preglasili hripavi falzeti moških, nad katerimi je brez konkurence kraljeval podivjani More, ki je grmel nekaj o tem, kako je Polde stara sablja, ki se ne da kar tako. Zaglušujoč hrup glasov, razbijanje kozarcev, vsesplošno prerivanje, nazdravljanje in skakanje na mizo je kot bi odrezal prenehalo.

Pri vratih je stal Černigoj in porival pred seboj odprt otroški voziček, v katerem je, pokrit z belo rjuho, tičal oče.

Černigoj se je premaknil v sredino sobe, se za hip ustavil, ošinil vse navzoče z ledenim pogledom, potem pa bliskovito strgal z vozička rjuho, ki je prekrivala očeta. Vtis, ki ga je ta prihod naredil na zbrane goste, pa tudi na nas, ki že lep čas nismo bili puščeni v bolnikovo sobo in torej nismo vedeli za najnovejši razvoj bolezni, je bil več kot pošasten.

Zagledal sem shajanemu testu podoben hlebec razpadajočega tkiva, ki je napolnil sobo z ostrim gnilim smradom, od katerega so mi prišle solze v oči. Stvar je bila videti v vseh plasteh prekvašena z gostim, sir, kastim gnojem rumenkasto zelenkaste barve, ki je plaval med prozornimi cunjastimi skorjami sivkasto mlečnih odtentov. V tej debeluškasti, vlažni gmoti, ki jo je prekrivala izrazito bleda, nabrekla in sijajna mrena, je mrgolelo plinskih mehurjev zamazano bakrene barve in nekakšnih majhnih klinastih žuljev, ki so, čeprav mehki kot kuhana špinača, bili še najtršji delčki te driskaste mase. Vse skupaj je bilo videti kot v polivinilasto vrečo spravljena juha iz sesirjenega jogurta, v kateri plavajo gnili cmo-kasti žličniki iz pšeničnega zdroba.

Težko in neokusno bi bilo natančno opisovati podrobnosti, lahko samo rečem, da sta se gospoda, ki ju nisem pozval, zdaj izkazala kot mati-čarja ali nekaj temu podobnega, in sta ročno, brez obotavljanja, ob strogi podpori Černigoja, opravila nekaj, za kar dam roko v ogenj, da je bil poročni obred med Romano in tisto rečjo v otroškem vozičku.

Obšla me je takšna slabost, da nisem mogel ne gledati ne poslušati te gnusne ceremonije, ves omotičen sem se opotekel mimo zgroženih svatov iz jedilnice in se zgrudil nekje na koncu hodnika, desno od kopalnice.

Ko sem se znova ovedel, me je nekdo trepljal po ramih. Napel sem oči in v temi spoznal Janeza, ki me je razburjeno rotil, naj vstanem. Z muko sem vstal, dopovedoval mi je, da morava hitro nazaj v jedilnico, da mu je Černigoj naročil, naj me poišče in na vsak način pripelje, rekel je, da bo hudo narobe, če me ne bo, ker je Černigoj besen, da se kar bliska. Dejal sem mu, naj gre k vragu skupaj s svojim Černigojem, rekel sem, da mi je vsega dovolj, da nočem več živeti v tej svinjariji, da grem stran, dokler je še čas, da bom pobegnil ali pa se ubil kje v gozdu na čistem nočnem zraku, rajši bom krepnil, kot pa še naprej prebival v tej norišnici.

V tem trenutku me je zaslepila močna luč žepne svetilke in Černigojev glas je zadonel na koncu hodnika: »Vozi se ali hodi peš, smrti naproti greš,« je rekel, se na kratko zasmeljal in dostavil, da je smrt prijetna, da je pa na žalost krajša od življenja. Nato je nekaj časa monotono mrmral, počasi obračal snop žarkov proti vratom jedilnice. jaz pa sem se omamljen pomikal za lučjo, rinil v njo kot komar v žarnico, ne čuteč več svojega telesa, ne vedoč več, kaj počnem, ne kaj se dogaja, lahko sem se zibal na krilih svetlobe in tonil iz prosojnega oblaka žarkov v žametni mah tišine. Iz daljave me je zasledoval odmev Černigojevega glasu, se lepil obme, padal vame, se dvigal iz mene in me nosil v zvezdnate pokrajine praznih prostorov.

Zdelo se mi je, da se vrtim, da izgubljam trdna tla pod nogami in postajam plen zračnega vrtinca, ki me kot raztelešeni hudournik sanj goni po prostoru, me odnaša v višine, od katerih mi zastaja dih, in drvi z menoj v brezna pozabe.

V grozi tega prisilnega prepuščanja razjarjenemu toku viharja sem se nekako porazgubil in razcefral, se pomnogoteril v majhnih oblakih tokov, ki so divjali vsak zase v svojo smer, bil sem povsod in nikjer, bil sem prostor v celoti in nič, bil sem nekaj neprijemljivega, nekaj naključnega in nestalnega, nekaj razbitega in nesestavljivega. V posameznih tokih, ki so pihali sem in tja, se pogrezali in poganjali navzgor, sem čutil nejasno, medlo hotenje po združitvi v eno, a razkrajalna moč sile, ki me je kosala, je sčasoma uničila tudi zavest o razcepljenosti, razbitost je bila čedalje popolnejša, samoumevnejša in pripravnejša za izogibanje neštetim neprijetnostim in grozečim nevarnostim, ki so kot zublji brezčasne pošasti hlastali po meni in mi želeli zlo. Iz pritiska moje gibljivosti in zadnje vednosti o tem, da še vedno sem, so zdaj lahkotno rastle ukane, pobegi ter iznajdbe, ki so s čudežno prožnostjo slutile razvoj dogodkov in z vsemogočno lahkotnostjo uravnavale smukanje po prostoru tako, da se je vse zadovoljstvo iztekalo ter slednjič stikalo v šivih nekakšnih brezosebnih oddahnitev in zadoščenj, ki so premagovala vse ovire, vse zasledovavce in sovražne tujece, ter se kopičila ob zadnjem nevidnem zidu vesoljnega prostora. Vse, kar je bilo tostran zidu, sem bil jaz, vse, kar je bilo onstran, je bilo nekaj drugega. Jaz sem se na tej strani gostil, zamudniški valovi, ki so bili del mene, so višali moj tlak, nič ni bilo za nami, pred nami vse. Kopičili smo se, se napihovali in butali v zid vsega, v jekleni jez, ki je segal do neba in čez, do dna in še globlje, do obzorja in dlje, v neskončno neskončnost vsega, kar je mogoče. Naš namen je bil predreti ta zid, se zagnati onstran njega, hitro preplaviti vse, kar je. Zaganjali smo se z vso močjo, zakaj onstran nas je čakalo zadnje in najslastnejše zadoščenje.

Ne vem, ali nam je uspelo zvrtniti zadnji zid, vem pa, da smo se med butanjem tako stisnili in napeli, da smo se natlačili drug v drugega, da smo se nazadnje znova združili v eno, nato sem butnil z glavo v nekaj trdega in začutil ostro bolečino pod rebrom na levi strani prsi. Zaslišal sem Černigojev glas, začutil, da se z vsako svojih rok držim neke tuje roke, da cepetam po trdnih tleh jedilnice, začutil sem tudi top pritisk v sencih in mlahavo onemoglost v očeh. Na silo sem jih odprl.

Vsepovsod črepinje, bruhanje, umazanija, gniloba in smrad. Rozalijine berge, Moretova bingljajoča paralitična roka, praznične obleke, gasilska čelada, prazen otroški voziček, Černigojeve steklene oči, Romanin trebuh.

To je bil trebuh in pol.

Pogledal sem otroški voziček, vprašal sem se, kaj pomeni to, da je prazen, a kakor hitro sem si vprašanje zastavil, sem tudi pozabil nanj, čutil sem, da je ob moji zavesti v meni še neka tuja zavest.

XXXI.

Ta dvojnost, ta nasprotujoča si vednost o tem, kaj se godi, in protislovna hotenja, ki iz te dvojnosti rastejo, so me povsem omrtvičila.

Dražijo me v svoji raznoterosti, ki jo zaznavam zdaj kot bolešno napetost in fizično neugodje, zdaj kot sproščeno vznesenost in mehko odprtost.

Odmev mojega prepuščanja so le podobe, ki se utrinjajo na temnem ozadju in ločene od svoje gostote, teže in glasov plavajo v mojem žametnem nemiru.

Nekdo izstopa iz mene z vodenim pogledom.

Njegove neslišne besede drsijo v meni kot mastne kaplje.

Njegova navzočnost je lahka kot plamen.

Prebliski svetlobe se lovijo v zlatu in dragem kamenju, se cepijo na vse strani in spreminjajo črnino pogrebcev v nekaj slepečega, lestenčastega.

Med skalnatimi čermi križev in nagrobnih spomenikov raste suh veter besed.

Nekdo se je zganil v meni — to nisem jaz.

Skušam ga splahniti.

Lili se v meni.

Sope v mojem duhu.

Gleda z mojimi očmi, suka z mojim telesom.

Dva sva v meni.

Moja leva roka trza, kot da bi se skušala nečesa otresti.

Gibljem se skozi mrmranje.

Gibljeva se skozi mrmranje.

Zakaj mislim, da to, kar se premika v meni, pomeni:

»Zdaj greva lepo domov, ljudje naju gledajo.«

Samovolja do ničā

(Odlomek iz premišljevanja ob poeziji Tomaža Salamuna)

Taras Kermauner

1.

*Utrudil sem se podobe svojega plemena
in se izselil.*

(Mrk I)

AVTONOMIJA. Pesniku se na lepem zazdi, da se je svojih bližnjih naveličal. *Izseli se. Odkod in kam?*

En del Salamunove pesniške zbirke *Poker* odgovarja na vprašanje »odkod«. Ena njenih glavnih tém je podajanje okolja, iz katerega je pesnik izšel, slojev, ki jim pripada ali med njimi živi, njihovih navad, nazorov, resnice. Druga plat zbirke se ukvarja z odgovorom na vprašanje »kam«: Šalamun skuša svoj »tja« natančno opredeliti in mu dati čimbolj polno vsebino. Med tema »odkod« in »kam« se giblje Šalamunov pesniški svet. Prva črta tega pesniškega sveta je avtonomija: potreba po avtonomiji, ki se kaže najprej kot pesnikovo prepričanje, da se je že osamosvojil — da se mu je posrečilo *izseliti se*. Citirani verzi so vzeti iz prve pesmi v zbirki; ker je zbirka urejena približno kronološko, pesmi so razvrščene tako, kakor so nastajale, gre za eno Salamunovih najbolj zgodnjih pesmi, se pravi za začetek Šalamunovega pesniškega sveta.

Pesnik je prepričan, da se je *izselil*. Ob tem prvem koraku si še vse verjame. Niti na misel mu ne pride, da bi rekel: *izselil se bom*, in nam s tem pojasnil svoj načrt. Od načrta do realizacije je zanj le kratek hip — nikjer nobenega mučnega procesa, v katerem bi se nekaj ostvarilo, nekaj ne. Prešine ga domislica in že ni več domislica, temveč stvarnost. Ali ni že v tem verzu anticipiran Šalamunov igrivi, prosti, poplesujoči odnos do sveta?

Eno vemo zatrdno: na začetku svoje poti je Šalamun prepričan o vsemožnosti sveta, se pravi o tem, da lahko sam stori vse, kar hoče. Konkretno: pesnik si brez težav predstavlja možnost Osvoboditve, še več, Osvoboditev jemlje kot zanesljivo in že izvršeno dejstvo.

Ta osvoboditev se za zdaj kaže kot: biti-na-razpoloženju, kot bitivmes. Od tam, kjer je bil (iz svoje socialno-zgodovinsko-moralne Biti),

je pesnik odšel. Odšel je iz neavtonomnosti, za sabo je zapustil stanje, v katerem ni bil sam svoj, neodvisen, temveč le del *plemena*, del nečesa širšega, danega, obstoječega, v čemer je bil zajet, ujet, omejen, stisnjen. Zdaj je na tem, da bo nekam prišel. Kam in kako? Tja, kamor namerava, bo prišel sam, samostojno — in tam bo sam. Kakšen je ta »tam« na začetku pesnikove poti?

*Moj svet bo svet ostrih robov.
Krut in večen.*

(Mrk I)

OSTRINA IN KRUTOST. Salamunov program je popolnoma neromantičen. Očitno je, da je njegova poezija že v začetku negacija, zanikanje preteklosti — tako njegovega socialnega okolja (*plemena*) kot nekega pretežnega pesniškega izročila: slovenskega romanticističnega samosmiljenja, mehko, prijetnosti, miline. Nasproti klasični slovenski zmečkanosti postavlja večno (ne le začasno) *ostrino* in *krutost*. V svetu, kakršnega programira — v svetu, kateremu se bliža — ne bo nič sentimentalnega, toplega, nežnega. *Iz dolgih žebljev / si varim ude novega telesa . . . / Iz prežrtih plošč gnusa / si bom postavil kolibo*. Tisto, kar je Zajc dosegel po dolgi in naporni poti, na kateri je skozi leta pobijal svojo preteklost, svoje romanticistično izhodišče (in kar je spet izgubil), je bilo Šalamunu dano že pri priči. Posrečeno se je postavil na konico nekega razvoja, od izročila pametno »profitiral«; na ramenih svojega prednika bo zidal naprej. Zajc si je priboril nesentimentalno pozicijo v nenehnem spopadu s svojim zelo močnim začetnim, izvirnim in zato tudi ves čas — kot podton, kot izhodišče — spremljajočim ga sentimentalnim samousmiljenjem. Salamun je nesentimentalen »po naravi«: po vzgoji, po značaju, predvsem pa po historičnem trenutku. V tej točki je veliko sorodnejši Krambergerju — pesniku Dejavnosti in Volje — (ton začetne Šalamunove poezije je: to delam, to bom storil) kot Grafenauerju ali Cundriču, ki se sicer sama sebi ne smilita, se pa milujeta v nežni mehki samočutenja in čutenja Nature. Ena linija gre od Levstika in Aškercera preko Voduška h Krambergerju in Salamunu, druga je neprimerno bolj tradicionalna in vsesplošna. Pojav Krambergerja in Šalamuna v šestdesetih letih tega stoletja je kot izrazito realističen analogen Aškerčevemu v devetdesetih prejšnjega; ali ne gre za dve — sicer različni — obliki realizma v dveh — ravno tako različnih — dobah slovenske »kapitalizacije«, dveh načinov uspešnega formiranja »buržoaznih« slojev?

*Iz starih cunj bo drobovje.
Nagniti plašč mrhovine
bo plašč moje samote.
Okoli si izderem iz globine močvirja.*

(Mrk I)

NEAVTENTIČNOST IN AVTENTIZIRANJE. Salamunovo poezijo obremenjuje v tej začetni fazi še velika neavtentičnost. Izročilo, iz katerega

izhaja, je zapustilo v njej še vse preveč vidne sledove. *Gnus, mrhovina, stare cunje* so petrefakt zajčevskega bohemstva. Tu hoče biti Šalamun to, kar ni, in to na nesvoj način. (Sicer je res, da hoče biti vsakdo to, kar ni — razlika je v tem, kako to postanem. Ali kot adept, se pravi da dosegam tuje na tuj način — v tem primeru ni prostora za izvirnost in umetnost; sebe posilim, uničim, prekrijem in prikrijem. Ali pa po svoje, izvirno, tako da v doseganju ne-sebe — osnovnega cilja spremembe in razvoja — izhajam iz sebe in se sam spreminjam, kreiram v okviru tega sebe. Prvo je — v poeziji — posnet stereotip, drugo realno dogajanje pesnikove dogodivščine.)

Podobna situacija je tudi v drugi pesmi cikla *Mrk*, ki prvo neposredno nadaljuje. V njej pesnik še bolj konkretizira svoj projekt. Sam sebe predeluje v reč. Ko bo ves *tapeciran* z žebli, se bo *zažgal* in po *sedmih dneh* bo zadeva končana: *Ostali bodo samo žebli, / spajkani, zarjaveli vsi. / Tak bom ostal. / Tak bom vse preživel.* V trenutku spoznamo Zajčvo Živo Reč: človek je *skoz* smrt postal Reč (*spajkani, zarjaveli žebli*) in le kot Reč je ostal Živ, le kot Reč *bo vse preživel*. Cilj njegovega delovanja (v tej fazi je še privrženec naivnega — pri Krambergerju hoté naivnega — voluntarizma) je Natura, Ne-človek, Trdnost kot taka. V tej fazi dosega Šalamun reč še na neaventičen, nešalamunski, na zajčevski način, vendar si je s tem postavil temelj: bistvena shema je tu, cilj je Reč. Postopoma, skoz pesniško prakso, se bo privzeta shema spreminjala, zmeraj bolj jo bo napolnjevala avtentična vsebina. Simbol, beseda, označeno bo ostalo isto (Reč), zmerom bolj drugačno pa bo označujoče (to kar ta Reč pomeni v resnici) in celotna pesniška pot do Reči. Sicer pa tudi pri Zajcu osnovna shema ni osebna iznajdba. Tudi on jo je prevzel. To je shema oziroma struktura celotnega socialno-zgodovinskega odnosa, ki presega vsakega posameznega pesnika, čeprav raste (polno in resnično zaživi) ravno iz konkretnih poezij posameznih izvirnih pesnikov; ti jo zmeraj znova obujajo k življenju, jo iz privzete sheme spreminjajo v svoj avtentični notranji odnos do sveta. Tu je lepo vidna dialektika neživega in živega, sheme in prakse, teoretičnega in praktičnega, institucionaliziranega in spontanega, forme in vsebine, materije in svobode. Brez materije, forme itn., torej brez sheme ni mogoča svoboda, ta bi brez nje ostala čista neformirana možnost; in narobe. Obe plati sodelujeta in si pomagata: nadosebno oziroma neosebno in osebno. Realna Zgodovina in pesniška praksa sta stapljanje, identificiranje obojega — čeprav ta identifikacija ni nikoli dana idealno. Brž se zmeraj znova deli na nepesniško prakso in pesniški Mit. Tudi sama pesem dobi svojo shemo; čeprav je lahko izvirna glede na drugega pesnika, je — lahko — posnemanje prejšnjih pesnikovih pesmi. Oziroma: odkar jo je pesnik iznašel, veže svojo realno, živo prakso. Kolikor bolj jo le veže, toliko bolj je postopek zunanji ter neogibno nepesniški. Pesnik sam sebe ponavlja in posnema. Odnos med formo in vsebino, mrtvim in živim je razdvojen. Kolikor bolj pa formo — shemo — nenehno preoblikuje ravno z zmeraj novo živo vsebino, z vsak dan novo prakso (doživetja, premiki v odnosih do sebe itn.), toliko bolj se vsebina spreminja neposredno v

formo. In toliko boljša je pesem. Vrednost Reči (Mita) — kot označenega — je odvisna od tega, koliko in kako je prežeta z označujočim.

*Vzel si bom žebļjev,
dolgih žebļjev
in jih zabijal v svoje telo.*

(Mrk II)

LUCIDNA SAMODESTRUKCIJA. Tu nikakor ne gre za uživanje v masohizmu. Uživanje ali samouživanje ni prisotno niti z eno eksplicitno besedo, ravno tako pa ga tudi ni v skriti, latentni vsebini. Šalamunu je samouživanje — ta osrednja eksistencialija Grafenauerjeve poezije — popolnoma tuje. Zato tudi njegovo oddaljevanje od biti, od polnega, normalnega, danega, začetnega ni samo-po-uživanje, temveč samorazdejanje kot posledica razdejanja sveta (za zdaj svoje socialne preteklosti: svojega plemena). V usmerjenosti k razdejanju in samorazdejanju je Šalamun veliko bližji Zajcu kot večini drugih slovenskih pesnikov. Vendar se že v teh začetnih pesmih kažejo velike razlike, ki so med njima. Zajc uničuje svet v Velikem zaletu, razbija ga z Velikopotezno, Bojaželjno in Slovesno Gesto, njegovo ubijanje sveta je Veledejanje Svetovne zgodovine oziroma Nature same; zato je tudi pesnikovo samorazdejanje Veličastno samoubijanje, Zanosen Kozmični zlom Subjekta, Krvavi spor Samozvanega Boga — Človeka — z Vsemogočno Usodo. V nasprotju z Zajčevim strastnim žarom, prav slepim sovraštvom, temnimi nagoni, razganjajočim ga nemir, vročo slo je Šalamun do kraja miren, hladen, preudaren, stvaren, natančen, preračunan, obvladan. Neprimerno bolj brezčuten je od Zajca, njegova strast je sicer nekoliko manjša od Zajčeve, je pa silno jasnovidna, trezna, mrzla, ostra, gladka, metodična. Ko si je Zajčev Subjekt zabijal žebļje v telo, si jih je z vročičnimi, od besa slepimi očmi, zabijal jih je človek človeku, se pravi v vojnah in medsebojnih sporih poblazneli, napuhnjeni človek sam sebi. Šalamunov začetni avtonomni subjekt dela to čisto drugače: *Čisto narahlo, / čisto počasi, / da bo trajalo dlje.* Ta subjekt je matematičen racionalist. *Naredil si bom natančen načrt.* Nič se ne bo izmaknilo njegovemu pogledu, nobena podrobnost. Človek se ima v kleščah in popolnoma nemogoče je, da bi se sam sebi izmuznil: z indijansko strogostjo in premišljenostjo se stiska, zdaj si preščipne ta zdaj oni tel telesa, s peklensko in frigidno lucidnostjo uresničuje zastavljeni načrt.

*Tapeciral se bom vsak dan
na primer kakih deset kvadratnih
centimetrov.*

(Mrk II)

IRONIJA. S tema verzoma je vdrl v Šalamunovo poezijo Zajčevemu popolnoma tuj svet. Zajcu je šlo zmerom tako do skrajnosti zares, da je jemal vse — tudi sebe — do kraja zares. Njegov subjekt je zmožen silovitih bogokletstev, vendar je Zasmeh, s katerim izziva Veliko mašo Sve-

tovnega pokola, skoz in skoz prizadeto Trpljenje; vsak njegov Porog otprne v grimasah Maske, njegov najhujši Posmeh je nekaj Mogočno Zaresnega. Vsi njegovi sakrilegiji so omejeni z Resnobnostjo, ta je neprehodni okvir njegove poezije. Zajc je menil, da je šel do konca; kritika in bravei so menili z njim, da se je znašel na zadnji mogoči postaji človeške destrukcije in avtodestrukcije. Okrog leta 1960 si je bilo težko predstavljati, da je onkraj njegove infernalne strahote mogoče kaj še bolj strašnega. Kritiki in bravcem domišljija ni prav nič pomagala, preprosto zato ne, ker je bila narobe usmerjena. Zares, prav težko si je predstavljati kaj bolj strahotnega v območju Veličastnega, Mogočnega, Strastno Pomembnega. Nobeden pa se takrat ni spomnil, da je mogoče stopnjevati Zajčev nihilizem in njegove učinke ravno na nasprotni strani: v območju skromnega, majhnega, mirnega, lahkotnega, Šalamunova programska antipoetična ironija je bogokletstvo nad Zajčevo Poetično tragedijo, podobno kot je bilo Zajčevo antiromantično razkrinkavanje bogokletstvo nad Borovo akademsko spodobnostjo ali Menartovo zdravorazumsko romantično ironijo. Kako bi Zajc sploh mogel uporabiti besedo »tapeciral«? V kasnejših pesmih je sicer začel uporabljati izraze iz modernega sveta (*skiró* itn.), vendar zmerom v pomenski zvezi s Pomembnim (v pesmi *Kralj mrtvih: Ampak nobenemu se še ni posrečilo ujeti največjega med njimi, / ker ga vodi mesec na zlatem skiróju po Rimski cesti. / To je kralj mrtvih in poguba živih.*) *Tapeciranje* je seveda do skrajnosti neveličastno delovanje; pesnik-tapetnik, ne, takega bogokletstva Zajčeva poezija ne bi prenesla. Šalamun pa je vso grozljivost dosegel ravno z besedo *tapeciranje*. Človek se destruira tako, da si zabija žeblje v telo in to svojo dejavnost imenuje *tapeciranje*. S tem, da je dal pesnik nečemu očitno strahotnemu (avtodestrukciji) povsem ležeren, nepomemben, obrtniški izraz, je odkril novo pesniško zvezo, novo metaforo, novo vsebino. V tej zgodnji Šalamunovi metafori je namreč skrit že celoten nadaljnji Šalamun: njegov izvirni prispevek k slovenski poeziji — njegva cinična, bleščeča, lahkotna, lucidna, svobodna ironija.

Ali: kako naj bi v Zajčevo poezijo zašla beseda *naprimer*? Kako naj bi samouničevanje popisoval z geografskimi pojmi, z merskimi enotami: z *desetimi centimetri* *tapeciranja* na dan? V III. pesmi cikla *Mrk* piše: *Na črnih livadah / visijo plahte oprane ljubezni*. Podoba je presenetljiva. *Črne livade* bi prav lahko prebivale v Zajčevi poeziji, s *plahdami oprane ljubezni* pa se je pred nami nepričakovano znašel nov svet. Mahoma smo sredi banalitete, pesnikova fantazija se navdihuje ob najbolj — v klasičnem pomenu — nepesniških prvinah našega družinskega življenja, ob perilu, ki se suši na krpi pred hišo, rečemo ji vrt ali livada, to perilo so velike, izprane, morda že izrabljene rjuhe. Podobno kot svet tapetništva se nam zdi tudi ta svet primeren zgolj za šalo, za humoresko v verzih, nikakor pa ne za tako vzvišene pojave, kot je ljubezen. Dejstvo, da pesnik ne ljubi več (dejstvo, ki ga je romanticistična tradicija izražala z najrazličnejšimi poetičnimi prispodobami), je dobilo tu trezno, na videz banalno, a zelo precizno oznako in postalo *plahda oprane ljubezni*.

Šalamun sicer ima predhodnika: Menartovo poezijo. Že Menart je uspešno povezoval resna čustva z na videz povsem banalnimi in antipoetičnimi izrazi. Metodo kombiniranja obojega je Šalamun brez dvoma prevzel iz tradicije ironične poezije. Dal pa ji je samosvoj, izviren pomen. Eksistencialna struktura, ki to metodo napolnjuje in osmišlja, je pri Šalamunu čisto druga kot pri Menartu. Označeno (metoda) je isto, označujoče (svet) je različno. Šalamun ne pozna ne večnih resnic ne patosa ne samozaljubljenosti in samousmiljenja (kot Menart); trd je, neizprosno, oster v ravnanju s samim sabo — popolnoma skeptičen tudi do cele vrste Najvišjih Resnic, ki so Menartu še svete — (življenje, smrt, rojstvo, ljubezen). Ne pozna lepe notranjosti in grdega sveta, temveč kvečjemu narobe: smešno notranjost in edino vredni pozunanjeni svet. Njegove resnice niso niti malo večne. Menart sicer prav tako parodira samega sebe, vendar je to njegovo samoparodiranje le navidezno, igra, s katero dokazuje svojo svobodo. Parodira ravno toliko, da težo Resnice ventilira, olajša, naredi takšno, da v nji lahko živimo. Ironija, Nesreče, Življenja. Te eksistencialne kategorije pa so poglavitne, edino resnične. Menart se v resnici jemlje skrajnje zares — bolj kot marsikateri »resni« pesnik.

Nikogar ne pustim na svojo gmajno.

(Mrk III)

FANATIZEM AVTONOMIJE. V III. pesmi *Mrka* se avtonomija in ironija povezujeta še bolj očitno. Običajna dvojica je: ljubim — ne ljubim več. Šalamun pa trdi: nikoli nisem ljubil. Ljubezen bi bila napad na mojo samostojnost, ogrožanje mene samega. *Izselil* sem se iz svojega okolja, ne priznam prav nič več, kar je veljalo tam in takrat. Zdaj začenjam vse znova; zgodovino spreminjam tudi za nazaj. Kot absolutno avtonomen imam vso pravico do tega. Moja volja je tolikšna, ko preinterpretiram preteklost, to preteklost tudi v resnici preobrnem. Prevrednotenje je že predelava. Če sem dosegel svojo neodvisnost, in če je dovoljšna, potem to pomeni, da sem bil zmerom neodvisen. Čemu bi moral biti pokoren Usodnosti mehanskega Časa, ki pravi, da to, kar je bilo, takšno tudi ostane? Čemu bi moral biti Čas neobrnljiv? Absolutno Avtonomni Subjekt ga bo obrnil po svoji volji: naj teče zdaj od konca k začetku ali pa — natančneje — od enega konca k drugemu. Zakaj ga ne bi mogel po svoji volji striči, razkosavati, ponovno lepiti tiste dele, ki jih potrebujem, in to v takšno celoto, kakršna je ta trenutek zame pomembna?

Na tej točki kaže Šalamun nekakšno sintezo Zajčeve ekspanzivnosti, Grafenauerjeve samozadostnosti, Krambergerjeve avtonomne volje in Menartove ironije. Svojemu dekletu pravi: *Tudi ti nisi / nikoli hodila po moji travi, / da ne boš mislila. / Vedno samo po zidku.* Zares: *nikogar ne pusti* blizu. Sam pri sebi je absolutno sam svoj. Ves svet — tudi ljubezen — se razvija na robu njegove avtonomije, brez možnosti, da bi v avtonomijo posegal in jo podrl. Pesnik se čuti tako močnega, da je do tega sveta nesramno porogljiv. Izziva ga. Dekletu ponavlja, da nikoli ni mogla do

njega in se je zmerom sprehajala samó po zidku: *Po zidku navzgor. / Po zidku navzdol. / Po zidku na levo. Po zidku na desno. / Vedno samo po zidku.* S svetom se poigrava. Grafenauerjev Absolutni subjekt se ne igra, ker je on sam vse; igral bi se torej lahko le sam s sabo. Grafenauer si je izbral drugo obliko avtodestrukcije. Salamunov Absolutni subjekt pa tako kot Krambergerjev skuša druge ali podrediti ali preiti vanje in z njimi vred ustvariti Absolutni skupinski subjekt, ostaja Salamun pri individualnem Subjektu, drugi pa so — tu je še najbolj podoben Zajcu — predmet njegove ekspanzije, izzivanja, ironije. Njegova ekspanzija ni v tem, da bi jih hotel — kot evropski Prometejski subjekt — osvojiti, zadovoljuje se s tem, da se jim posmehuje, da jih razkrinkuje in da jih zanika. Namen njegove ekspanzije je destrukcija. Gre mu za radikalno kritiko. Historično-mistična ali socialistična akcija, kakršna zanima Zajca ali Krambergerja (vsakega drugače), se mu zdi kar se da naivna; naivna je, ker je nemogoča: tudi če se posreči, se sama v sebi zanika in alienira. Brez smisla je. Poganja se za slepili, poganja sem in tja — bedasto, zares smešno opravilo. Kramberger kaže čudežno privlačnost socialne ekspanzije, Zajc njen tragični polom, Salamun pa jo draži in se ji posmehuje. Zaradi njega lahko tudi je. Naj se zdi iz svojih stališč in po svojih kriterijih celo posrečena, Salamunu to prav nič ni mar. Zadošča mu, da se zdi trapasta njemu. Sicer pa meče vse v en koš: zgodovino, socialno življenje, druge, preteklost, civilne zadeve, vse meša, vse mu je enako vredno ali enako nepomembno, vse mu je eno in isto.

*Pi pi pi golobček moj,
pridi bliže no,
stopi iz skorje svoje otroškosti,
stopi iz nedolžnih soban.*

(Mrk IV)

SADIZEM. V IV. pesmi Mrka Avtonomni subjekt še konkretizira svoj odnos do dekleta. Nedorčnost mu ne pomeni prav nobene vrednosti. Njegova ekspanzija nima v sebi nikakršne telesne sle. Salamun je Zajčevo asocialnost še stopnjeval. Zajčev Subjekt, ki napada svetnico Magdaleno, jo hoče oskruniti zato, da bi s tem dokazal neeksistenco Boga ali vsaj možnost svojega upornišva. Razlog je religiozen. Svetnica Magdalena je kip v cerkvi, je simbol, sredstvo bogokletstva. Salamun je šel veliko dlje. Njegov Subjekt zlorablja konkretnega človeka in še celó svoje dekle, s sadističnim dejanjem (*In že te držim za vrat, / ljubezen moja. / Čisto po malem ti bom puščal kri, / dragocene kamne ti bom zabadal v telo. / S tankimi noži preteklosti / te bom razrezal na sedem koščkov.*) ne polemizira zoper boga, njegov postopek ni demonstracija disputa, *tapecira*... z noži čisto konkretno, zato da bi — tako kot je malo prej sebe — destruiral svojega bližnjega (ta ali katerikoli bližnji je zanj zoper-on, anti-človek, tisti, ki ga je treba pokončati, in ker je sam sebi drug, mora pokončati tudi sebe). Sadizem Zajčevega Subjekta je posledica usodne zapletenosti, ki je povezala Rablja in Žrtev v nenehno obračajoče se mučilno kolo, kjer je

zgoraj zdaj eden zdaj drugi; je posledica situacij, v katerih se človek ni znašel. Šalamunov Subjekt pa nič ne kaže, da se ne bi znašel. Ve, kaj hoče. Ve, kaj dela — a svoje sadistično početje razglaša za popolnoma nepomembno zadevo: okopal ga je v ironiji, tako da je postalo popolnoma lahkotno, zračno, skorajda nedolžno. Pesem se končuje: *Vsak košček bom dal v drug predal. / Vsak predal bom pobarval z drugo barvo.*

2.

Pribilo te je kot člen v verigo.

(Mrk V)

ODVISNOST. V nasprotju z Grafenauerjem, ki v celotni prvi zbirki veruje v absolutnost samozadostnega Subjekta, ali s Krambergerjevim optimizmom in vero v razvoj, je Šalamun neverjetno hitro stopil iz samega sebe, se pogledal kritično in spoznal svoje meje. V istem ciklu, v katerem je absolutni Subjekt pripovedoval samozadostno avtonomijo, razlagal načrte, kaj vse bo storil, in nam sporočal, kaj vse se mu je posrečilo, prizna svojo nemoč in absolutno odvisnost. To je značilen postopek in preobrat Šalamunove poezije. Svet tega pesnika je tako skrajnje kritičen, zraven pa luciden in nesamozaljubljen, da se ne straši nobenih posledic, da je pripravljen priznati kar koli. V V. sklepni pesmi cikla *Mrk* je prikazana popolna nemožnost avtonomije. Človek se ne more izseliti iz svojega plemena ali *preteklosti*, človek je le *člen v verigi, prabit v verigo, zaklenjen vanjo*, brez kakršne koli možnosti, da bi lahko obstajal zunaj verige. Svet vlada čista neogibnost: *Pribilo te je kot člen v verigo, / prekletstvo tuje preteklosti, / prekletstvo tvoje preteklosti*. Šalamun podaja antisvet svetu prvih pesmi tega cikla (ki je v zbirki umetno spojen iz več razredčenih ciklov). Človek ne more obrniti časa, ne more gledati s konca na začetek, ne more se postavljati na tisto točko, ki mu je vseč. Nobene možnosti nima. Je, kar je. Preteklost ga je zaledenila v nepregibnost in odjuge ni. Čas je determinator, vsakogar zabetonira od nog do glave. Suženj preteklosti sem, nista mogoča ne beg (kot se je zdel marsikdaj Zajcu) ne zmaga (kot za Krambergerja); Grafenauerjeva zunajčasa samozadostnost je na lepem pogledana in zagledana z zgodovinskega vidika, s stališča Časa (ki pa je zdaj Čas Nemožnosti). Šalamun izhaja iz končnega Zajca, iz spoznanja Absolutnega Subjekta, da je ničn, neavtonomen, ne sam svoj, drugi od sebe, in da je edina resnica Usoda, ki je *Prekletstvo*.

Ostani in rodil boš gobice.

(Mrk V)

KLAVRNOST. Človek je sicer svoboden in ima možnost izbire, vendar je vse, kar izbere, enako slabo. *Odtrgaj se in te bo požrlo*. Če ostaneš zunaj kontinuitete, je vse tvoje prizadevanje zaman; iz izročila lahko skočiš, vendar kaj ti to pomaga. S tem se vržeš iz časa, v fikcijo, fikcija te

bo požrla. *Razkleni se in te bo pokopalo*. Ostal boš zadaj, preteklost te bo preplavila. *Stoj in se ti bo izteklo, / utripajoči rep mrtve kače*. Pesnik meni, da je na koncu določene zgodovine, da je naša zgodovina — kača — mrtva, in da je naše življenje le še fiziološko drgetanje, dogajajoče se kratek čas po smrti. Naše življenje je torej le še navidezno življenje, lažno dogajanje. *Izskoči in tuje pesmi bodo / teptale tvoje telo*. Šalamun gre tu še veliko dlje od Krambergerjeve misli, da je danes mogoča le še mikro-zgodovina, izdelovanje tega, za kar so nam drugi pripravili načrte, in da so veliki — zajčevski — spopadi v Zgodovini že stvar preteklosti; Šalamun je naredil to mikrozgodovino še bolj mikroskopsko. Iz Krambergerjeve vizije je izbrisal Smisel. Posameznikovo in skupinsko delo je sicer teleološko, godi se, ves čas nekaj delamo, vendar to ni zidava hiš, pesem strojev, temveč: *Ostani in rodil boš gobice*. Človekovo delo je ustvarjanje *gobic*, se pravi nečesa majhnega, popolnoma parazitskega, čudnega, ne do kraja razločljivega, deloma užitnega deloma strupenega. Vizijo trasiranja Zgodovine, katere razcvet smo oznanili pred petindvajsetimi leti, je v letu 1966 nasledila vizija *gobic*. Ideologija geoloških sprememb, porajanja novih morij, novih delovnih navad, bistvene Preureditve človeškega značaja, Očiščenja in Počiščenja družbe je po dvajsetih letih nosečnosti rodila *gobice*.

To je končno sporočilo cikla *Mrk. Gobice so mrk* človeške zgodovine.

*Školjko moraš pojesti
surovo surovo
komaj rojeno
zakaj na tem božjem soncu
se vse sprazi*

(*Poker I*)

POKVARLJIVOST ŽIVLJENJA. Nič ne ostane uspešno, čisto, jasno. Vse je usmerjeno v polom — vendar ne v Veliki zajčevski Polom, temveč v ironično cinični šalamunski polomček. *Rojena gobica* je pravzaprav že vnaprej in sama na sebi *spražena školjka*. To *božje sonce* je ta naša zemlja: določeni, končni trenutek te naše zgodovine (*utripajoči rep mrtve kače*). Sprazenost je tipična šalamunska oblika smrti: cinično, parodično, netradicionalno doživljana smrt. V razliki med Zajčevo predstavo *velikega črnega bika*, nad katerim *sonce na vzhodu brusi bleščečo mesarsko sekiro*, in Šalamunovo predstavo o soncu, ki *prazi školjke*, je vidna bistvena razlika med njunima svetovoma: deset let starostne razlike med pesnikoma je deset let zamočvirjanja Velike Revolucije (zamočvirjanja, kakor ga je doživel Šalamun, za njim pa precejšen, če ne pretežen del slovenske mlade generacije). Velika dogajanja ne ostanejo velika; vanje se naselijo bakterije, začnejo gniti, vse, prav vse je podvrženo procesom razkroja. Kar gledamo zdaj okrog sebe (kar je še ostalo od tega sveta, od njegove jutranje svežine), je ena sama kot svet velika scvrta, scvrknjena, zaudarjajoča mrhovina — oziroma v Šalamunovem jeziku, ki izbira programsko

majhne, nepomembne, netradicionalne besede: Temeljni zakon tega sveta je pokvarljivost (svet je lahko pokvarljivo blago), njegov glavni cilj (vsebovan v svetu že od začetka kot njegov notranji smeter) je spraznenost.

PARODIJA VOLJE. Zajčevska pozivanja, ki so rabila ritualni avto-destrukciji in s katerimi je Žrtev sesala Rablja vase (*pridi, glas groze / padi vame, / uniči me, / zabij me v zemljo, / razkosaj me, / razčvetveri me ipd.*), in ki so dobila — kot besedna oblika, kot stereotip, kot struktura, kot označevano — v Krambergerjevi predelavi obliko samopozivanj voluntarističnega optimista (*Popusti mišice. / Zaspati moraš... / Globoko dihaj... / Potegni dim in molči... / Poskusiti nemogoče... itn.*), so pri Salamunu spet zamenjala značaj in postala samogovor z obešenjaškim humorjem nabitega Posmehljivca. Tri etape — trije klini skoraj navpično postavljene lestve, po kateri se spušča naša povojna Morala; tri stopnice banalizacije našega življenja od Vélikega zlobnega prežečega lovca preko Odličnjaka do istrskega Fakina, ki sedi na pomolu in pljuje pečke v morsko kloako. Noben poziv ne pomaga več. Zajčevim pozivom je sledil prehod v Resnico, v Živo Reč, Krambergerjevim to, da se je voluntarist, ki mu je za trenutek zmanjkalo volje, »vzel skupaj« in s tem spet dosegel Pozitivno, Salamunovi pozivi pa padajo v prazno: *vsí valovi z juga / tí ne bodo pomagali / vsí valovi / čeprav sí molil / čeprav sí vsakí algi posebej pravil.* Pod Fakinovo čepico je skrit krambergerjanski voluntarist, dobro vzgojeni deček kulturnih višjih slojev, ki *moli in sí prizadeva*, pa kaj, krambergerjevska različica se mu zdi do kraja neuspešna, smešna, samoslepilna, brezupno pomanjkljiva. Edino resnično in mogoče je sredi fakinskega sveta (sveta brez vrednot, sveta od danes na jutri, sveta, ki je naluknjan in izpušča svojo dušo, sveta, ki se seseda) *igrati fakina: v igri je vse.* Biti pomeni biti, kar nisi po naravi, po vzgoji, po svoji biti. V negaciji, v ničenju je vse: v tem, da izničiš, kar si, in se delaš, kot da si to, kar nisi. Nič je Vrhovni kriterij, Igra je adekvatna metoda Niča. Zato je Volja, ki se je Salamun ne more znebiti, lahko uperjena samo v ostvarjanje Niča. To ostvarjanje pa je že dlje časa na poti, Salamun je na eni njenih — za zdaj in do zdaj — najnižjih stopnic: Nič se bliža izpolnitvi — izničenju tega, kar je (danega sveta), in uresničenju tega, kar ni. Kar bo, bo samo tisto, kar ni, nikakor pa ne tisto, kar bo prišlo. Prišlo ne bo nič — prišlo bo le tisto, kar je v tem in po tem, da ni. Vrhovni Arbiter slej ko prej ostaja Nič. Človekova dejavnost, ki ga realizira, je Antivolja oziroma sodobna oblika Volje: Volja do Niča (v Salamunovi različici: samo sebe parodirajoča Volja).

*Tudi ti to veš Christine
ki si prišla od daleč
zakaj vedno ti pravim
zapiraj vrata
ta smrad po hrani
se bo razširil po vsem stanovanju*

(Poker II)

BANALIZACIJA. Salamun parodira vse — od začetka do konca, kar koli mu pride pod roke, vse mu je enako vredno v svoji brezvrednosti. Vsaka stvar mu je vredna ravno toliko, da jo pogleda s svojega zornega kota, tako vizirano nariše in nam poda njeno karikaturo, odsev v spačenih zrcalih šalamunskega Luna parka. Ali bolje, njegova ambicija je še večja, preoblikovati skuša našo mrežnico, naš živčni center za vid ali kar za vsa čutila, naučiti nas, da bi že sami, ne da bi nam pomagala deformirajoča očala, videli skaženo, se pravi — po njegovo — videli šele zares resnično, v pravih sorazmerjih. Rudolf Valentino je zanj visok petdeset centimetrov, čez trebuh jih meri sto dvajset, Einsteinu poganja dolg rep, s katerim se lovi za veje v diru, ki ga s tropom drugih opic uprizarja po nacionalnem parku znanosti. S pesniki — in pesnik je Šalamun sam, zanj veljajo ista pravila gledanja kot za druge — je podobno. Prav mar mu jih je. *Moi, je m'en fous des poètes, Christine. / Zdaj jem solato. / Če kdo pride, / naj nikar ne vstopa, dokler spim.* Nič ni na svetu bolj smešnega kot Pomembnost. Pomembnost, to so pesniki, državniki, veliki družbeni delavci, sploh vsi, ki kaj pomenijo v našem dobrem običajnem življenju. *Jesti solato*, to je normalno, nepomembno opravilo, brez pomena, tudi samo na sebi neumno. Vendar — pri jedi hočem imeti mir. To je Vse. To je — zdajle — zame Najvišji Zakon. Drugih Zakonov ni. Vsi običajni Zakoni, Naslovi, Funkcije, Zasluge, Dela, vse to je slepilo. Edino, kar velja, so dejstva, vsakdanja, brezpomembna, gola dejstva golega obstoja: jemo, kuhamo, hrana smrdi, zato zapiramo vrata. In? In — nič.

*O bili lou bili lou
vedno si mi tajila
da si se vlegla z drugim*

(Poker III)

ASKETSKI SENZUALIZEM. V III. pesmi cikla *Poker* si je Šalamun izbral formo šansona (tu izkorišča Kovičevo ali Menartovo iznajdbo), da bi še z druge plati podal brezpomembnost, ničnost poezije. Pesem ni resna pesem, pesem je le šlager. V Šalamunovih rokah se je šlager spremenil v antišlager (kot se celotna poezija v antipoezijo), čustvene prvine so samo za to, da jih pesnik razvrednoti in osmeši. Erotična tema se spreminja v seksualno: *bili lou / ko pridem do konca / se bova o tem zmenila.* Gola, oprijemljiva stvarnost — spolni akt — je zmerom pred višjimi zadevami, pred reči duhovnega ali moralnega značaja. Pesnik parodira tudi freudizem: *Usedel sem se na Band Tram Society / vlak svojih sanj / Premišljal sem še o tem / da pravzaprav niti ne rabim / kart ki jih jemljem s seboj.* Nobeni globljih pomenov ni, trdi pesnik, karte niso nič drugega kot karte in nimajo prav nič opraviti s spolnim aktom (potovanje z vlakom). *Le zakaj jih potem jemljem / le zakaj.* Na ta — in na noben — zakaj ni nobenega odgovora. Absolutni skeptik, ki veruje zgolj v otipljivo, posamezno, priročno, zmerom samo opisuje, kako, nikoli pa ne odgovarja na zakaj. Zanima ga svet tak, kot je, brez pomenov, brez Smisla, brez Globljega ozadja in Bitnega temelja. Svet je svet, karte so karte,

juha je juha. Samo tisto je, kar vidimo, slišimo, vonjamo, okušamo, otipamo. Grafenauerjevska redukcija na čute je dobila pri Salamunu zanimivo nadaljevanje. Grafenauer je sicer vse reducirjal na čute in čutenje, vendar je pri tem poudarjal polnost čutenja, voluminoznost naših čutov, ki so gosti, intenzivni, napeti; njegov svet odmeva od čutenja in od slasti, ki se vežejo s samopouživanjem uživanja. Salamunovi čuti pa so — ravno narobe — do skrajnosti asketski, goli, prazni, led ironije pri priči zamrzne sleherno možnost samomilovanja. In vendar gre v njegovi poeziji ravno tako za čute in za hoteno redukcijo na čute. Vsak od teh dveh pesnikov je izločil in absolutiziral eno plat nerazdružne celote, ki jo sestavljata subjektivno čutenje sveta in svet, ki se daje subjektu čutiti: Grafenauerja svet popolnoma nič ne zanima, zanj sveta ni, zato je predmet čutenja subjekt sam, njegova vsebina, se pravi čutenje samo; Salamunu pa prav nič ni mar subjektova čutnost, temveč samo svet, ki ga s čuti zajemamo: svet sam (in kolikor bolj se njegov svet razvija, tem manj ga zanima čuteči subjekt in tem bolj objektivna — zanj zgolj po čutih določena, opažena in eksistentna — struktura sveta); v tem je neprimerno bližji Krambergerju in tako kot on ali kot Menart razodeva bolj epsko usmerjeno nadarjenost.

RESIZEM. Na stopnji, na kateri je Šalamunova poezija v ciklu *Poker*, ta redukcija še ni izvedena absolutno, zelo lepo pa je vidna pot k nji. Celotna parodija na ljubezen in na freudizem (recimo: *Pomislil sem še nato / kaj bi bilo če bi se zaleteli / s tem vlakom Band Tram Society*) in na vrhunsko literaturo (recimo: *vzeti karte ali ne / this is the question bili lou*) se končuje: *Daj ga (namreč krožnik, opomba T. K.) v omaro bili lou v omaro / požrl sem vse / tako kruh kot ljubezen svojo*). Šalamun se ne použije v samouživanju kot Grafenauer, on se *požre*. V avtodestrukcijo ne zapada zaradi narcisizma, temveč zaradi samonegacije na račun objektivne (na čutne dimenzije reducirane) stvarnosti. Sam sebe goltajoči pesnik požre vse, kar se da prebaviti (*kruh in svojo ljubezen*), kaj še ostane od njega samega? On je le še praksa ničanja, subjektovega požiranja. Nedoraknjen pa je objektivni svet: *krožnik v omari*. Vse duhovno, moralno, zgodovinsko, človeško je požrto, odstranjeno, ofenziva očiščevanja je končana z uspehom, človek je pometen v beckettovsko posodo za smeti, plinska celica je opravila svoje, higienični, snažni, deratizirani in z DDT-jem zavarovani svet ostaja, bleščeč se v svoji Popolnosti. *In že sem postrgal s kruhom krožnik / ga dvignil proti božji luči / vsega čistega golega do kosti*. Vsa sentimentalna zgodba človeškega življenja je postana jed, za katero je potreben dober želodec, *čisti in goli krožnik* je legitimni naslednik zajčevskega padlega, ubitega Človeka, ki je — po smrti — vstal *čist in brezčuten*. Živa Reč ni v okostje, v pesek presnovljeni človek, Šalamun ne potrebuje nobene smrti na bojišču, niti ne v postelji, ljudje smo mrtvi že vnaprej, naše življenje ni nič drugega kot avtodestrukcija, nenehna očiščevalna operacija, stalna pacifikacija, ki prinaša svoje Veselo oznanilo: Pax mortuis. Živa Reč ni živa, ker bi se vanjo spremenil človek, živa je — narobe — zato, ker je očiščena vsega človeškega, ker je taka, kakršna

je, dehumanizirana: kljuka sveta je s sidolom zbrisana dotikov, s katerimi jo je onesnažil človek. Metahumanizem se začne po totalni človekovi odsotnosti, Svet postane to, kar je (brez človeka). Vmesna zgodovinska faza — poseljevanje ljudi po svetu, po rečeh — je končana, vrača se Resnica. Laž, zmota, videz, dvojnosti, dvoumnosti in polaritete, vse bo izginilo skoz odtočni kanal s poslednjimi ostanki vonja po človeku. Reči (Svet) ne bojo zaudarjale več. Postale bojo, kar so bile, preden jih je prekrila in zaslužnjila Zgodovina. Človekovo kraljestvo, doba človekovega vladanja (humanizem) se je končala. Začela se je doba Reči (res-izem).

*in je plul Piero mimo s svojo barko
Spet si tu prekleti veter
s slino vseh poletij
ko sva ležala na vrelem kamnu
(Poker IV)*

REČI. Reči začenjajo živeti samostojno. Pesnik se zmerom bolj poseva preciziranju objektivnih značilnosti reči. Tako kot je Grafenauer skušal čim bolj natančno opisati svoje razpoloženje, svojo atmosfero, tako se Šalamun podreja lastnostim reči. V IV. pesmi nastopa *suhi veter, vrel kamen*, subjekt je zato prisoten, da se skoz njegove čute (skoz občutek *sline* ali pa *vročine*) reči sploh odkrijejo. Grafenauer je zapisal: *Poslušam*, in že je bil ves v svojem občutju, Šalamunu je sluh sredstvo za zvoke in dejstva objektivnega sveta: *pa vendar slišim glas / tistih malih škripcev / ko smo sušili perilo na ulici*. Ker so reči same v sebi jasne, so jasni tudi odnosi med njimi, razmerja med dejstvi, stranicami, zvoki. Pod jasnim južnim soncem ni mogoče impresionistično prelivanje vsega v vse. Reči so, kakršne so, ne pa, kakršne se nam zdijo. Nobenega videza ni ali čustvenega prepajanja ali pretirane subjektivne subjektivnosti, ki je izgubila posluš za mero in meje. *Posekati bo treba figo / je rekla mati nekega jutra / in sklonjena čez okno / zapela našo staro pesem*. Tu ni nobenih izmikanj, nikakih švigašvaganj. Svet reči je jasen, trezen, stvaren, precizen.

*Zato tudi jaz igram poker
(Poker IV)*

POKER. Reči imajo svoj pomen v sebi, identičen je z njimi samimi. In neprenosljiv je. Nimajo navade, da bi ga sporočale ljudem. Ljudje ostajajo praznih rok, brez usmeritve, nekaj sicer slišijo in občutijo, ključ za te občutke pa leži v rečeh samih, nedostopen, zaklenjen, spravljen v omaro. Človek je ekvilibrist, ki telovadi na obodu reči, med njimi razpenja vrvi, se trudi priti od ene do druge, a v resnici ostajajo pred njim zaprte, nedotaknjene, biser je še zmerom skrit v školjki, ostrige ne razklenejo svojih lupin, plesavec drsi po gladkih površinah kupol in krogel, povsod enako neuspešen, povsod enako malo doma. Človek je brez doma, njegov dom je v rečeh, te pa so ga site, saj jih je preveč tisočletij nadlegoval in puščal na njih svoje znamenite odpadke in iztrebke (kulturo).

S svojo znano močjo in nasilnostjo se marsikatere — manjše — reči polasti, jo preobrne na glavo, skuša najti v nji kako odprtino, da bi ji izpil sok, po več jih privleče na kup, zida iz njih stavbe po svoji podobi in za svojo uporabo, trdi, da dela, da jih dela, da svet spreminja, da mu daje Smisel, da ga interiorizira, historizira, odrešuje izvirnega greha, ki je v ne-duhovnosti materialne nature, govori, govori, govori, razlaga, piše, si dopoveduje, da je res, kar govori, sred tega neznanskega trušča legijonov vrvohodcev in iskavcev kamna modrijanov, sred nezaslišane zmešnjave babilonskih zidarjev, sred nenehnih medsebojnih pobojev teh šušmarjev, ki so se — drug za drugim, drug pred drugim — razglasili za Gospodarje sveta (in reči), pa reči zdolgočaseno čakajo, kdaj bo minila ta judovska šola, ta praznik norcev, ta predmestni semenj; od časa do časa se postavljajo na svoja prava mesta (Konstruktorji sveta v obupu kričijo, da nas materija ne uboga in da še nismo iznašli pravih zdravil zanjo, pravih prijemov, matematičnih formul in tehnoloških procesov, s katerimi jo bomo udomačili, pokorili, si spremenili naravo, popolni nered skušajo vsaj nekoliko popraviti z naravnim redom. Strokovnjaki opažajo, da stavbe razpadajo, da se stroji in tkanine kvarijo, predmeti obrabljujejo, nadomeščajo jih z novimi, krpajo, prezidavajo, prilagajajo, izboljšujejo, se bojujejo zoper naravne nesreče, iz zemlje skušajo čimveč iztisniti, njene slabosti popravljajo), ta, zanje že predolgo trajajoči sodni dan človeške prisotnosti na zemlji prenašajo zmeraj teže, bolj jih skuša človeštvo pomečkati, in zmerom bolj se zapirajo vase, zmerom večji je razkorak med njimi in ljudmi, zmerom več smisla je — skritega — v njih in zmerom manj ga je pri ljudeh. Človeško delo je v resnici igra. Večtisočletno ukvarjanje z naruro in s predmeti, ki ga ljudje sami razgllašamo za Delo, za Smotrno človeško Akcijo, za Prakso (z merilom v sami sebi), vse to je le otroško premetavanje barvastih kamenčkov, opičje zlaganje kock, slepo poskušanje, igra na srečo, v kateri je zmaga popolnoma naključna in nima zunaj same igre nobenega pomena. Človekovo podenje za Smislom je brezupno že vnaprej. In ta slepi brezupni manevar, to igro človeške eksistence imenuje Salamun *poker*. Ljudje smo lažni čarovniki, vile, ki jih ustvarjamo, so iz pravljič, naša zavest je tako majhna, da ne obsveti niti sama sebe. Kar vemo, v trenutku pozabimo. Naša vednost je tema. Zato je avtentična resnica našega življenja: hazard. *Lorelai lili lorelai / je rekel čarovnik / in pozabil / zato tudi jaz igram poker.*

*Človek je dolžan biti
zdrav močan in pameten
o oče moj
kot da sem tvoj prapravnuk
(Poker IV)*

SVET BANALNIH SREDNJIH SLOJEV. Za pleme, iz katerega se je Salamun izselil (ali katero v svoji poeziji zasmehuje), je značilna moralna filozofija *dolžnosti* in temeljnih vrednot: *moči, zdravja, pameti*. Te filozofije ni težko locirati. Kramberger je eden njenih najmlajših potomcev.

Brez dvoma gre za svetovno moralni nazor nekdanje slovenske meščanske elite, elitne tako v pomenu kulturnosti, moralnosti kot materialne uspešnosti. Ta miselnost, ostanek ali reducirana sinteza protestantsko kapitalistične zdravorazumskosti, vitalizma, higienskosti, samodiscipline, povezane z vero v Napredek, v Možnost nenehnega razvijanja socialnega življenja, civilizacijskih ukrepov, ekspanzivne, a moralno trdne družine, se zdi pesniku v vse preveč očitnem nasprotju s stvarnostjo današnjih povprečnih srednjih slojev; ti so čista negacija moralne filozofije in prakse, ki ju pozna elita. Smo sredi množične potrošniške družbe, v kateri noben elitni nazor ne velja več. Množici, razosebljeni, poenoteni, zbanalizirani, so pomembne samo še popolnoma oprijemljive, očitne, stvarne zadeve — stvari same, to, kar se da porabiti in prebaviti. Ta svet postavlja pesnik nasproti prejšnjemu, ki ga pripisuje *očetu in preteklosti*. Morje ni več helensko morje mornarjev, odisejsko morje herojev, nevarni ocean konkvistadorjev, morje, ki zahteva od človeka veličino, moč, prebrisanost, zmožnost, znanje, pogum, morje, ki je prizorišče bitk z naravo in človeka s samim sabo. Scile in Karibde ni več, Sirene so obmolknile, Kirki se je posrečilo, da je spremenila v svinje celotno človeštvo. Zdaj je vse drugače: *to morje / s svojim toplim vlačugarskim vonjem*. Zdaj je postalo morje porabna dobrina, mirno je, sladko, mehko, nenevarno, v njem se da namakati, valjati, uživati, sproščati se, človek je v njem razlezena snov v razlezeni snovi: *in res / ko kobilice ob nedeljah pridrvijo / in pomakajo noge vanj / noge vanj / noge vanj / vsako nedeljo noge vanj*. Udomačitev sveta je konec sveta. Obrzdano morje leži kot potrpežljiv pes množicam izletnikov ob nogah, plačali so, zdaj ga imajo, njihovo je, ali bolje, njihov je tisti nekajmetrski pas ob obali in v lepih nedeljskih popoldnevih. Vendar — to je gol videz. Banalni srednji sloji živijo v iluzijah, tako so se odmaknili od dejanske nature sveta (od avtentičnosti Reči) in se zapredli v umetelni svet svoje lažne potrošniške civilizacije, da slepijo sami sebe, da so pozabili, kaj se skriva pod gladino morja (Reči). Zato je prav neverjetna neumnost misliti, da bojo svet posrkali oni, da ga bojo porabili in izpraznili. Zgodilo se bo čisto drugače: *svet bo posrkal nekdo drugi / svet bo posrkal nekdo drugi*.

Podoben svet riše Šalamun tudi v prvi pesmi cikla *Gobice*. V njej opisuje turističen izlet v Italijo in podaja ga z vsem svojim nagnjenjem do konkretnosti, otipljivosti, ironije, parodije, zgolj čutnega, do plasticitete reči ali dogodkov samih (z vsemi temi zmožnostmi, ki krasijo tudi Krambergerja, le da jih ta uporablja v ravno nasproten namen). *Bila je blazna vročina / to moram namreč povedati / Hođimo v čredi kot govedo / nekateri pobožni / nekateri pa tudi ne / kot pač koga prime*. Na božja pota so hodili ljudje, ki so bili pobožni in so si hoteli kaj izprositi, se za kaj pokoriti, njihov odnos do zemlje, po kateri so hodili, do stopnic, po katerih so drsali s koleni, je bil intimen, notranji: to je bila sveta zemlja. Ves svet je bil posvečen, bližali so se svojemu izvirnemu Smislu in Temelju, družila jih je ista vera, ista institucija (Cerkev), isti osnovni horizont, ki je bil ves že vnaprej osmišljen, poln intenzivne zbranosti. Vsa svoboda je bila v doseganju tistega, kar sem bil (sem), še preden sem postal člo-

vek: božja podoba v sebi. Turistične črede si na sodobnih božjih potih ogledujejo, v kar so drugi verovali. Za množice v avtobusih, peš, vlakih in avtomobilih so vse znamenitosti zanimive, ker so obdane z velikimi imeni, se pravi nekdanj — in še danes, ker so se njihova imena ohranila — uspešnimi ljudmi, oziroma preprosto: ker se zdijo zanimive Drugim. To je danes moda — morda jutri ne bo več — in kar je po modi, je za nas »sveto«. Svetost ima danes prav tako svoj pomen, le da je od nekdanjega bistveno različen. Prav tako obvezuje, le da obvezuje k modi, ki je zdajle takšna čez trenutek že drugačna. Diktat mode ali Tržišča (Naključnega, Nepredvidljivega — v tem je bistvo in čar mode: da se spreminja nepredvidoma in da je ni mogoče znanstveno programirati) je svet, vseobvezen. V odnosu do mode je neogibna popolna zavezanost, v odnosu do religije je mogoča popolna prostost. Globlji Smisel življenja si vsakdo omisli, kot pač /koga prime.

Pri tem ni mogoče slepariti. Če ne veruješ, pač ne veruješ, če nisi znotraj religioznega obzorja, pač nisi — si pač znotraj nekega drugega, evropsko laičnega, razsvetljenškega, liberalističnega, marksističnega ali nihilističnega (kar vse so samo posamezne značilnosti in etape areligioznega obzorja), tu se ne da prav nič pomagati. Zato so najbolj smešni tisti, ki si z voljo prizadevajo preiti svoje obzorje, recimo turist, ki jemlje vse skupaj zares in mení, da je ogledovanje katedral, ciborijev, ikon kaj drugega, kot je v resnici (turistična industrija in porabljanje izdelkov te industrije): *debela Tevtonka pade pa kar skupaj / MOLČE / to mi je blazno všeč taka resnost*. Z voljo do pozitivnega ne pridemo danes nikamor (nasprotno kot meni Kramberger). Volja do resnega je bila vera nekdanjih elit. Danes je vse to zamenjala trgovina, težnja po čim večjem zaslužku (dohodku), ekonomizacija, industrializacija, absolutna banalizacija življenja, ki je izgubilo vse svoje stare Smisle. Srednji sloji gledajo svet kot Veleblagovnico, v kateri poteka nenehna razprodaja po globoko znižanih cenah. *Sine se pa pelje v kočiji za dvesto lir / c'est quand mème drôle tout ça / in že se prikaže sv. Francišek s ptički / izstopi iz konzerve Simenthal in zapre pokrov*. Vse je postalo igra, industrializacija in ekonomizacija sta igra, turistično romanje v Assisi je igra, delati se resnega ali skušati se delati resnega ali verovati v to, da se da biti Resen, je igra, in že davno je vse igra: *blazno mi je všeč / ta poslednji konstruktivni tip / v evropski zgodovini*. In zato lucidnemu človeku danes ne preostane nič drugega kot igrati poker.

3.

Dozdajšnji vpogled v Šalamunovo poezijo nam že omogoča kaj več sklepati tudi o njeni socialno-zgodovinski osnovi. Da bi bili bolj pregledni, se vrnimo spet k primerjanju Šalamunove poezije z Zajčevó, iz katere je — v nekem pogledu — izšel, čeprav jo je zelo kmalu premagal. Njuno izhodišče je bistveno drugačno. Zajc izhaja iz revolucije oziroma gleda povojni čas z vidika revolucije, vizira ga skoz skušnje revolucije, struktura

njegovega pogleda je struktura revolucionarnih pojmov, predstav, vrednot; struktura njegove revolucije pa je, čeprav izrazito preformirana in deformirana skoz povojne skušnje, skoz postrevolucionarno dobo: revolucionarni nihilizem, nihilistična revolucija. Šalamun pesni s stališča (svobodne, nevezane in nihilistične) inteligence, naslednice pretekle kulturne elite. Izšel je iz zgornjih, kulturaih, elitnih slojev meščanstva (ki ga nenehoma v sebi premaguje kot nemogočega), banalni srednji sloji — kot temeljna in zmerom bolj naraščajoča realiteta slovenske družbe — pa so poglavitni predmet njegove kritike in poezije. Vsi trije momenti (izhodišče, tradicija, predmet) se v njem nenehoma mešajo. Pod kritičnim udarom seveda niso le porabniški sloji, temveč intimno doživljana tradicija enako kot dejavno, aktualno izhodišče. S tem ko to izhodišče nenehoma zanika, s tem ko negira možnost svobodne inteligence, ga nenehoma potrjuje, naravnost krepi njeno bistvo, ki je nihilistično: ideologija te inteligence je biti to, kar nisi, biti v zanikanju, biti v svečeništvu Niču, biti v nenehni dialektični samonegaciji. Vrhovni Zakon je Nič. V imenu Niča pa so ravno tako smešne, nebogljene in nemogoče tudi vrednote prejšnje elite: njen humanizem, tradicionalna evropska kultura in socialne vrednote, spodobni (avstrijski) stil (način) življenja, kombiniran z moralno utemeljenimi revolucionarnimi in reformističnimi idejami, z navdušenjem za ljudstvo, za slovensko eshatologijo ipd. Zajc je izrazit predstavnik slovenskega kmečkega ljudstva. Razrednosti v njegovi poeziji ni, niti ni posebnega stila življenja ali vrednot neke plasti. Odtod tudi njegova »naturalnost« (živali, kamenje, pesek, gore). Ker izhaja iz Revolucije, izhaja iz nerazredne osnove, iz slovenskega ljudstva kot takega. Zato lahko brez težav prodira do temeljnega, človeškega, zgodovinskega (človeško-zgodovinskega) spora. Vendar gleda ta spor s stališča klasične slovenske eshatologije, ki je v bistvu kmečko krščanska. Dobro in Zlo sta krščansko-komunistična kombinacija (nekakšna sinteza obeh religioznih ideologij). Rabelj in Žrtev sta ljudsko-nacionalno-krščansko-komunistična predstava, značilna za vso slovensko zgodovino (tudi povojno). Upor prav tako. Boj, spor, nepomirljiva nasprotja so ravno revolucionarno tolmačena slovenska ljudska zgodovina in usoda. Z Zivo Rečjo skuša Zajc to socialnost transcendirati, premagati, ne biti več odvisen od nje, zasužnjen. Ali je torej Živa reč zabloda in mistificirana človeška Svoboda?

Tu se Zajc in Šalamun srečujeta in identificirata (oba postavljata Reč): v nadsocialni strukturi metafizike, ki hoče biti temeljnejša, izvirnejša in odrešilnejša od socialnosti. Oba v Reči eliminirata socialnost in zgodovino in se tako po svoje vključujeta v tendenco celotne povojne slovenske poezije. Ali ni prestop v Reč le ena — zgodovinsko poznejša — oblika nenehnega slovenskega zatekanja k Naturo? Ali niso le redki, ki ostajajo znotraj socialnega sveta (recimo Kramberger, pa še ta ga je po svoje predelal), medtem ko je velika večina privržencev in akterjev naturalizacije? In ali ni ta pesniška naturalizacija (spreminjanje človeka v Naturo, v Reč) vzporeden pojav socialne naturalizacije, ko cele socialne plasti bežijo pred Zgodovino v Naturo, od realnosti socialno-političnih odnosov v družbi k Tržišču, človekovi Naravi, Zaslužku, Užitku, Uspehu

(podobno kot birokracija beži k Državi, Načrtu, Prihodnosti, Zvestobi, Požrtvovalnosti itn.)?

Zajc izhaja iz Revolucije, Šalamun iz vsakdanje povojne (okrog leta 1965 dogajajoče se) prakse omenjenih treh slojev. Zajčeve Reči temeljijo v Apokalipsi, Šalamunove v povprečni vsakdanjosti. Zajčeve so bile že v izviru — psihološko, zgodovinsko — Smotri, Cilji, Smisli (pesnik jih je le naturaliziral, reificiral), Šalamunove so že v izviru Sredstva, Pripomočki. Zajčeve so univerzalne, Šalamunove izrazito delne, konkretne, omejene. Zajčeve silno ambiciozne, Šalamunove skrajnje skromne. Zajčeve imajo značaj ceremoniala Slovesne maše, Šalamunove se kar se da banalno nepomembne; Zajc takšnih sploh ne vidi, premajhne so, da bi jih zaznalo njegovo oko, katerega vidno polje je narejeno zgolj za Velike zadeve. Zato so Zajčeve skrajnje resnobne, Šalamunove zmerom nekoliko smešne. Prve so težke, druge lahkotne, Zajc se jemlje do kraja zares, ker se je njegov Vir — Revolucija — jemal do kraja zares; edina resnična svoboda je bila takrat: sodelovati v Revoluciji, vreči se ves vanjo, potoniti v njej, biti Ona, se z njo zenačiti — Zajc to enačenje znova in znova doživlja, izziva in pripravlja, kreira in obnavlja, čeprav čisto na drugem nivoju kot некоč (prej na politično-socialno-zgodovinskem, zdaj na naturalizirano-reificirano-metafizičnem). Šalamun se jemlje z veliko dozo samoironije — srednji sloji imajo čisto drugačno usodo kot Revolucija: zdi se, da je iz njih zlahka mogoče izpluti, puščajo občutno svobodo, saj ni niti Zgodovine niti Idej niti Ciljev niti Vere niti aktualizirane antagonistične situacije, ki bi do kraja definirala vsakega posameznika. Vse je svobodno, poljubno, brezciljno, svojevoljno, anarhično, diskontinuirano — navsezadnje se skaže, da je vse to le na videz. V resnici je ravno ta Svoboda in Poljubnost nova, posebna in značilna oblika Neogibnosti, Usode, Okvira, iz katerega ni mogoče iziti. Šalamunova poezija to dokazuje: s tem ko razbija celotni življenjski sistem srednjih slojev, njihove vrednote ipd. in postavlja — po svojem prepričanju — nov, desubjektiviziran svet Reči, v resnici odkriva in predstavno pojmovno definira nove vrednote prav teh srednjih slojev, njihovo novo mitologijo (negiral je le staro, zastarelo podobo teh slojev, o samih sebi, njihovo slovensko provincialno iluzijo, prtljago iz preteklosti, ki se je še niso utegnili in mogli otresti: humanistično ideologijo, avstrijsko staroevropskih sil). S tem jih očiščuje in jim daje čas in njim adekvatne vrednote, metafizično osmišlja njihovo reifikacijo. Njihovo dejansko zaslužjenost rečem fiktivno spreminja (poimenuje, preimenuje) v Iskanje Reči, prazno vero (minimum Vere) srednjih slojev v Porabniške predmete prekrsti v veliko, v osvobojevalno Vero v Temelj sveta: v Reč — v pravo Bit.

Vzporedno s tem eksistire še drug nivo (ki poteka vzporedno kot zdaj prehitevajoča zdaj zaostajajoča spremljava): tisto, kar dela to poezijo umetniško, kar ji ne dopušča, da bi postala goli ideološki mit in samomistifikacija srednjih slojev. To je Šalamunova resnična svoboda. Sestoji iz dveh momentov. Najprej je obračunavanje s samim sabo, odkrivanje svoje resnice in resnice svojih slojev, spopad s samim sabo in slojem — vendar v zvezi z notranjo pripadnostjo tem slojem, z ljubeznijo do njih,

do njihovega stila, do svoje preteklosti: pesnik ravno v tem spopadu s samim sabo trpi. Njegova poezija je priča in prikaz tega trpljenja, avtentična skušnja, podoba dejanskega osvobajanja. To pa se kaže ravno v slogu pesmi.

Njegova dejanska svoboda je ne-jemanje sebe zares kljub avtentičnemu trpljenju (seveda to trpljenje nima skoraj nobene vsebinske zveze več z minattijevskim, humanistično-romantičnim). V Reči veruje, obenem pa jih podaja lahkotno, cum grano salis, z ironijo: kot Poljubne.

*Namreč tako je z vso to zadevo
najboljše stvari so gobice
gobice v juhi
nič nič nič nič*

(Gobice II)

NIHILIZEM. Navsezadnje se pokaže, da so Reči Nič. Gobice so Nič. Svet ni samo nesmiseln in brezvreden, temveč tudi in predvsem ničen. *Fiuuuuu / ena gobica / en zelen petršiljček v smokingu / pa dolgo dolgo časa tema / potem stečejo po snažilko / ki je za to odgovorna / nič nič nič nič. Odgovornosti ni, to je jasno. Odgovornost je goljufija, za odgovorno delajo snažilko, vse skupaj je čisti nesmisel. Parodija se ne neha: fiuuuuuu še ena gobica / zdrava sicer / le kri ni ena A / ker je prebolela hepatitis / Težke so težke te gobice / težke v božjo mater. Nič je težak. Nič je nenehoma prisoten v vseh predmetih okrog nas in v nas, lega na nas, teži nas, Nič je resnica reči, ki so zaprte pred nami in se nam razodevajo samo kot nesmiselne, poljubne, naključne: nične. Po Salamunovem prepričanju so Reči Bit, ko so zase in same na sebi, te Biti pa človeku ne posredujejo, pred nami so zaprte, kar nam dajejo, je zmerom samo Nič. Tu se je Salamun na neki način precej približal Strniši, le s to razliko, da pozna Strniša zgodovino Biti (Niča), Salamun pa je popolnoma zunaj takšne Zgodovine. Salamun je ne more poznati, ker je Reč zanj popolnoma zaprta za ljudi. Medtem ko se pri Strniši vendarle po svoje (skoz sanje in preteklost, skoz vrsto diafragem) nekako razodeva ljudem (Nič je le zgodovinska oblika Biti), je za Salamuna Nič absolutna resnica Biti, naj se kaže kadar koli. Bit je Bit samo takrat, kadar se ne kaže; in sebi se nima potrebe kazati, sebi je, le ljudje jo gledamo, tipamo, čutimo. Zato ljudje kot ljudje n i s m o , s m o le kot Reči.*

*Odstranili bomo čevlje z gumo
zakaj takih se več ne nosi
in smrt in muhe
ki nimajo urejenih pristanišč*

(Gobice III)

POLJUBNOST. Pri Salamunu opazamo nenavadno močen odpor do definitivnega. Če je edina dostopna resnica našega sveta Nič, potem je privolitev v kar koli trdnega čista konvencija. Bistvo konvencije pa je v

tem, da se da spremeniti ali razbiti. Dogovor je nekaj subjektivnega in od ljudi odvisnega. Časi, ko so ljudje konvencije spoštovali, so že davno minili. Takrat so bili namreč prepričani, da so konvencije Konvencije, da so nekaj Božjega ali Naturnega ali Poštenega, vsekakor nekaj Višjega od posameznikov; ti so jih bili dolžni spoštovati. Šli so se — ne da bi to vedeli — Resnost, Pokončnost, Trdnost, Veljavnost, Stabilnost sveta. Danes vemo, pravi Šalamun, da je vse to lari-fari in jama za naivne. Zato pesnik — ki je nosivec resnice — dozdajšnje navidezno (in domenjeno) podobo sveta razbija, lomi na drobne koščke, ene koščke prizna, druge vrže v koš za smeti. Logika tega razbijanja je popolnoma poljubna. Zajc je bil še temeljito vključen v Objektivni Zakon sveta, v modele, ki so bili veljavni neodvisno od posameznikove volje in so bili zato njegova Usoda (recimo v model Rablja in Žrtve; ni bilo mogoče biti nekaj tretjega, ali z lahkotno kretnjo zagnati model skoz okno). Za Šalamuna ni nobene take Usode. Svet je poljuben. Edina njegova Usoda je Poljubnost. Ta Poljubnost pa je seveda zanj ravno tako nepresegljiv in suženjsko neogiben model, kot je bila za Zajca struktura Rablja in Žrtve. Sam model je do kraja trden — to je Resnica — znotraj njega pa si lahko izberemo katero koli pozicijo (tako kot si je tudi Rabelj lahko po mili volji izbiral sredstva mučenja, ubijanja, in tako kot je Žrtev lahko bežala, kamor koli je hotela — a je bilo vse zaman; bila je obsojena na žrtvovanost, enako kot je Šalamunov človek na poljubnost).

Porabniški sloji so dejansko odstranili *smrt* — odpravili so jo iz svoje zavesti, in to zadošča. Do *smrti* so izgubili notranji odnos, *smrt* ni več meja človekovih možnosti, ni več temeljna Resnica, ki nas določa v našem najbolj intimnem in avtentičnem bistvu. *Smrt* je resnica le sama zase, v tistem obrazu, ki ga drži stran od ljudi; obraz, ki ga gledamo mi, jo dela enako z *gumijastimi čevlji*, *muhami* in *pristanišči*. Uporabljamo jo, po konvenciji smo se odločili, da se bomo pred njo delali, kot da je nekaj resnega, enkrat (recimo na pogrebu) jo bomo imeli za tisti predmet, ki nam povzroča žalost, drugič (recimo v vojni) nam bo priskrbela zmago, spet drugič bomo z njo odstranili nezaželene osebe, po potrebi bomo z njeno pomočjo postavljali družbene idole (žrtve za našo stvar) itn. *Smrt* je samo označevano, označujoče je zmerom drugačno in s *smrtjo* kot *smrtjo* nima nobene zveze. Označujoče smo mi, naše potrebe. In če je *smrt* — kot označevano — gola konvencija, zakaj je potem ne bi mogli odstraniti? Če je vse eno in isto, poljubno, zamenljivo, če vse pomeni nekaj drugega, kot je (to »je« pa nam je za večno nedostopno), če je vse odvisno od nas, od naše dobre ali slabe volje in svobode, če je Vrhovni zakon našega življenja Konvencija, ta Konvencija pa se danes kaže kot Moda (Moda je bistvo današnje Konvencije), potem je vse odvisno od tistega, ki modo diktira. In zakaj ne bi bil to pesnik? Zakaj bi odstranjevali samo čevlje z *gumo* in *muhe*, zakaj tudi ne *smrti*?

Za Zajca in Strnišo je *Smrt* bistvo Niča, nihilizem sodobne zgodovine se kaže kot naša pokornost najrazličnejšim oblikam *Smrti*. Pri Šalamunu te zveze med Ničem in *smrtjo* ni. Razumljivo. Zajc in Strniša, oba izhajata iz tega, kar je, in v svoji poeziji ugotavljata, kako se to spreminja

v Nič, kako umira, je ubito, se ponesreči, propade, polomi. Salamunu je to, kar je, nedostopno (to je samo zase). Nam dostopni svet, ki ga živimo, je svet porabniških dobrin, predmetov, ki jih danes potrebujemo, jutri odvržemo, se pravi svet nenehnega proizvajanja in porabe, ki nima s stališča uporabljivosti sam na sebi nobenega pomena. Izprano brisačo spremenimo v krpe (morda za brisanje posode ali poda ali orodja), izpraznjeno konzervno škatlo vržemo v smeti, izrabljen avtomobil gre v staro železo, iz krp delamo papir, papir sežigamo, toplota nas greje . . . Tu ni ne konca ne kraja — vse je ne le vredno, temveč tudi eksistira le glede na svoj uporabnostni namen. Zato Šalamun ne more izhajati iz tega, kar je, temveč zgolj iz tega, kar je pri roki, kar nam je na voljo, kar uporabljamo. To pa se ne spreminja v Nič kot v svojo negacijo, ta Nič je že v bistvu porabniških predmetov, še več, ti predmeti sami sploh niso nič drugega kot Nič. Njihov namen je, da jih uporabljamo, se pravi uničujemo, ničimo. Naš svet — svet predmetov, reči, porabniških dobrin — je mrtev že vnaprej. Naše življenje je konvencionalno, mehanično, po pravilih razvijajoče se, vsa svoboda, ki jo imamo, je le neogibnost ničanja. Biti sploh ni mogoče izničiti. Vsaka Reč na tem svetu ima dve plati, dva obraza. Na eni plati — na temni strani mesca — je Bit, na drugi, k nam obrnjeni, je Nič. Med Bitjo in Ničem ni spora. Obstajata istočasno in koeksistirata povsem brez težav. Ker ni ubijanja Biti (kot še pri Strniši in Zajcu), je v Salamunu še manj romantizma, kot ga je bilo v njegovih dveh predhodnikih, ki sta bila v nenehnem sporu z romanticizmom. Prav tako ni resničnega romanticizma v Krambergerjevi poeziji — ta pozna namreč le čisto in polno Bit, v katero nenehoma, popolnoma voluntaristično, prehajajo morda začasno zunaj stoječi posamezniki in skupine. Nekoliko drugače je to pri Grafenauerju, ki pozna samo Subjekt in je ta Subjekt edino mogoča Bit; ker pa si Bit jemlje za predmet samo sebe, se izničuje, postopoma seseda v prah, prehaja v Nič. Ta Nič je pravzaprav le druga oblika Biti: drugačno občutje Subjekta.

*Odstranili bomo nekatera neumna števila
tako da bomo končno lahko zadihali
in svobodno šteli
ena dva tri sedemnajst*

(Gobice III)

DESTRUKCIJA. Ta pesem nima poudarka samo na poljubnosti. Svoboden, nevezan odnos do slehernih reči na tem svetu, ki je pogoj in rezultat poljubnosti, zahteva hkrati tudi dejavnost, ki vse spreminja v poljubno. Šalamunov človek nikakor ni pasiven kakor Strnišev, poln je dejavnosti in projektov. Le da ta dejavnost in projektivnost ni podana — kot pri Zajčevih Otrokih reke — od svojega naivnega začetka do brezupnega konca v Polomu. Šalamun ne govori o nemožnosti Projektov in Konstrukcij, ker ne izhaja — kot Zajc — iz pozitivitete. Njegovo avtentično izhodišče je gola negativiteta. Njegov subjekt je že a priori nihilističen,

razbijavski, njegov projekt je Destrukcija, Razbijanje je njegova neodtuljiva narava, ne zna in ne pozna nič drugega kot uničevati. V njem ni nikake nesrečne zavesti. Je skorajda realizirana filozofija markija de Sada: vsesplošno uničevanje brez občutka ali zavesti o bolečini in nesreči. Destrukcija je naša *condition humaine*. Pesnikov subjekt je aktivist, nenehoma obrnjen navzven, v svet, venomer razdirajoč vsako trenutno konstelacijo predmetov. Nekdanje spreminjanje sveta za preureditev na boljše in z vero v stalni Razvoj se kaže Šalamunu kot golo spreminjanje. To golo spreminjanje ne pozna Razvoja, Napredka, Bogatitve sveta, aktivizem je postavljen na glavo. V krogu vrteče se tantalovsko spreminjanje pa ne more biti nič drugega kot uničevanje. Porušena stabiliteta, iz katere ne sledi nova, boljša ali višja stabiliteta, nam prikazuje naše življenje zgolj kot rušenje. Zakon tega življenja je Volja do Niča, naša dejavnost je nihilističen voluntarizem (v nasprotju s krambergerjevskim, optimističnim in v pozitivnost naravnanim voluntarizmom; tako kot je za Šalamuna vse preprosto — nično, je za Krambergerja vse — preprosto — polno Smisla, vse se Razvija, Bogati, vse pomanjkljivosti so le luknje v gosti substanci sira). Zato Šalamun tudi tolikokrat poudarja: *odstranili bomo*, kar pomeni: hočemo *odstraniti* in to se nam bo tudi posrečilo. Nihilistični aktivist ohranja vero, le da je to zdaj vera v Nič, v Destrukcijo. Gre za religiozen nihilizem, ki ni le akcija enega samega človeka, osamljenega posameznika (kot še pri Zajcu: vsakogar, ki je osamljeni posameznik), temveč akcija vseh zoper vse, akcija, ki leži v naravi slehernega današnjega človeka.

PRIMERJAVA. Pri celi vrsti eksistencialij lahko ugotovimo, da je Šalamunov svet prav natančna obrnjena podoba Krambergerjevega. V nasprotju z Zajčevim in predvsem Grafenauerjevim svetom, ki je individualističen (osamljeni posameznik, Narcis), gre pri Krambergerju in Šalamunu v precejšnji meri za skupinski subjekt, le da je pri prvem nosilec pozitivitete, zidave, bogatejše in polnejše Prihodnosti, pri drugem pa akter negavitete, podiranja, očiščene prihodnosti. Kramberger propoveduje nesentimentalni, vitalistični moralizem, iz njega izhaja, hkrati pa si ga postavlja za cilj, Šalamun je privrženec najčistejšega amoralizma in antimoralizma (kakor ga poznajo voluntaristični skupinski subjekti). Krambergerju so vse Drugi, Družba mu je Merilo, socialnost največja odlika. Šalamunu je prav tako vse na svetu drugo (prava avtentičnost, lastnost Reči je zanj nedostopna), le da ima do tega drugega ravno nasproten odnos: vse drugo so le sredstva — sredstva in predmeti ničenja; Merilo je v *Odstranjevanju* uporabnosti reči, ne v priznavanju. Zato je njegova poezija izrazito asocialna in antisocialna (če socialnost pojmuje kot vero v dano družbo, kot prilagodljivost, uklonitev pred Drugimi in Drugim). Oba sta silovita voluntarista in aktivista, le da ima prvi Voljo do Biti, do tega, kar je, drugi Voljo do Niča, do tega, kar ni, do ničenja: aktivizem prvega je konstruktiven, drugega destruktiven. Oba priznavata objektivnost, le da je enemu sveta, resnična, prava, neogibna, lepa, drugemu neumna, laična, poljubna, lažna. Oba sta mojstra ironije — le da prvi z ironijo odstranjuje vse, kar ne priznava Resnosti sveta (Družbe), drugi

vse, kar to Resnost priznava. Tudi njuna postopka sta zelo higienična — le da hoče prvi Dognano osebnost Graditelja, drugi Dognano osebnost Podiravca. Prvi vidi v konvenciji Vrhovno-pravilo, ki se ga je treba držati, drugi pojmuje dogovor kot nekaj, kar je neogibno potrebno kršiti. Oba hudo inteligentna, prav lucidna, zavzeta — le da uporabljata pamet in strast za diametralno nasprotno namene. Ob imata neverjeten posluš za konkretnost, oprijemljivost, stvarnost (oba sta v nasprotju s slovenskim romanticističnim izročilom), le da je Šalamun to usmeritev razvil še dlje, saj nima pred predmetnim svetom prav nobene treme več — tiste treme, ki je tako značilna za pripadnike malih, zaostalih, provincialnih, revnih narodov. Ker mu stvarnost ni Pozitiviteta, ker jo uporablja kot sredstvo, ker mu sredstev ne manjka, ker ni pred njimi manjvrednostno spoštljiv, so postala integralen del njegove poezije, ena njenih glavnih značilnosti. Svet porabnih predmetov — Slovincem v vsej zgodovini zaprt svet — je postal za Šalamuna teren, ki ga popolnoma obvladuje, moštvo, ki mu je podrejeno. Konkretni socialno-materialni svet ni več Cilj, temveč Lastnina. Šalamunova poezija je prva na Slovenskem, ki kaže suvereno destrukcijo lastništva.

*odstranili bomo vse besede
ki imajo manj kot pet črk
zakaj popolnoma jasno je
da se take besede samo valjajo*

(Gobice III)

SAMOVOLJA. Že za Zajčev aktivistični subjekt je bila značilna precejšnja stopnja samovolje, pri Šalamunu pa je samovolja že tolikšna, da se zdi Zajčev aktivistični subjekt uklenjen v prav spodobne forme etikete; Rabelj sicer izbira različne načine, s katerimi mori svojo Žrtev, ne priznava nobenih socialnih konvencij, Merilo mu je njegova temna Sla po Ubijanju, nikoli pa mu ne bi prišlo na misel, da bi razbil zaporednost števil, da bi *odstranil vse besede, ki imajo manj kot pet črk*. V Zajčevem svetu je spor med ljudmi, spor za Oblast, materialni svet, kakršen je nastal v tisočletni tradiciji, pa ostaja popolnoma nedotaknjen: za Rablja in Žrtev veljata ista aritmetika in slovnica, *števila* zanju s o, so nad njima, svet *števil* je nedotakljiv, obema akterjema, zapletenima v medsebojen pobjo, še na misel ne prihaja, da bi se ga lotila (ko se Žrtev spreminja v Rablja, destruiira katedralo-religijo, vse, kar je živo, človeško). V primeri s Salamunovim je Zajčev nihilizem skromen, nedosleden, skoraj bojazljiv, takorekoč humorističen, omejen na žive, prisotne ljudi, vrsto elementov sveta pušča nedotaknjeno. Šalamun ne pozna nobene meje. Zakaj bi *odstranjevali*, pobijali ljudi? Smešno. Človek je najmanj pomembna zadeva na svetu. Odpravljajmo njegove temelje, okolje, njegovo materialno podstat, kulturo, civilizacijo, naturo — to je edino uspešno in smiselno odpravljanje. *Odstranili bomo... planine / odstranili bomo krog / ker imamo kvadrat*. Šalamunovska samovolja je neustavljiva, kaj je zanjo sploh svetega, nedotakljivega, trdnega? Spremeniti je treba tudi človekovo

fizično podobo: *ker zakaj bi imel človek / eno nogo takšno / in drugo nogo takšno ... / Odstranili bomo ... / popoldne / ker takrat sonce zahaja / odstranili bomo vranico / ker kaj bi z vranico / ko pa imamo jetra pljuča / in sploh je že preveč teh stvari / in Sicilijo / ker je navaden patološki pojav.* Samovolja je vsesplošna, samovolja je moja ali naša svoboda, da lahko zahtevamo od vsakogar ali od česar koli kar koli. *Odstranili bomo ... / linolej / ker ne ve kje leži Baku.* Moja trenutna domislica je Vrhovni zakon veselja — nobenih objektivnih, institucionaliziranih, stalnih Zakonov ni, je samo gola, čista človeška praksa, ki pa seveda ni smiselna, usmerjena k Pozitivnemu, temveč popolnoma neobrzdana, neplanirana, v svoji sproščenosti kar estetska. Zakaj bi imel *linolej* pravico ne vedeti, *kje leži Baku?* Hočemo, da ve, in če ne ve, ga bomo *odstranili!* Namesto linoleja bomo polagali na pod podgane ali Evropo ali dobronamernost, saj je vseeno, vse je zamenljivo, vse je enako nično. *Odstranili bomo ... / sweaterje ker se oblačijo čez glavo / odstranili bomo dihanje / ker se vdira / ker se vdira / ker se vdira.* Če bi Zajčev Negator *odstranil dihanje*, bi to pomenilo, da je nekoga neposredno umoril. Za to svoje dejanje je neposredno odgovoren in kriv. Sojen bo pred Tribunalom sveta. Tvegaj je, začasno zmagal, na daljši rok izgubil. V njegovem morivskem ravnanju je vsaj še nekaj aristokratskega, vsaj še ostanek sprejemanja pravil in enake začetne pozicije dvobojevavcev. Salamunov sodobni skupinski subjekt je to zastarelo kramo popolnoma počistil. Sto na enega, zakaj ne? Merilo je moja ali naša Volja. Mi ne ubijamo ljudi, ne, le zakaj bi jih? To so romantične težave tistih, ki imajo še vero v Pozitiviteto, v to, da je med trdnimi danostmi tega sveta kakšna še kaj vredna. Za tiste, za katere je vredna ena sama stvar; *odstranjevanje* tistega, kar je in kakor je (za nas), se pravi Negacija pozitivitete, za tiste ni nobenih ovir, da se ne bi vedli, kot se jim poljubi. Odločili so se, in že *odstranjujejo dihanje*, s tem pa ne ubijajo ljudi, ne, nikakor. Človek, kdo je to, kaj je to? Človek je reč, pri reči pa je vendar normalno, da ji zamenjamo ta ali oni vijak (spomnimo se na to, kako je Kramberger primerjal svojo pamet z mašino, kako je že on človeški svet direktno reificiral). Saj ne polomim trolejbusa, če mu ne dam bencina. Morda se bom jutri odločil, da mu ga dam ... ali ne bo potem vse v redu? Če sprejmemo postavko, da je človek (vse živo) reč — in ta postavka je temelj Salamunove poezije — potem je seveda vse v redu. Če pa tega ne sprejmemo — in vemo, da zdrži človek brez dihanja le nekaj minut — potem ...

Salamunovemu nihilističnemu skupinskemu subjektu to popolnoma nič ni mar. Zunaj humanističnega horizonta so ta vprašanja nesmiselna, podobno kot si ljudje, ki so znotraj humanističnega horizonta, prav nič ne belijo glave s tem, koliko muh ali metuljev bo *odstranjenih*, koliko preмога bo uničenega v pečeh (uničenega? ne, kako humanist niti ne more misliti, premog uničuje, kdor ga ne porabi, drugače pa je izgorevanje preмога v peči zidava pozitivnega). Za humanista je merilo vseh stvari Človek, za resista Reč; za nihilističnega in skeptično agnostičnega resista (pesnika, ki mu je bistvo Reči nedostopno) je merilo poljubno zamenljiva, iz Niča izhajajoča in v Nič vračajoča se navidezna reč. Zato je razumljivo.

da tudi nebo ni Nebo, v nebesih ni ničesar, odstranili bomo nebo / in vodo
ker se začne na V / in le pogledajte ta znak / kako balansira na eni nogi
/ in zeva proti vrhu...

in nazadnje čas

(Gobice III)

CAS. Odstranili bomo tudi čas. Normalno. Saj ga ne potrebujemo. Kaj naj bi čas počel v Salamunovem svetu? Čas je potreben — kot Merilo — povsod tam, kjer kaj raste, zori, kjer se kaj izdeluje (realizira Projekt), kjer se kaj dopolnjuje — celo če se dopolnjuje Smrt ali Nič. Zato poznata čas tako Strniša kot Zajc (v *Otrokih reke* je Čas glavni Razodnik in Temelj sveta): nihilistični čas, čas umiranja. Pri Salamunu pa — na tej, že zreli stopnji njegove poezije — ne gre za potovanje od Biti k Niču, sploh za nikakršno potovanje. Ene same, osnovne smeri ni. Miljarda smeri je, vsaka drugačna, vsaka po svoje, med sabo nimajo nobene zveze, na svetu vlada absolutna diskontinuiteta. Nič ne prihaja, nič ne odhaja, nič ne zaostaja, nič ne umira. Vse je, ker vse ni. Nič je temelj k nam obrnjenih reči, njihova narava in značaj. Vse reči so nič. Če se razstavijo, če kaj odstranimo, ravnamo z njimi tako, kot zahtevajo, v skladu z njihovo naravo, ki je Nič. Ne moremo jih ne uničiti, ker so že a priori Nič (zato Salamun ne pozna smrti), in ne ustvariti — vse stvaritve so popolnoma navidezne; ustvarjanje je lastnost Niča. Zato je tudi čas povsem nepotreben. Vse, kar je, je zgolj absolutno aktualno, ta trenutek in nič več. V tem pomenu je Salamunova poezija poezija absolutne aktualnosti.

in sploh čistočo

zakaj vsaka čistoča se zamaže
in kaj potem kaj potem

(Gobice III)

ABSOLUTNO OČIŠČENJE. V zadnjih verzih te pesmi se najjasneje razodeva religiozni značaj Salamunovega nihilizma. Pesnik teži po absolutni čistosti — te pa ne doseže tako, da se bojuje zoper umazanijo (ko odstranimo umazanijo, ostane čistost); to sta praksa in nazor romantikov, ki menijo, da je v osnovi vsega Bit (se pravi čistost, pravilnost, popolnost) in da se ta Bit v življenju pač umaže. Misel o pokvarljivosti življenja je pesnik gojil le na začetku svoje pesniške poti. Zdaj je že neprimerno doslednejši. Zdaj ve, da se pokvari samo tisto, kar je, medtem ko če nečesa ni, tisto ne more biti pokvarljivo. Oziroma: v naravi Biti je, da se uničuje, v naravi človeka, da se izpridi, v naravi čistoče, da se zamaže. Zato napravimo še en korak in *odstranimo* tudi čistočo, našo konkretno človeško povesetno, relativno stvarno čistost — in dobili bomo zares absolutno čistost: Nič. Nič ima vse značilnosti Absolutnega: popoln je, vseobvladljiv, neuničljiv (eksistira), absoluten. Le v Niču dosežemo absolutno trdna tla, Čistost, Resnico, Dokončnost (Večnost). S tem, da je skupinski subjekt odstranil vse, je šele zares realiziral Svet: Nič.

Druga Murnova ustvarjalna doba

(Nadaljevanje in konec)

Jože Snoj

• • •

Ko je Murn zaslutil to, kar evropski literarni zgodovinarji in raziskovalci moderne poezije imenujejo bitno, nadčutno, neznano, neizrazljivo, je bil s svojim dotedanjim pesniškim instrumentom spričo teh pojavov brez moči. Zastavljalo se je vprašanje, kako izvabiti iz besed to neizrazljivo. Videli smo, da je Murn v navedenih pesmih na prelomu 1899/1900 reševal to vprašanje še kaj preprosto: misel je krotovičil, izpuščal stavčne člene, pomembne za razumevanje, zbujal s tem nejasne aluzije itd. Prav ta hotena nejasnost nam potrjuje njegovo tedanjo antipozitivistično usmerjenost. Že množica fragmentov med temi pesmimi pa nam priča, da se je estetskih pomanjkljivosti tega krotovičenja misli sam zavedal. Bistvo problema namreč ni bilo v vezavi besed, temveč v pojmovanju besede same. Ko odtrgaš besedo kot slušni pojav od njene ustaljene pomenske podlage, ko ji prisodiš nadpojmovne, simbolne razsežnosti, postane potreba po najrazličnejših besednih kombinacijah sama po sebi razumljiva.

Že pred obravnavanim prehodnim obdobjem 1899/1900, pred majem 1899, je Murn v pesmi In nič ni brez pomena (M I, 311) govoril o besedi kot pojavu, ki po svoji pomenskosti presega pojem, katerega v koncencionalnem govoru izraža: — — — slast pogelda / ni manjša ko izražena beseda, / ki se duhovi v nji objemajo, / iz tihega srca zajemajo... Prežreti to konvencionalno skorjo čez besedo in sprostiti velikansko čustveno energijo, ki jo beseda poleg glasbe lahko najbolj učinkovito tihotapi mimo logičnega razuma do sprejemnika intuitivnih prebliskov človekove podzavesti, je postajalo očitno čedalje bolj zavestna in osrednja teža v Murnovem tedanjem ustvarjanju. Ob tem velja opomniti na metafizični značaj tega Murnovega spoznanja, saj je doživetje polno panteističnega patosa: Tak sredi zime, sred poletja / blešče skrivnostna razodetja / in v dihu vetrca nemirnega / moč prvotna trepeta. /

Opazka ob pesmi »Vse kar se zgodi, je polno pomena« pa spominja na Baudelairovo misel o vesoljni analogiji.

Toda kako to storiti, če se je misel kot pojavnost urejajočega in k definitivnosti prizadevajočega si razuma izkazala kot najbolj neprimerna

posoda za tako vsebino? Na tej točki spoznanja je v pesniku očitno nastopil filozofsko nazorski in slogovno oblikovalni prelom z romantičnim egocentrizmom. Dokler je pesnikov jaz samo premišljal o svoji razosebitvi v naravi, se ta razosebitev ni mogla izpolniti zaradi preproste resnice: kdor premišlja, se ohranja v samozavedovanju, naj še toliko sanjari o stanju nezavednega. Podobno se tudi ideja o večpomenskosti oziroma nedojemljivosti sveta in življenja ne more slogovno uresničiti, dokler se deklarira kot miselno spoznanje, ali, v Murnovem primeru, dokler se kot izraznega načina oklepa tistega, kar je takemu pojmovanju diametralno nasprotno, to je meditacije. Treba se je bilo odmsliti in zaživetí objektivno predmetnost in pojavnost. Kult romantičnega jaza se je tako sprevrgel v povečevanje duhovnega kolektivizma, ideja o nadstvarnem pomenu pesniške besede pa se je začela praktično uresničevati v besednih simbolih: »Vse, kar se zgodi, je polno pomena!« — spozna pesnik. Velikanska čustvena energija, ki je dotlej trpinčila pesnikov jaz, je odtekla v novo pesniško snov, v materialnost. Jaz je ledenel in postajal neboleč na račun duhovnega prežarjenja in ogrevanja predmetnega sveta. Svoj mir in svojo smotrnost je začel dobivati iz stikov z neznanim za zunanjim videzom stvari. Stik je začutil, ko mu je beseda, ki je na videz sicer poimenovala samo neko realiteto, v celotnem simbolnem kontekstu zazvenela večpomensko, nadstvarno, brezčasno.

Konvencionalne pomenske skorje se je začela Murnova pesniška beseda otresati na dveh ravneh; vsebinsko-idejni in slogovno-oblikovni. V čisti, z razumom neizmerljivi in nerazložljivi simbolizem je zapadala v sklopu vsebinskega konteksta pesmi, ki je bil uglašen tako, da je razodevala pesnikovo zavestno iluzijo o izpovedovanem življenju. Glej opombo I. Cankarja o afektiranem primitivizmu.) Bralec se iluzije Murnove kmečke lirike zaveda, zato se mu celotna perspektiva njegove pesniške imitacije prikazuje kot privzdignjena, simbolna.

Določeno stopnjo osvobojenosti je dosegla Murnova pesniška beseda tudi v procesu opisane prehodne dobe, ko je pesnik z rušenjem ustaljenih sintaktičnih pravil meglil logično misel. Beseda je po zaslugi te estetsko sicer zgrešene metode vendarle dobila v stavku večji maneverski prostor, kar je Murn po svoje izrabil tudi v kmečki liriki. Iluzionistična, sintaktično zrahljana, v paradoksnih pomenskih zvezah postavljena beseda se mu je začela razkrivati kot gol slušni pojav, kot čist glasovni simbol. Ta najdrznejši poseg v pesniško konvencijo svojega časa si je drznil pesnik storiti šele v svoji zadnji fazi, v okviru ciklusa tako imenovanih kmečkih pesmi. Videli bomo, da ga je z genialno iznajdljivostjo še posebno uspešno vpeljal v na videz ravno najbolj tradicionalistični del svojih kmetijskih imitacij, v folkloristiko. Ta je namreč že iz svojih najstarejših dob prinašala način povezovanja in pomenskega vrednotenja besed, ki je bil simbolističnemu v bistvu soroden: način magičnega vračevskega zagovora. Izraziti, ponavljajoči se ritmični sklopi, alogične besedne zveze in kot posledica le-teh skrivnostni miselni nesmisli, glasovne novotvorbe — vse to so značilnosti, ki jih ljudsko besedno blago pozna iz pradavnine in ki pričajo, da je beseda človeku na najrazličnejših stopnjah duhovnega in materialnega raz-

voja pomenila več kot natančno glasovno izrazilo določenega pojma. Zaradi svojih neizmernih ekspresivnih možnosti, ki so izvir nastanka vsakega jezika in ki v živem jeziku nikoli ne presahnejo, mu je očitno pomenila stik z neko višjo realnostjo, nenehno ponujajočo se in vedno znova izgubljeno priložnost — to nadstvarnost dojeti in si jo podvreči.

Murn seveda ni imitiral vračevskih in čarobnih zagovorov, temveč je ljudska ali v slogu dikcije narodne pesmi sestavljena rekla uporabljal kot nepričakovane sklepne verze pesmi, še pogosteje pa kot refrene, učinkujoče predvsem glasovno, to se pravi skorajda že alogično. Da je ta spretna simbolistična raba ljudskih rekel, vzklikov in podobnega v resnici v zvezi s prastaro nadrealistično besedno umetnostjo, recimo s sestavljanjem zagovorov, je dokazljivo. V obravnavani dobi sintaktičnega sproščanja besede oziroma krotovičenja misli je Murn napisal tudi pesem, ki ima vse značilnosti pesnikovega zgrešenega slogovnega načina: hoče nekaj jasno povedati, pri tem pa logiko pripovedi nenehno podira z oddaljenimi in največkrat neduhovitimi aluzijami. Kljub temu je obravnavana pesem popolnejša od drugih pesmi te poskusne dobe: vzbuja namreč občutek izrazite ritmične celote in je brez grobih sintaktičnih spodrseljajev. Pesnik pri sestavljanju teh verzov ni več čisto v zraku, kar zadeva določena utrjena pravila oblikovanja, temveč se očitno opira na neke že preizkušene prijeme. Ko pesem preberemo, nam ni težko uganiti, da je Murn to oporo nagonsko ali zavestno našel v stari ljudski zagovorni ali uročni tehniki. O tem nam kar se da razločno govori samo besedno gradivo pesmi; pesnik si ne more kaj, da ne bi imitiral celih besednih sklopov iz črčnih fraz, ki jih je nedvomno imel v ušesih. Pesem »Ah, zavezanost, siva modrost« (M I, 310) se glasi: Ah, zavezanost, siva modrost! / Kaj mislite pravzaprav, / zavezanost, siva modrost? // Pa vsa bujna svetlost pa pod račji most, / pa za kačji pik, / pa za ribjo modrost? // Pa v polnočni ris / za nedeljski kis, / in naj pride vražič / kot polič? // Ah, zavezanost, siva modrost, / kaj mislite pravzaprav, / zavezanost, siva modrost? // Prelisičeni mi! / In tak se zgodi, / da sveti Peter te dni / rajši Petra spusti? // Ah, zavezanost, siva modrost, / kaj mislite pravzaprav, / zavezanost, siva modrost? //

Pred nami je najpopolnejša (četudi estetsko še nezadovoljiva) pesem prehodne faze (od sept. 1899 do jan. 1900) Murnove pesniške revolucije. Drznejšega (čeprav še nedomišljenega) upora v znamenju besednega paradoksa z vsemi njegovimi najznačilnejšimi slogovnimi in idejnimi posledicami v slovenski liriki ni bilo vse do Kosovelovih konstruktivističnih eksperimentov. Značilno je tudi, da je Murnov paradoksn racionalizem, ki ga ta doba in še posebno lepo ta pesem izpričuje, podobno kot Kosovelovega spremlja neposredna družbenonazorska angažiranost. Pričujoča pesem je po svojem obrisnem vsebinskem pomenu namreč protest zoper konvencijo, starčevsko sivo modrost, in zoper obstoječo moralno dvoličnost, privilegije, pristranost itd., itd., skratka, zoper pojav, »da sveti Peter te dni rajši Petra spusti«. In kakor v vseh kasnejših primerih v razvoju naše sodobne lirike, tako je tudi v tem prvem, v Murnovem, ta racionalizem deloval antipoetično.

Murn je, kot smo bili že nakazali, to svojo zavestno težnjo po besedni destrukciji, od katere je pričakoval razkritje nadstvarnega poetičnega sveta, umetniško korigiral tako, da je svoj neposredni družbenonazorski angažma prenesel v čisto lepotno in spiritualistično občutje, ki ga je spodbujalo k podoživljanju kmečkega življenja v slovenski pokrajini. Jasna ustvarjalna zavest in osebna prizadetost sta v njem tudi v tem njegovem najpopolnejšem in zadnjem umetniškem obdobju nedvomno ostali, toda umetniško transformirani. Ko pesnik ne bi bil doživel svojega deromantizma, ko ne bi bil po nareku svojega kritičnega uma prišel do spoznanja o ničevosti človeškega naravnega egocentrizma v naravi in ko si ne bi bil ravno na podlagi tega spoznanja prizadeval v neko nebolečo, brezosebno in idealno splošnost, da ne zapišemo kar abstraktnost, bi tega prenosa ne bil zmožen.

V tej zadnji ustvarjalni fazi, o kateri moremo še govoriti, je torej Murn svoja nova izpovedna in oblikovalna načela uporabil v območju tradicionalne poetike in tradicionalne pesniške snovi — slovenskega kmetstva. To je storil, kolikor moremo videti, iz več vzrokov: tudi zato, ker je z navideznim tradicionalizmom lahko preliščil svojo pesniško okolico, v kateri je edino Ivan Cankar spoznal, da pesnik nekaj »afektirano« imitira, predvsem pa zato, ker se logiki svojega pesniškega razvoja ni mogel upreti. Od doživljanja lermontovsko pobarvanega »naravnega izbranstva« je kazala rešilna pot naprej samo skozi doživetje stvarne in duhovne enakopravnosti vsega v naravi in pred naravo. Za simbol tega občutja si je volil slovensko kmečko življenje in slovensko pokrajino, ki sta se mu kot deklasiranemu meščanstvu prikazovala v luči nedosegljive, hrepenenje zbujujoče iluzije. Da ni zapadel zbirateljskemu folklorizmu, je seveda zasluga povezanosti njegovega miselnega razvoja z organsko potrebo po metafizičnem in lepotnem pojasnjevanju sveta. Na stopnji višjega nazorskega spoznanja, to je na stopnji sprejetega in preseženega pozitivizma, je postala tudi njegova pesniška imaginacija, njegova korespondenca z nadstvarnim bolj prefinjena in predirnejša, višjih metafizičnih kvalitiet.

Le tako si je mogoče razložiti na videz paradoksní pojav, da je zavestna objektivizacija pesniške snovi v Murnovi poeziji pripeljala do ponovne idealizacije, do čistega simbolizma. Podobno kot so na primer ljudska ali v ljudskem slogu imitirana rekla, te najbolj okamenele izrazne prvine jezikovne konvencije, v novem liričnem kontekstu zazvenele kot avantgardni glasovni simboli, se je njegova iluzija objektivne resničnosti tako dolgo čistila nepomembnih podrobnosti in naključnosti, da je bila čedalje bolj stilizirana, posplošena in s tem povzdignjena v abstraktno idealiteto.

Oglejmo si nekaj najznačilnejših primerov obravnavanega glasovnega simbolizma. Ze v času od sept. 1899 do jan. 1900 naletimo v fragmentarni pesmi Marija (M II, 306—307) na ponavljajočo se besedno zvezo »plan poljana«. Funkcija te besedne zveze je v okviru te pesmi izrazito ritmično glasovna.

S svetlo zarjo na izhodu / prišel novi dan; / dobro — — — vsemu rodu, / dobro vsem na zlati dan! / Ah ta *plan poljana* / kakor demantni

sijaj, / kakor plan poljana / svetlo dušo daj! // In sklep pesmi: S svetlo zarjo na izhodu / prišel novi dan, / v čistem solncu na izhodu / koplje se poljana plan //

O pojavih, ki v Murnovih pesmih slede opisanemu, bi smeli reči, da pomenijo čisto simbolno glasovno ritmično poantiranje, spretno vpleteno v tradicionalno grajeni verz. Včasih je to težko opaziti sredi objektivizirane lirične pripovedi, čeprav je le-ta že sama po sebi povzdignjena na raven neprikrite iluzije. Tako je recimo s sklepnim verzom v pesmi Sentjanževo (M I, 63, nastali po 24. jun. 1900), čeprav je pazljivemu ušes lahko dognati, da nima več nobene vsebinsko povedne funkcije, temveč le glasovno ritmično: Obstal tam sveti Janez je gredoč, / do rane zore še kresnikujoč... / in vsa to noč. /

Nekatere izmed podobnih ritmično glasovnih tvorb, posebno ustaljena rekla in pogovorne fraze, pa v primerih, ko pesnikov zavestno objektivizirajoči lirizem omahne v folkloristiko, zares začne izgubljati svoj simbolni pomen. Tako se zgodi na priliko z reklom-refrenom v pesmi Usoda (M I, 55, nastali pred majem 1899): Pikapolonica, ho, / zleti na Šmarno goro / in prinesi denarja mi / polno možnjo. //

Pogovorno frazo — »da nikoli tega« variira Murn v treh pesmih: v pesmi Ko pred nadlogami (M I, 44, po jun. 1900) »da nikdar in nikoli tega«; v pesmi Med vrbami, oj, tečeš (M I, 35, pred jan. 1901) »da nikoli še tako«; ter v Vlahih (M I, 73, 1900/1901) »da nikoli tako«. Med vsemi temi primeri je zadnji najopazneje privzdignjen na raven glasovno-ritmičnega simbola.

Pesnik dosega to simbolnost predvsem tako, da frazo ponavlja, da ji daje funkcijo nekakšnega refrena. Ko tak refren pritika vsebinam različnih verzov, se izgubi logična vsebinska povezava med njimi. Refren se pojavlja ob njih, skratka, ne zaradi povedne vsebinske nujnosti, temveč zato, ker ga ritmično glasovne zakonitosti pesmi postavljajo tjakaj kot globljo poanto. Simbolno nedorečenost zbuja pesnik torej s ponavljanjem rekla ali pogovorne fraze v vlogi refrena, kar je spet sila spretno, če pomislimo, da je ta stilizem izredno razširjen, še posebno v pevni narodni pesmi. Njegov učinek zato ni racionalen, temveč izrazito emocionalen. Pesnik to tudi želi: zbuditi v bralcu občutek nedojemljivega.

Ob zgledu pesmi Zelja po nevesti (M I, 58, med feb. in majem 1900) se moremo prepričati o tem, kako refren »hej, tega komaj čakam« v resnici ni vedno logičen nasledek vsebine verzov: Prešla je že velika noč, / dolgi post je proč, / jutri bo bela nedelja, / potlej čas pride vróč, / hej, tega komaj čakam. // Za Sveto telo / vse zorano že bo, / vse v stebalu že bo / za Sveto telo, / hej, tega komaj čakam. // O Šmarnem potém / že si žita naspém, / že si žita naspém, / potlej v hoste grém, / hej, tega komaj čakam. // Ajda začrni, / gora pordeči, / polhu dlaka v bukvah / vsa se nagosti, / hej, tega komaj čakam. // Potlej leto nam zbeži, / počasi, tiho se gubi, / kot da še enkrat leto / vse prošle šteje dni, / hej, tega komaj čakam. // Štejem tudi jaz vse dni, / v prošlost se oziram: / pa za koga se upiram, / pa po kom vse dni umiram? / Ah, le tega komaj čakam. //

V predzadnjem primeru je že opazen čustven razmik med ugotovitvijo v kitici in refrenom: v izginevanju leta je melanholija, ki z veselim vzklikom refrena ni več v logični zvezi. Ob zadnjem pojavu refrena pa je pesnik zavestno niansiral občutje, ko je zamenjal besedico hej z ah. Njegovo logicistično, urejajočo reakcijo si moremo razložiti kot davek individualističnemu romantizmu, kateremu se je za hip spet vdal.

• • •

Murnova kmečka lirika pa ni nastajala samo pod vplivom čistega glasovnega simbolizma. Pojavov le-tega, kakor so sicer značilni in v okviru vsega pesnikovega razvoja utemeljeni in razumljivi, je malo oziroma jih je treba iz njegovih slogovnih prizadevanj dostikrat šele izluščiti. Nedvomno Murn sredi svojega okolja in na stopnji svojega umetniškega razvoja ni mogel priti na misel, ki je nekatere francoske postsymboliste vodila v glasbeno-likovno komponiranje poezije po natančno določeni barvi ali instrumentalni skali glasov, še manj pa na misel, ki je dadaistom narekovala; naj absurdno poetično občutje sveta izražajo z golimi besedami-novotvorbami. Svojemu genialnemu spoznanju, da je glas, glasovna podoba besede, sam na sebi simbolna prvina, je dajal duška sredi logičnega, čeprav v bistvu iluzionističnega konteksta svojih pesmi tako, da je z uvedbo refrenov, rekel, pogovornih fraz, vzklikov itd. v novi izpovedni funkciji to svoje daljnosežno novotarsko početje vsaj deloma opravičil pred tradicionalno poetiko ali ga pred njo spretno zakril.

Glasovni simbol pa ni edina slogovno izrazna prvina, ki so se je začeli čisti simbolisti oprijemati, da bi se približali nadstvarnemu v svoji umetnosti. Vedno bolj avtonomna beseda je ponujala v sintaktično ohlapnem stavku in v metrično razrahljanem verzu nešteto nenavadnih medsebojnih povezav. Metaforiko je, skratka, vabila v alogične paradokсне zveze. Do besednega paradoksa, katerega idejno-nazorsko bistvo je, naj se ga je pesnik že jasno zavedal ali ne, absurdno občutje sveta (glej Murnovo pismo Ivu Šorliju 12. jun. 1898: Tudi pesmi pisati se mi zdi naposled smešna bedarija — — —), je prihajal Murn po različnih poteh. Tisto, ki jo je ubral v času od sept. 1899 do jan. 1900, smo že opisali. Vendar v teh poskusih mimo sintaktične zmede skorajda ni prišel. Paradokšno zveneče metafore ali širše pesniške vizije na ta način ni mogel ustvariti, čeprav so smiselno težko razložljive stavčne ali verzne povezave včasih, recimo v pesmi »Ah zavezanost, siva modrost«, dozezale določene ritmične in glasovne učinke in je kazalo, da bo iz tega malo nadzorovanega toka besed zdaj zdaj planila paradokсна pesniška primera. Vendar se to ni zgodilo na tej ravni in v tej smeri Murnovih slogovnih eksperimentov.

Prva sled paradokсне metaforične tvorbe in z njo pesniške vizije se je pokazala že v pesnikovi romantični, lermontovski fazi in jo je doba 1899/1900 s sintaktičnimi eksperimenti za nekaj časa spet prekrila. V času 1899/1900 je bila namreč pesnikova pozornost posvečena očitno predvsem besedi v sklopu stavka, ne metafori sami na sebi. Z metaforo pa se je močno ukvarjal že prej — tedaj, ko je postal nezadovoljen s kon-

vencionalno romantično pesniško primero. Ta nezadovoljnost, ki je slonela na nezadovoljenosti njegovih prizadevanj po čim pristnejšem stiku z nedojemljivim, je sem in tja izbruhnila na dan v Murnovih še čisto romantično zastavljenih in izpeljanih pesmih. Duška si je dajala z drzno, alogično pesniško primero. Izrazit zgled take pesnikove reakcije je pesem *Ze nikdar več* (M I, 235, rokopis je hranila še Franja Tavčar): še nikdar več te sonca žar ne boža / in rosne kaplje ne otirajo — // Kot neizgnana, smrti skrivna groza / steklene ječe te zapirajo, / še sanjaš, kak te tihi gaj obkroža / in cveti zadnji ti umirajo. // Nazaj jaz pojdem v one tihe kraje, / kjer zemlja moč, življenje daje, / ki domovina moja prava so; / pozabim deklice vas ve visoke, / nožice vaše, vrat in bele roke, / *nad mano zimzeleni plavajo.* /

Iz tradicionalnega romantičnega motiva o presajeni divji roži, iz še vedno lermontovske, romantične filozofije o izbrancih narave, ki pa že napoveduje pesnikov pohod v iluzijo kmečkega življenja, in končno iz nostalgije po dvorjenju v krogu Franje Tavčarjeve, v katerem je sanjal svoj trubadurski ideal, Almo Souvanovo, raste kot neprecenljivo odkritje, zelena in sveža od drznega in slepega ustvarjalnega hotenja absurdnost zadnjega verza kot vizionarni obet nadaljnjega razvoja.

V to kategorijo Murnovih pesniških poskusov sodi tudi pesem *Večer* (M I, 184, nastala v obdobju od sept. 1899 do jan. 1900 ali morda še nekoliko prej). Ta pesem še vedno izpričuje pesnikovo prizadevanje, da bi se izrazno odtrgal od lermontovske romantične tradicije. Zato zbuja občutek, kakor da je sestavljena iz dveh delov: privzetega romantičnega in murnovskega. Preberimo si prve tri kitice kot zgled dveh slogovno-idejno različnih pesnikovih vizualnih doživetij narave: Na zapadu sonce gori / s poslednjo močjo, / v svitu rožnem žari / gora pred nočjo. // Kot bi sončni prah / na daljave pal, / blešči tak v vrstah / svetlojasna dalj! // Tam na sinje robe / nočevat oblaki hite, / tam za svetle dni / sonce žolto rdi... //

Za zgled romantičnega opisa večerne narave, bolje, večernega ozračja, navedimo verze iz romantične pesnitve Lermontova *Kavkazskij plennik* (L II, 181): Poslednj solnca luč zlatoj / na lbdah srebristyh dogoraet, / i Elbborus svoej glavoj / ego, kak tuča, zakryvaet. /

Narava, opisana v prvi Murnovi kitici in v prvih dveh verzih tretje kitice je kompaktna, neokrnjena. Snovne prvine, podobne ali enake onim iz pesmi Lermontova, izražajo običajne oziroma ustaljene lastnosti: sonce gori, svit zarje je rožnat, gora je obžarjena. Konvencionalnemu upodabljanju teh pojavov pesnik ne dodaja subjektivnih tonov. Prva dva verza tretje kitice sta celo variacija na lermontovsko personificiranje oblakov — nebesnih popotnikov, ki prenočujejo med vrhovi in v gorskih strminah. (Utes, L I, 82): Nočevala tučka zolotaja / na grudi utesa-velikana, / utrom v putb ona umčalash rano, / po lazuri veselo igraja itd. Edina subjektivnejša predstava so v tem delu pesmi *Večer* torej potujoči oblaki, pa tudi to predstavo je pesnik našel pri romantiku Lermontovu.

V drugi Murnovi kritici pa se zdi, kakor da je hotel pesnik po svoje in z novim pesniškim jezikom ponoviti isto podobo, kakor da ga konvencionalne primere v prvi in tretji ne zadovoljujejo več. Narava nenadoma ni več enovita. Iz vse pojavnosti se v pesnikovi fantaziji obuja le tisto, kar ga v čutno dojemljivem smislu najbolj impresionira. Prav izražanje čustveno obarvanega trenutka pa sili pesnika k iskanju novih, izjemnih povezav med čutnimi vtisi. Pozornosti vredno mu, skratka, postane to, kar impresionira s svojo enkratnostjo. Vsa kritica je ena sama komparacija. Kot bi sončni prah / na daljave pal, / blešči tak v vrstah / svetlojasna dalj. / Tertium comparationis je močno razčlenjen in je izraz pesnikovih asociacij na nekaj drobnega, pršečega, svetlega. Te asociacije so si med seboj v kontrastnem razmerju: sončni prah, ki pada na daljave, je vezan na zamolčani člen, na dež. Torej nekaj ognjenega, iz sonca izviraajočega, prši kot voda. Razčlenjeni in zapleteni tertium comparationis in kontrastnost sicer še logičnih asociacij izpričujeta pesnikov nekonvencionalni, subjektivni pogled na naravo. To subjektivno registriranje določenega trenutka dogajanja v naravi je tisti vidik, ki v tej pesmi ostro ločuje murnovski impresionistični oblikovalni način od privzetega lermontovskega in povzroča, da se enovita podoba romantično konvencionalno opisane zarje na vrhovi drobi v nerazločno, toda čustveno intenzivno impresionistično trepetanje ozračja po zadnjim navalom svetlobe. K občutku, da sta prva in tretja kritica res neka enota zase, nam pripomoreta še zadnja dva verza tretje kritice, ki nosita v vizualnem kontrastu: tema nastopajoče noči proti žarečemu zahajajočemu soncu svetle prihodnosti, tudi nekakšno sklepno poanto.

V četrty kritici se je pesnik povrnil k opisovanju nastajanja poletne noči. Pojemovne zveze postajajo čedalje bolj samo subjektivno utemeljene. Pod vplivom pesnikovih besed se prepuščamo predvsem občutju: Ah, to je čas / žita zrelega, / globoko v pas / požoltelega, // ko do noči / nam sonce gori, / od toplejših tajn / kratki večer šumi, // ko hrepenenja nas žgo, / glasovi milih si duša želi, / srce plače — in uprte v temo / so žareče oči. // Ah, prelestna, ti veš, / kako te ljubim srečno, / kak brez tebe pustó, / mi življenje to!... / Glej, kak zvezde bleščijo / brez luči svetlo po bregih — / in vmes božjega strelca / lokavi smeh... /

Konkretna evokacija dekleta ter ohlapna sentenčnost nas opominjata, da je pesem Večer v svojem zadnjem delu blizu pesnikovemu obdobju eksperimentiranja s sintakso. Sklepna podoba, ki je na prvi pogled zelo presenetljiva, skrivnostno vizionarna, pa nas sili uvrstiti Večer med pesmi razvojne kategorije »Ze nikdar več«. Dopusčamo, da je to simbolno pomenljivo pesnikovo predstavo mogoče zelo preprosto razložiti z Amorjem, lokavim bogom ljubezni. Pesem zaradi svoje stilne neenotnosti omogoča tudi to razlago. Tudi v tem primeru pa so zvezde, ki brez luči gorijo po brezah, že vizija pesnika, ki se izrazito oddaljuje od konvencionalne logike.

Za naše razmišljanje razrešitev tega vprašanja ni toliko pomembna. Pomembnejše je to, da nas je pesem Večer pri iskanju poti, ki je Murna peljala v paradokсне besedne zveze, opomnila tudi na pojav impresioniz-

ma v njegovi poeziji. O impresionizmu smo doslej razmišljali na straneh, na katerih smo podali primerjavo med romantičnim in neoromantičnim pojmovanjem narave (konkretno njenega dinamizma — na eni strani mehanicističnega, na površju nespremenljive časovne večnosti, na drugi vedno bolj sintetičnega in končno simbolnega, kot kontinuiteto trenutkov, ki so vsak zase večnost in svet v malem). Odtlej smo posvečali vso pozornost vsem tistim silnicam v pesniku, ki so po našem mnenju vodile k preseganju pozitivistično naturalistične narave impresionizma, določeneje, v simbolizem rimbaudovskega tipa.

Nedvomno pa se je v času 1899/1900, ob katerem se zato, ker je izrazito prehodni, najdlje zadržujemo, Murnova pesniška beseda najprej poskušala na ravni še zelo logicistično pojmovanega impresionizma, preden je bila zmožna poseči naprej. Pesem Večer nam priča o dvojni tehniki naravnih opisov: konvencionalni romantični in drugi, impresionistični, ki si je prizadevala vezni člen (*tertium comparationis*) med dvema primerjavama čimbolj subjektivizirati in razčleniti. Na poti, ki pelje v paradoksnе metaforične zveze, smo torej prišli do stopnje, na kateri se logični sistem pesniškega primerjanja in iskanja prisposodob začenja prevešati v alogičnost zaradi čedalje bolj subjektivno občutenega in pojmovanega veznega člana komparacije. Ta stopnja zavestnega odpora do ustaljene pesniške dikcije 19. stoletja, in do določene mere še zmeraj razložljivega sistema sklepanja novih besednih zvez je hkrati tudi stopnja Murnovega preseganja naturalistično-pozitivističnega impresionizma.

Zasledimo jo tudi pri drugih pesnikih moderne evropske poezije, npr. pri Rimbaudu. Mehanizem tega sistema si je mogoče razložiti takole: v prizadevanju po novi modaliteti obravnavanega motiva odpravi pesnik mejo na primer med dvema v sebi sklenjenima predmetnima območjema in tako lastnosti enega predmeta ali snovnega območja pritika drugemu sicer čisto samostojnemu predmetu ali snovnemu območju. Asociacije so glede na neke skupne lastnosti, ki jih imata primerjani in drugo v drugo zlivajoči se območji, bolj ali manj logične.

Murn ima iz časa od sept. 1899 do jan. 1900 pesem Golob (M I, 194), ki je grajena po tem oblikovalnem načelu. Tri samostojna predstavna območja si posojajo svoje specifične lastnosti, združene v nove metaforične zveze. Gre za tri relacije: dekle-golob, golob-pesnik in pesnik-dekle. Dekle ima oči »kako v ognju okopane«, golobje imajo — kot je znano — rdeče oči. *Tertium comparationis* je žarkost, ognjevitost, morda še nedolžnost (asociacija na belo golobico). Kakor goloba zvonjenje, vleče pesnika dekletov glas v svojo bližino: *tertium comparationis* je lastnost golobov, da strmoglavljajo v gorečo hišo, na kateri gnezdiijo, zvonjenje je torej lahko plat zvona ali pa samo prisposodba za večerno sanjarjenje in hrepenenje. Razmerje med pesnikom in dekletom, njune značilnosti in njuna nagnjenja se torej izpričujejo v lastnostih nekega tretjega predmetnega oziroma predstavnega območja, v lastnostih imenovane ptica: Te oči kakor v ognju / okopane, / pa nad njimi obrvi / tak ponosne, obokane. // Ah — kot vzbudi hrepenenje / večerni čas, / kot v temi bil zvonjenje (sintaktična

ohlapnost — davek eksperimentalnemu obdobju, v katero sodi pesem po nastanku!!! — op. pis.) / tvoj omamil je glas! // Noč in dan s hrepene-
njem, / bi v zaračarni kraj, / kot golob za zvonjenjem / vse bi k tebi na-
zaj. // Da bi bila podoba pesnikove prehodne dobe še popolnejša, opom-
nimo na sled ruske dikcije v uporabi besedice vse (rusko vsjo v pomenu
vedno, zmeraj).

Metaforično povezovanje lastnosti različnih predmetnih ali snovnih
področij nazorno izpričuje tudi pesem Seljska nedelja (M II, 223—225,
nastala spomladi 1900). Ko bi verzno dvojico: sonce pa vse polje / in vso
kri izpije, / iztrgali iz logičnega konteksta pesmi, oziroma ko ne bi upo-
števali komparacije med soncem in čebelo po pravkar obravnavanem lo-
gicističnem načinu tvorbe metaforičnih besednih zvez, bi lahko to pes-
niško predstavo razglasili za izrazito nadrealistično in vizionarno. Taka
v resnici tudi že je, to utemeljuje že samo dejstvo, da se je pesnik v svoji
komparaciji pustil fantaziji speljati tako daleč od utrjene logike. Vendar
je pot do nje še zmeraj vidna. Ta pot je, kot smo bili že zapisali, mešanje
lastnosti dveh pojmovnih območij.

Prvo predstavlja beseda sonce in drugo beseda čebela: Bujne trave
tam dišijo, / detelja tam klije, / strdi v njej in voska, / da bečela se počije. /
A bečele odletijo, / vsaka v panj se skrije, / sonce pa vse polje / in vso kri
izpije — /. Zamenjava lastnosti je v tej viziji že na stopnji izenačevanja:
en pojem (tj. sonce) je izenačen z drugim (tj. čebelo). Tertium compara-
tionis je srkanje: čebela srka med iz cveta, sonce s svojo toploto vlago
iz zemlje. Sonce je v tej Murnovi viziji nebesna čebela. V vsakem aktu
jemanja oziroma osvajanja, ki ga v našem primeru izpričuje glagolnik
srkanje, pa je nekaj biološkega, nekaj polaščevalskega, kar sprošča tudi
negativen prizvok. Ta negativni podton še večja groteskne dimenzije te
pesniške vizionarne identifikacije (čebele s soncem). Idilična podoba cve-
toče poljane in vznesena primerjava čebele s soncem postaneta nenadoma
močno predimenzionirani in še isti mah v vsej svoji lepoti in privzdig-
njenosti grozljivi.

Sonce je vir življenja, z zemljo korespondira samo po najbistvenejšem,
zato iz nje ne srka medu ali vlage, temveč kri. Dvojnost njegovega de-
janja: saj hkrati, ko daje in prebuja v življenje, tudi uničuje in jemlje,
sproži ambivalenco občutja: vznesenost in grozo. Tako občutena dvojnost
življenja pa ni le konkretna, vezana samo na bežno impresijo, temveč je
simbolna, je pesnikovo osrednje življenjsko spoznanje, je razpoznavna v
vsem, kar živi in doživlja. Vizija se nenadoma iztrga logičnemu mehaniz-
mu, iz katerega se je porodila: občutje, ki ga je iznajdljiva primerjava
nakazala, je presilno, preveč kompleksno, da bi se lahko zadržalo v me-
jah razložljivega; pljuske čez in je nenadoma samoobstojeen kozmos, ute-
lešenje veličastne bolečine, bolečega veličastja. Besedna kombinacija je
po poti, ki z logiko posega v območje zgolj slutenjskega in imaginarnega,
dosegla svoj namen: izrazila je neizrazljivo. Kozmičnt tesnoba opisane, a
v bistvu nerazložljive vizije spominja na kozmično grozo ekspresionistov.

Murn pa je bil — kot smo nekajkrat že imeli priložnost opaziti — pri
vpeljavanju svojih novosti včasih tudi kar pedagog. K temu ga je očitno

silila nuja, odpreti konvencionalno usmerjenemu bralcu vpogled v svoj pesniški način. V naslednjih verzih obravnavane pesmi še enkrat primerja dvoje snovnih območij (dekle-rastlina). To pa je storil tako, da je postavil neizkušenega bralca pred pravo alternativo. Zdi se, da mu hoče reči: povezuj pojme tako, kot ti veleva ustaljena govorna raba, ali pa tako, da bo iz tega nastala nova presenetljiva besedna zveza: Roke (= dekleta, opis.), limbarji (= rastlina) po polju, / meni zaduhtite, / mene oklenite / roke, limbarji po polju! // Možnosti torej sta: roke, mene oklenite; limbarji, meni zaduhtite; ali pa: roke, meni zaduhtite; limbarji, mene oklenite.

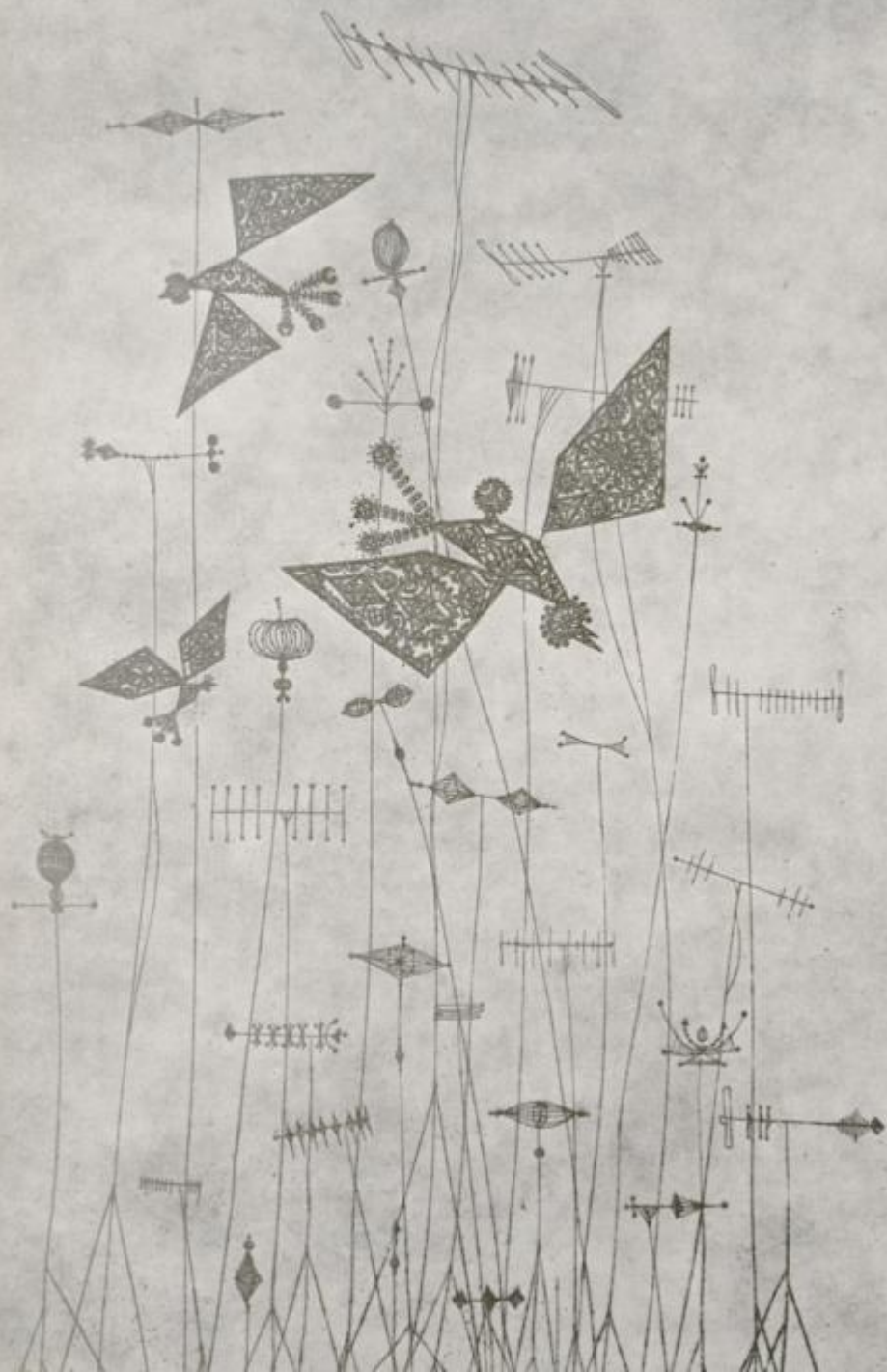
Tudi pesem o ajdi (M I, 67—68, nastala verjetno pred febr. 1900) izpričuje opisano tehniko gradnje metafor. Pesnik si pri sestavljanju podob izposoja lastnosti treh snovnih območij. Tistih, ki jih ozračujejo besede dekleta, golob in ajda. Razmerji sta dve: ajda — dekleta in adjda — golob. Tertium comparationis je doživetje rdeče barve (Kri, ki polje po grudih dekleta, je rdeča, rožnat je ajdin cvet in rdeče obrobljene so golobje oči): Kakor bela grud / gorka od krvi, / mlade radosti / v cvetju ajda diši. // še vsa polna medu / zacvetela je, / pala k nogam ko v snu / ji čebela je! // Grud prostrano jo / napojila je, / z božjo pomočjo / vase skrila je. // Zdaj stoji, diši, / na daljave blešči, / ko golob mi upira / v svet rdeče oči. //

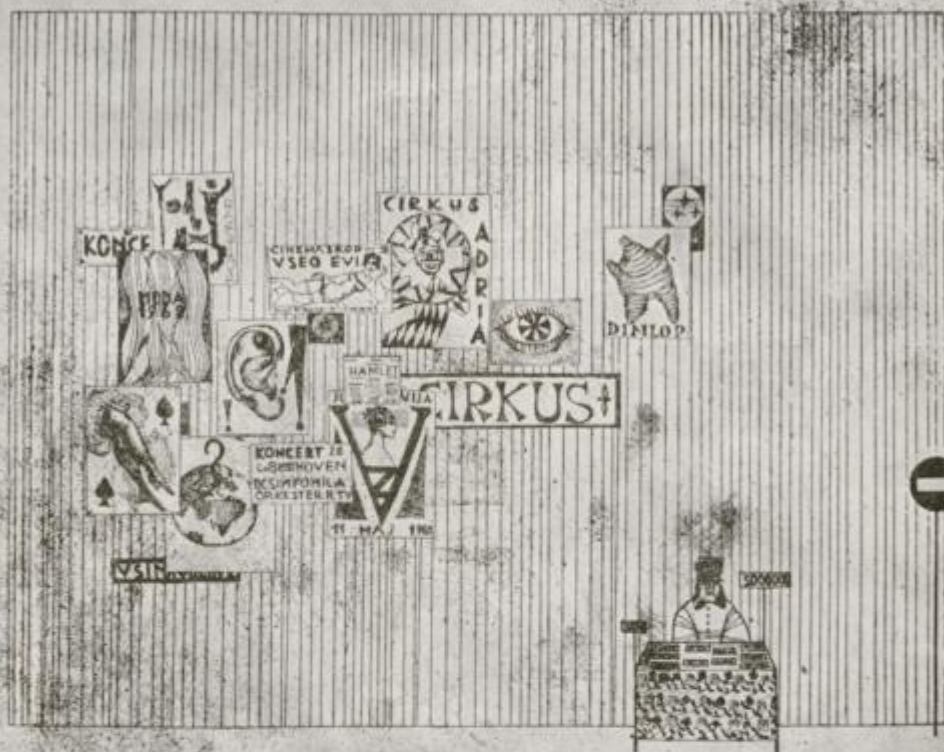
Metaforične zveze so razločljive vse mimo ene: pala k nogam ko v snu ji čebela je. V tem primeru se pesnikova vizija že oklepa subjektivnejše motivacije, ali pa temelji na kakšnem zelo obrobem ali naključnem doživetju (recimo spomin na omamljeno čebelo). Sklepno videnje pa sploh zavestno zapušča območje dorečenega. Bralca naj pretrese skorajšnje umiranje v naravi, ki ga napoveduje plodna jesen in ki že visi v zraku kot skrivnostna ukletev. (Morda bi lahko asociacijo na čarovnico, ki je legla na ves svet, še razložili z Morano, staroslovansko boginjo zime. Pa tudi, če je pesniku od nekod daleč ta osociacija res kanila v misel, to v liričnem načinu te pesmi, ki hoče ostati nedorečena s presenetljivo in nerazločljivo podobo, ničesar ne spremeni): Ah, že skoro bo prišla / mrzla in hladna — / na ves svet / legla je čarovnica. //

V Pesmi o klasu (M I, 64, nastala verjetno šele po juniju 1900), prihajamo do liriziranih asociacij, ki jih tudi po opisanem načinu tvorjenja metafor ni več mogoče razložiti, katerim, skratka, ni več mogoče določiti tako imenovanega tertium comparationis. S preskokom naglasa v neposredni besedni zvezi: »polje in poljé«, je pesnik bržkone hotel zbuditi vtis o razprostranjenosti planjave. Ne glede na to mogočo razlago pa učinkuje ta ritmično-glasovna bravura kot čist zvočni simbol: Glej, izza teh brez / polje in poljé, / tako daleč čez / vse nam v zrno gre. // Razložiti ga je mogoče samo s procesom osvobajanja pesniške besede.

Idejno vsebinsko poanto te pesmi, ki jo je mogoče razpoznati na podlagi poznavanja filozofske nazorske vzporednice tega procesa, torej na podlagi poznanja procesa deromantizacije v Murnu, pa prinašajo naslednji verzi: To je naša last, / vse za naše dni! / Sebi v slavo in čast / todi klas zori. /

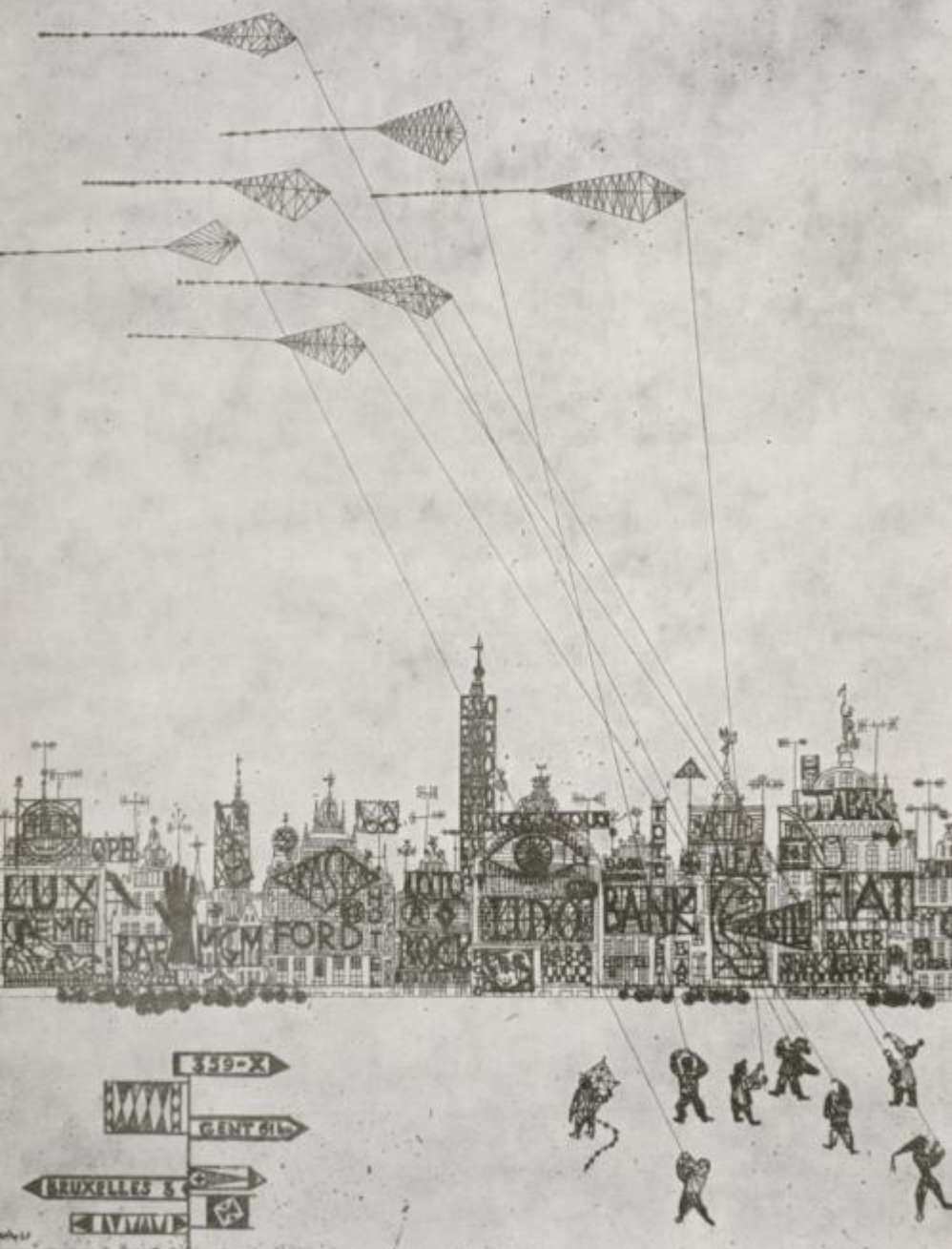
KAREL ZELENKO:

Pustna povorka med drevjem (jedkanica 1963-64)

Ptice med antenami (jedkanica 1961)

Prodajalec srečk (jedkanica 1962)

Otroci z zmaji (jedkanica 1963)

Narava je nenadoma brez svojega deističnega središča, kot je Murnova pesem ob svoj egocentrizmu. Tvar obstaja sama iz sebe in zaradi sebe, ni več, kar je bila od prvih začetkov krščanske pesniške apologetike: mnogotera živopisna podoba božjega bistva. Sebi in za nas, ne bogu in zanj, tod klas zori, pravi pesnik in — zavedno ali nezavedno — izreka najbolj »bogokletne« besede v slovenski liriki tistega in še dolgih kasnejših časov.

Vsekakor je za to »bogokletnostjo« samo izjemna prodirnost Murnove poetične predstave sveta. Kakor se kot deromantizirani individuum ni odrekel duhovniki svojega bistva, temveč jo je iskal v nekakšnem kolektivističnem spiritualizmu naravnega kmečkega občestva, tako s priznanjem avtonomije stvari ni zanikal njenega duhovnega protipola; samo da tisti Bog, ki ga pesnik po tej preobrazbi evocira (Da, za kruh, da, za klas / Bog usliši nas, / čez razore zavej / sredi urnih maš /), ni več personificirano božanstvo, zadnja in za vse odgovorna in vse podrejajoča si instanca vladavine svetovij, temveč sublimat narave, njena nedoumljiva metafizična struktura. To občutje mu je narekovalo metaforično spajanje besed po načelu alogike oziroma oblikovanje do kraja subjektivno motiviranih liričnih vizij. Posledica novega slogovnega načina pa je bila, da se mu je začel svet pod navalom tako nastajajočih besednih avtomtizmov sam od sebe širiti pred očmi in se ponujati kot razumskemu dojemanju nedoseženi simbol nadstvarnega.

Nadrealistična slogovna izpeljava Murnovega postpozitivističnega panteizma je pred nami v svojih prvih umetniško realiziranih zametkih in v pokajoči ovojnici impresionističnega podajanja žanrskih in folklorističnih podob. To je v najširšem smislu formula njegovega pesniškega razvoja, prebijačega se iz območja poznoromantične naravne filozofije lermontovskega tipa skozi pozitivistični filter v stilizirano konkretnost čistega simbolizma.

Iznajdbo glasovnega simbola in paradoksnе metafore — dveh slogovno-idejnih sredstev, s katerima je skušal to svoje novo pojmovanje lirične izpovedi umetniško uresničevati, je Murnu dalo dvoje na videz nasprotujočih si ustvarjalnih lastnosti: izjemna intuitivnost in izjemno oster razum, v izjemno posrečenem ustvarjalnem sožitju. Ta proces mu je ostro razumsko spoznavo sproti spreminjal v neizmerno emocijo in narobe. Na področju besednega oblikovanja kot njegovega najintimnejšega izrazila pa mu je dajal slutiti neizrekljivo in nadojemljivo v konkretnem ter hkrati omogočal zavestno imitacijo tega vizionarnega sveta.

V prvi, tj. začetniški lermontovski fazi je bila ta imaginarnost v konkretnem (demonško pojmovana narava in pesnikovo mesto v njej) zaradi premalo samostojne spoznavnostne ostrine pesnika le privzeta, zato tudi imitacija tega pesniškega sveta ni prerasla stopnje nenavadno nadarjenega epigonstva. V drugi in zadnji, Murnovi ustvarjalni dobi pa je proces deromantizacije pesniku razkril močno izviren pesniški svet (iluzionistični svet stvarnega in duhovnega kolektivizma slovenskega kmečkega človeka), katerega pesniška imitacija s sredstvi impresionistične tehnike, prerašča-

joče v tehniko čistega simbolizma, je rodila neprecenljive umetniške rezultate. Neprecenljive toliko bolj, ker pomenijo v slovenski liriki začetek novega pojmovanja pesniške besede. Estetsko brezhibna imitacija izvorno doživetega sveta se nam ob Murnu, utemeljitelju moderne, tj. nadrealnost upodabljaajoče slovenske lirike dvajsetega stoletja, še posebno lepo izpričuje kot nenavadno veliko umetniško dejanje. Skrivnosti njegove neizpodbitne pojavnosti se je skušala ob Murnovem primeru v esejističnem jeziku in po neposredni primerjalni literarnozgodovinski metodi približati ta študija.

Svetovni jezik moderne poezije*

Hans Magnus Enzensberger

1. Preteklost moderne

Moderna poezija je stara sto let. Pripada zgodovini. Toda kako daleč sega pojem modernosti? Pojem sam nikakor ni moderen v pomenu pred kratkim nastalega. Beseda je poznolatinska, nastala je ob koncu petega stoletja in njena pot skozi evropske jezike je téma za habilitacijske spise; od svojega nastanka povzroča nemir in zmedo; samovolja, ki se te besede drži, se ne more ločiti od nje. Le po dogovoru, v vsakem primeru posebej lahko damo tej besedi razločen pomen. Na teh straneh naj izraz moderna poezija torej pomeni: poezija po Whitmanu in Baudelairu, po Rimbaudu in Mallarméju. *Travne bilke* so izšle 1855, *Cvetje zla* 1857. Nedvosmiselno in sijajno je bila modernost pričujoča v delu teh maloštevilnih, »posameznih globokoumnih natur«, ki so stale »kot zapečateni vodnjaki« v drugi polovici devetnajstega stoletja in »se ukvarjale s skrivnostmi« (Brentano). Rimbaud je bil tisti, ki je modernost povzdignil do brezpogojne zahteve: »Il faut être absolument moderne!«

Brž ko je bila moderna poezija odkrita, že je v sebi odkrila tudi potrebo po svoji teoriji. Ta zahteva se je uravnovesila z drugo: ne pustiti se vezati z nikakršno teorijo. V raznih tokovih in protitokovih, v manifestih in antimanifestih se je pojem modernega utrudil. Njegova energija se je izrabila. Motno dela danes reklamo za obstoječe, proti čemur je nekoč obetal rušilno in osvobajajočo moč. Kot prikazen je pojem modernega prešel v slovar področja porabe. Moderno je postalo le-še-moderno, izpostavljeno časnikiarski pritrditvi, moderno je postalo fungibilen moment industrijske proizvodnje.

2. Tradicionalizem, avantgarda

Tako je v današnjih dneh moderna poezija izročena dvojnemu posegu. Njeni stari nasprotniki so začutili svitanje. Govorijo o koncu novega veka, o izgubi sredine, za katero oni upajo, da jo bodo takoj znova našli.

* Ta esej z naslovom *Weltsprache der modernen Poesie* prevajamo po zborniku Enzensbergerjevih kritičnih esejev *Einzelheiten*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M. 1962. — Op. prev.

o premagovanju nihilizma, za katerega menijo, da je odgovorna nepokorna poezija, in o zlategem, porevolucionarnem času, v katerega nas bi hoteli prestaviti. S tistim, kar je moderno, nameravajo opraviti tako, da moderno razglasijo za antikvarno. V isti sapi, ko Majakovskemu pravijo staro železo, izigravajo ti nenavadni varuhi¹ zahodnoevropske dediščine proti njemu Vergila in Danteja. V imenu tradicije napadajo moderno, ne da bi razumeli, da tudi moderna že zdavnaj pripada tradiciji. Toda moderna poezija ima tudi slepe privrženec. Ploskanje le-teh ni mnogo manj neškodljivo kot reakcionarno nasprotovanje. Kdor zanikuje zgodovinsko razliko, ki nas loči od Bennove *Morgue* in Schwittersove *Blume Anna*, komur je neposredna zveza z začetniki moderne vse in razglaša za novo tisto, kar samó še ni zatonilo, ta se sklicuje na avantgardizem. Patos tega pojma se je že zdavnaj razkrojil, ta pojem je, kot pojem modernega, postal prazen in jalov v takšni meri, v kakršni so se zgodovinsko razvile aporije, ki so tičale v tem pojmu od začetka. Kdor se prišteva k predhodnici, gleda umetnosti kot kolone na pohodu, ki so nastopile, da bi mu sledile. Tisto, kar je usodno pri tej predstavi o razvoju proizvodjalnih sil, je spoznal že Baudelaire, ko je ta predstava tičala še v svojih začetkih: »Ta navada, zaupati se vojaškim metaforam, kaže ne neuklonljive duhove, temveč duhove, ki se nagibajo k disciplini, to pomeni k prilagajanju, nesvobodno rojene provincialne duhove, ki lahko mislijo le v kolektivu.«² Tradicionalizem se danes spričo moderne obrača v sovražnost do zgodovine, avantgarda pa v umetnoobrtno posnemanje.

3. Poezija kot proces

Njeni nasprotniki in njeni privrženec, oboji grozijo iz moderne poezije napraviti prikazen. Proti temu pomaga le, da citiramo poezijo samo, jo kažemo in razumemo kot neodstranljivi, kot najnovejši in najmočnejši element naše tradicije.² Potrebno se je izogniti tako golemu občudovanju kot pozabi in posnemanju. Meriti se morajo ob njej njeni bralci, da jo *ad liminem* ustvarjalno sežigati — to je dejanje, iz katerega staro (in tudi staro moderne) vedno znova izhaja kot feniks. To bi bila, prav razumljeno, naloga zgodovinske kritike: le-ta preteklega ne sme mumificirati, temveč ga mora z izzivalnim razkrivanjem napraviti dostopno kasnejšim. Tradicija moderne je izziv in ne posvetilo.

To je sicer razumljivo, toda ne samo po sebi; kajti znanost o umetnosti, torej tudi znanost o poeziji, preveč rada pojmuje svoj predmet kot orožarno, celoto posameznih del, in je tako nezvesta svojemu zgodovin-

¹ Neprevedljiva besedna igra: »einen alten Hut« (star klobuk), in »diese sonderbare Hüter« (ti nenavadni varuhi). — Op. prev.

² *Mon coeur mis à nu*, XLI. Za opozorilo na to mesto se moram zahvaliti Paulu Celanu. — (Vse oštevilčene opombe so opombe iz nemške izdaje. — Op. prev.)

²To nalogo si postavlja kot prvi poskus *Museum der modernen Poesie*, na katerega predgovor se opira tukaj podani tekst.

skemu poklicu. Poezija je proces. Noben muzej, tudi namišljen ne, tega procesa ne more zadržati. Kdor to poskuša, postvarja (verdinglicht) pesniško proizvodnjo v malika. Ta vidi umetnino kot brezčasni, prenosni umetniški zaklad, v katerem se uteleša dozdevno neminljivo kot sirotinsko varna vrednost. Takšno mnenje je upravičeno v tem, da se posamezno delo vendarle ohranja nasproti glodajočim silam zgodovine skozi dolga časovna razdobja. Toda to mnenje pozablja, da ta proces tista dela, ki jih pokliče v življenje, ne le rani in razjeda, da jih ne zaznamuje le z brazgotinami slave in pozabe; ta proces jih tudi nosi, ohranja pri življenju in tem delom prinaša novih sil. Trgovski in lastniški čut, ki bi ta dela lahko kopičil kot kapital in večno zalogo, nima nobenkoli prav nasproti temu, kar ohranja. Z znanostjo, ki je deležna takšnega duha, ni nič drugače. Celo tisti izmed njenih osnovnih pojmov, ki pričajo o procesualnem značaju umetnosti: doba in struja, šola in gibanje, ji lahko v rokah skrepenijo v stvari, s katerimi se lahko manipulira, če se znanost proti temu ne brani.

Tako brezživljenjsko in otrdelo delujejo marsikateri izmed pojmov, na katere se literarna znanost zanaša, ko hoče mnogoterost moderne poezije urediti po svoji zamisli. Pesniki sami so iznašli te pojme, ne vedno iz najboljših razlogov, neredko iz taktike, iz udobnosti, tudi po pomoti. Od futurizma pa do tremendizma, od vorticizma do *poésie concrète* obsega seznam »gibanj«⁴ dobra dva ducata imen. Mnogim izmed teh gibanj verjamejo v seminarjih in literarnih zgodovinah vse do danes. Diagnostična vrednost teh poskusnih znamk je neznatna. Ta gibanja zakrivajo pogled na posamezno, ker posamezno podrejuje nauku; pogledu na celoto pa so napoti, ker ga usmerjajo na tekmujoče skupine, ki so poleg tega vezane večinoma vsaka na svoj jezikovni krog.

4. Destrukcija in poseganje nazaj, negacija negacije

Nič manj ni dvomljivo tisto, kar je bilo rečeno o moderni poeziji glede dobrega in slabega: moderna poezija naj bi bila prelomila z deli preteklosti, ta dela uničila, šla preko njih, jih razbila in premagala. Tako zaletavo premagovanje je vedno sumljivo; kogar to premagovanje nič ne stane, ta bo najhitreje imel to na jeziku. Resnica pa je, da je moderna poezija od svojega začetka dalje bolje poznala tisto, kar je bilo pred njo, kot njeni konservativni nasprotniki. Svetovna književnost je bila njen muzej; poznala ga je in uporabljala. *Il faut être absolument moderne* — to pomeni zavračanje statusa quo, destruktijo vsega podedovanega, radikalno negacijo literarne zgodovine, kakršno okrnjeno uganjajo na akademijah. To pomeni upor — toda to pomeni tudi intenzivni študij mojstrov, sprejem izziva, ki je izhajal iz njihovih del, prisvojitvev preteklosti v procesu pisanja. Kar ni spravljeno v pisanju, tega ni mogoče rešiti. Le književnost lahko piše literarno zgodovino in to ne le svojega časa, temveč vseh časov. Tako je moderna pezija preoblikovala za naše oči vse, kar je bilo pred njo od začetkov pesništva. Našo »dediščino«⁵ dolgujemo razde-

janju tistega, kar so ti pesniki našli pred sabo. Poučno bi bilo napraviti razpredelnico njihovih mojstrov. Ta bi vsebovala vse, kar nas pri klasičnih more vzgibavati. Apollinaire in Breton sta študirala Novalisa in Brentana. Seznam Ezre Pounda, ki je prikazan v mnogih teoretskih spisih, sega od klasične lirike Kitajcev do verzov trubadurjev, od Sapfine poezije do Flaubertove proze. Brechtovo delo je dobilo svojo obliko iz srečanj z Lukreciom in Horacom, z Villonom, z Luthrovimi prevodi psalmov, z japonskimi igrami no. Veliki španski pesniki našega stoletja so znova odkrili, celo osvobodili stare romance, Lopeja, Quevedo in Góngoro. Moderna poezija je prežeta z duhom Katulovega odmeva, z duhom podob, ki izvirajo iz indijskega in bantujekega pesništva, z duhom spomina japonskih haikujev, zborov grških tragedov, verzov Ved in *metaphysical poets*, umetnosti pravljic in umetnosti madrigalov. Tej mnogoterosti moramo dodati še posebnost našega stoletja.

Zgodovinska zavest, ki jo podpira tehnika reproduciranja, se je tako široko razvila, da nam je vsako umetniško delo, naj si bo časovno ali prostorno še tako odročno, brez truda pri roki. To bogastvo in lahkota, s katero ga obvladujemo, je za pesnika možnost in nevarnost hkrati. Upravičeno so pripominjali, da je z moderno nastopil čas za *poeta doctus*. Naj moderna svoje poznanje tradicije razkazuje ali skriva: gotovo je, da mora vsako pomembno pesništvo v časih, kot so današnji, premagati in si prisvojiti neznansko žarenje tradicije.

Razdejanje in poseganje nazaj: ta stran procesa moderne poezije doslej še ni bila zadostno spoznana. Opišemo lahko le tisto, kar je pomaknjeno v naše zorno polje. Za to pa so doslej manjkale postavke. Velikansko delo tolmačenja bo potrebno, da se bo ta pojav lahko pregledal.

To delo je v teku. Vojna in njene posledice, v Nemčiji pa že zdavnaj pred tem ponovni padec v barbarstvo, sta ga zadrževala desetletja. Toda čim bolj se ostri pogled nazaj na to pesništvo, tem bolj razločno se temu pogledu sprevača razdejanje, zakon, po katerem je ta poseg v tradicijo nastopil, nazaj v graditev. Razkroj, izkoreninjenost, nihilizem, samovolja, vandalstvo — ali kakorkoli drugače bi lahko imenovala reakcionarna razkačenost gonilne sile moderne poezije —, so ustvarili in utrdili novo stanje jezika. Značilno pa je, kako malo je bila opažena ta konstruktivna poteza, ki jo je bilo lahko razbrati v procesu destrukcije od njegovih začetkov, kot da bi Marinettijevi in Bretonovi klici k razdejanju še danes zveneli pesnikom v ušesih. Prav tako tudi neumno vprašanje o pozitivnem še ni onemelo, čeravno se je kodeks moderne poezije že tako utrdil, da se ta zdi majhnim duhovom priučljiva, torej poraja epigonsko življenje. To ni presenetljivo. Kdor neutrudno vprašuje moderno poezijo po pozitivnem, majajoč z glavo, ta spregleda tisto, kar je očitno: ni mogoče poetično »negativno« delovati. Narobna stran vsake pesniške destrukcije je graditev nove poetike.

Nova poetika se seveda ne da normativno izdelati, mogoče jo je kvečjemu opisno nakazati; kajti čas pravilnikov je minil, nepreklicno. Uvodna dela, nastavki za moderno poetiko kot opis so opravljeni, nič več.

Montaža in dvosmiselnost; kršenje metrične sheme (Brechung)* in sprememba funkcije rime; disonanca in absurdnost; dialektika razkošja in redukcije; odtujevalni učinek (Verfremdung) in matematizacija; tehnika dolgega verza, nepravilni ritmi; svoboda melodije in vezanja stavkov; trda slovnična konstrukcija; namigovanje in nejasnost; iznajdba novih metaforičnih mehanizmov; preskušanje novih načinov sintaktičnih postopkov: to so le nekatera gesla in kategorije, ki so jih zbrali za teoretsko razumevanje moderne poezije. Koliko so uporabna in zanesljiva, o tem odločajo teksti sami. Suverenega in kritičnega prikaza, ki bi mogel odkriti njih notranjo povezanost, do danes še nimamo.

5. Predzgodovina

Prav tako malo kot njena poetika je napisana zgodovina moderne poezije. Le-ta se ne bo mogla omejiti na dvajseto stoletje. Neme katastrofe jezika se namreč ne godijo od enega dne do drugega, tudi ne od ene generacije do druge. Taki preobrti se dolgo pripravljajo. V spisih romantikov je najti prve sledove vretja, ki prežema pesniški jezik zadnjih sto let. Če pretiravamo, lahko rečemo, da v stavkih Novalisa lahko najdemo prvi teoretski osnutki moderne poezije, še preden je ta nastala. V isti čas sodi nastanek historizma, tiste revolucije zavesti, ki jo je analiziral Friedrich Meinecke: historizem je prva postavka in duhovnozgodovinski korelat procesa, ki se zaveda samega sebe, procesa, v katerem se razvija poetični jezik moderne. Tem literarnozgodovinskim in duhovnozgodovinskim *terminis a quibus* na političnem področju ustreza proces, ki se je začel z veliko francosko revolucijo. Kakor malo morejo biti ti *termini* pregledani in zagotovljeni v svojem učinku, tako je nujno vztrajati ob teh *terminih* nasproti vsakemu načinu raziskave, ki bi rada moderno poezijo speljala nazaj na stalno ponavljajoče se »strukture« in jo izničila s trditvijo, da so take »strukture« vedno bile. Kot zgodovina sploh, tako je tudi poezija neobrnljiva. Ne ponavlja se. To lahko prezre le nezgodovinsko mišljenje, ki se omejuje na brezobvezno raziskavo po fenomenološkem vzorcu; ne brez namere, da še vedno vznemirjajoči moderni izdere zobe, jo udomači.

Proces moderne poezije je postal produktiven sredi devetnajstega stoletja. Njegovi protagonisti so bili omenjeni uvodoma. Njih seznam je začasen, dopušča dopolnila in popravke. Gérard de Nerval in Edgar Allan Poe, Emily Dickinson in Comte de Lautréamont, Gerard Manley Hopkins in Jules Laforgue, Aleksander Blok in William Butler Yeats bi se lahko pokazali na tem seznamu: toda tako smo navedli že skoraj vsa imena, ki so tu pomembna. Do prvega desetletja dvajsetega stoletja je bila mo-

* Za literarnoteoretski pojem Brechung slovenščina nima ustreznega izraza. S tem pojmom literarna teorija označuje vsako prekoračenje metrične meje z jezikovnimi sintagmami, npr.: enjambement, preskok kitice, preskok rime itd. — Op. prev.

derna poezija stvar le nekaterih odličnih duhov, ravno tistih »posameznih globokoumnih natur«, katerih nastop je napovedal Brentano. Med njimi lahko ugotovimo posamezne zveze, ne more pa biti govora o tem, da bi njihova dela sestavljala kontekst. Vsakdo od njih je bil postavljen na samega sebe v sovražnem času in se je moral z osamelostjo in zaničevanostjo pokoriti za aktualnost, ki mu je zrasla kasneje. Ti pesniki so govorili v tisti odmevni prostor zgodovine, ki se imenuje prihodnost.

6. Kontekst

Z začetkom dvajsetega stoletja je proces moderne poezije prešel v novo fazo. Kateri je datum začetka moderne poezije, o tem je komaj mogoč kak dvom. Leto 1910 pomeni prag. Cela veriga literarnih eksplozij je takrat pretresla literarno javnost vseh vodilnih dežel. Leta 1908 je izšla prva knjiga pesmi Ezre Pounda, leto kasneje so prišli prvi verzi Williama Carlosa Williamsa; prav tako 1909 je izdal Saint-John Perse *Images à Crusoé*, hkrati s futurističnim manifestom. L. 1910 je v Nemčiji stopil na plan ekspresionizem z glasili *Sturm* in *Aktion*, v Rusiji je tiskal prve pesmi Hlebnikov, v Aleksandriji Kavafis. L. 1912 so sledili Guillaume Apollinaire, Gottfried Benn, Max Jacob in Vladimir Majakovski, leto kasneje Ungaretti in Boris Pasternak. Te letnice naj zastopajo mnoge druge. Napovedujejo: odslej moderna poezija ni več stvar posameznih avtorjev in del, ki so kot najdenčki tuji v času; moderna poezija je postala sodobna. Na najrazličnejših točkah zahodnega, kmalu pa tudi vzhodnega sveta hkrati nastopajo publikacije, najprej še sporadično in med seboj često popolnoma neodvisno, pa se kmalu strnejo v mednarodni kontekst.

Sprememba je kvalitativna, zato je ne moremo primerjati s prejšnjimi zgodovinskimi prelomi. V nekaj desetletjih, ki so potekla od burnega leta 1910, je moderna poezija po vsem svetu nastopila svojo vladavino. Njeni pesniki so dosegli med sabo soglasje, ki je, kot nikoli poprej, odpravilo narodne meje pesništva in pomagalo pojmu svetovne književnosti k svetilnosti, na kakršno v prejšnjih časih ni bilo misliti. To soglasje moramo v mnogih primerih pojmovati življenjepismo. Med vodilnimi glavami moderne so bili mnogi, ki so zelo zgodaj pregledali svoj kontekst in si prizadevali za to, da ta kontekst izrazijo in ga napravijo vidnega. Ko bi bila znanost literature manj vezana na meje narodnih jezikov, bi bila naša idealni prostor za svoje raziskave. Seveda pa je iskanje vplivov in neposrednih medsebojnih učinkov vedno nekaj podrejenega. Saj se soglasje, o katerem tu govorimo, odlikuje ravno po tem, da nikoli ni bilo nujen pogoj. Tako se najdejo med Santiago de Chilejem in Helsinki, med Prago in Madridom, med New Yorkom in Leningradom vedno znova popolnoma presenetljive skladnosti, ki se ne dajo oznamovati za medsebojne odvisnosti. Bistvo pojava ni v tem, da je ta in oni poznal ali bral drugega, temveč narobe: da so prišli do primerljivih nalog, do primerljivih rešitev avtorji iz najrazličnejših delov sveta, ki nikoli niso slišali drug za drugega, in sicer v istem času, neodvisno drug od drugega. Doba literarnih svetovnih razstav

in bienalov, kjer bi se dežela za deželo pojavljala skrbno ločeno s svojim paviljonom, je odslej minila. Pesem ne nosi več državnih barv na prsih. Veliki mojstri moderne poezije med Čilom in Japonsko imajo več sorodnega drug z drugim kot vsakdo izmed njih s svojim narodnim izvirom.

Na življenjski poti mnogih avtorjev lahko zgledno razberemo to nadnarodno potezo. V letu 1880 je bil v Rimu rojen neki Guillaume-Albert-Wladimir-Apollinaire Kostrowitzky; v seznamu rojstev nosi ime Guillaume-Albert Dulcigni. Mati tega otroka je bila rojena v Helsinkih in izhaja iz neke poljsko-ruske družine; oče je Sicilijanec z imenom Francesco Constantino Camillo Flugi d'Aspermont. Guillaume Apollinaire, kot se je kasneje imenoval, je pisal vse življenje v francoščini, kot tudi Litvanec Oscar Wenceslas de Lubies Milosz, kot Čilenec Vicente Huidobro (slednji je pisal tudi dela v španščini), kot temnopolti pesnik Aimé Césaire iz Basse-Pointa na Martiniquu, in Alzačan Jean Arp, ki je podpisoval svoje nemške verze z imenom Hans Arp. Peruanec Vallejo je umrl v Parizu, Turek Hikmet živi kot ruski državljani v Moskvi, Američan Pound v Italiji. Supervielle, rojen v Urugvaju, je bil državljani obeh polobel. Čilenec Neruda je pisal svoje pesmi v Džakarti, Méxicu, Madridu, Parizu, Buenos Airesu in Moskvi. Grk Kavafis je bil rojen v Konstantinoplu, vzgojen v Angliji; prebival je v Egiptu. Naštevaje bi lahko poljubno nadaljevali. Kdor bi si hotel te pesnike lastiti za to ali ono deželo, bi jih spravil v nemajhno zadrego. Manj kot kdaj prej se more danes zahtevati od poezije potni list; ni stvar policije za tujce. Takšne življenjepisne posameznosti zaslužijo, da jih omenimo, ker kažejo preko vnanjega in so lahko dokazilo, kako malo si moremo vpriči moderne peziže pomagati s predstavo o ločenih narodnih književnostih.

7. Dvom in hipoteza

O čem govorimo? Moderna poezija — besedo imamo v ustih, toda ali jo jemljemo zares? Stvari nadomeščati z imeni in preobračati ta imena, površno, iz udobnosti — to je star očitek literarni znanosti. »Renesansa« — ali kdo natanko ve, kaj je to ali kaj je to bilo? In kdo je kdaj srečal »baročnega človeka«? Mučna vprašanja. Ernst Robert Curtius je zlasti vztrajal pri njih.³ »Moderna poezija« — naj bo to nazadnje zgolj termini-

Poezija pa v naših dneh ne prekoračuje prvokrat meja dežel in jezika; z neko upravičenostjo bi lahko celo rekli: ideja svetovne književnosti je starejša kot ideja narodne književnosti; že grško in latinsko pesništvo nikakor ni veljalo le v materinskih deželah, temveč v vsem »civiliziranem svetu«, *urbi et orbi*. Še bolj velja to za srednjeveško pesništvo, pravzaprav za lirično in epično ustvarjalnost srednjega veka v celoti, in nič manj za »baročno« ali »maniristično« poezijo sedemnajstega stoletja; nasproti vse-

³ *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, 1. poglavje. Bern 1948. nološka past? Ali drugače rečeno, kaj zagotavlja enotnost pojava razen nekaj letnic?

mu temu je mlada predstava o avtarkično mišljeni narodni književnosti kot tudi pojem naroda sploh. Kar pa je vsem prejšnjim časom veljalo za *orbis*, je bilo vedno njihovo omejeno obzorje: svet, to je bil lok med Miletom in Marsilio, pozneje med Londonom in Neapljem; zunaj tega področja so živeli divjaki. Tako je bila tudi Goethejeva zahteva po svetovni književnosti le evropskega značaja, idealistična in omejena hkrati, daleč od planetne realnosti. Šele dvajsetemu stoletju je beseda svet postala predpona vsakega trpljenja in vsake ustvarjalne možnosti: svetovna vojna, svetovno gospodarstvo, svetovna književnost, tokrat zares, na smrt zares in kot pogoj obstanka. Zgodovinski proces je tako prešel v radikalno novo dobo, dobo, kateri komaj moremo videti več kot njen začetek, vendar tudi to, da ta doba ne dovoljuje več nobene pomirjujoče primerjave s prejšnjimi. Življenjsko nevarna je konservativna samoprevara, kot da je vendarle že vse nekoč bilo, češ glejte Rim ali Weimar, in to ne velja le za politiko: tudi kritično in znanstveno ukvarjanje s književnostjo se ne more več zadovoljiti s svojimi starimi merili, če naj bodo njegovi podatki obvezni. *Historia fecit saltus* — tega skoka zgodovine v svetovno zgodovino se mora literarna znanost zavedati.

Enotnost moderne poezije se ne kaže le v samosvojem izviru v raznih deželah, ne le v razširitvi obzorja po vsej zemlji, tudi ne le v približevanju družbenim razmeram, na katere moderna poezija v napredujočem razvoju vsepovsod naleti (o teh razmerah bomo še govorili) — v delih samih se kaže skupna zavest. Ta dela vse bolj izzivajo primerjavo za primerjavo, odgovarjajo si med seboj, često ne da bi vedela drugo za drugo, potujejo kot cvetni prah v neznanu, preko vseh delov sveta, in se razraščajo v najbolj oddaljenih krajih. Ta pogovor, ta menjava glasov in odnosov je vedno bolj vidna, in da se ga zavemo, za to je potrebno le primerjati metafore, melodije, tehnike in motive iz ducata jezikov. Z drugimi besedami: proces moderne poezije vodi k nastanku pesniškega svetovnega jezika. To je za zdaj hipoteza, ki bi jo morali podpreti s stotinami tekstov. Toda to hipotezo moremo teoretsko napraviti le verjetno, ne moremo je dokazati. Mogoče pa jo je varovati z nekaj besedami pred nespornostmi, ki bi lahko uničili njeno uporabnost.

8. Provinca, univerzalnost

Kjerkoli že danes smo, povsod slišimo kot tožbo ali samoočitek besedo provinca. Nikoli ni bil strah pred tem, da si provincialen, bolj razširjen kot danes. Toda ta strah je neutemeljen: ta strah namreč podstavlja obstoj središčnega mesta, o katerem bi si bili lahko enotni, oziroma katerega vloga kot razsodišča bi bila celo nesporna v vseh duhovnih vprašanjih. Ta vloga je doslej pripadala dvema ali trem evropskim prestolnicam. Ta vloga je odigrana, oziroma vsaj omejena na vlogo mest kulturne izmenjave. Govoriti o provinci in meniti s tem zaledje je bilo primerno v Nemčiji dvajsetih let glede na berlinski sijaj; danes pa niti London niti Pariz ne moreta izgovoriti zadnje besede, kadar gre za kritično sodbo. Stara

jezikovna raba: tu glavno mesto, tam provinca, je bila smiselna v dobi nacionalizma za svojo deželo, glede na druga področja sveta pa je bila sublimacija imperialističnega načina mišljenja. Z našim zgodovinskim položajem, v katerem niti najmočnejši pritisk političnih ideologij ne zadošča več za to, da bi kanoniziral novi Rim, in v katerem si noben »blok« ne more biti več gotov svoje monolitne strukture, se ločitev province in prestolnice ne da več združiti, in s tem dobi govorjenje o provincializmu novi smisel. Provinca je povsod, ker središča sveta nikjer več ni najti, ali narobe: ker *omphalos* sveta lahko načeloma vidimo v vsakem mestu. Glede tega je književnost prehitela politiko: literarna prestolnica se ravno tako lahko imenuje Dublin kot Aleksandrija. Lahko leži v Svendborgu ali v Meoudonu, v Rutherfordu ali Meranu. Otok pred tihomorsko obalo Južne Amerike, dača v ruskih gozdovih, brunasta koča ob kakem kanadskem jezeru: ta mesta niso nič manj središčna kot nevidna stanovanja v Londonu, Parizu ali Lizboni, v katera so se umaknili avtorji kot Eliot, Beckett ali Pessoa. Z izginom ošabnosti glavnih mest izgine zaničevalni pomen besede provinca. Njen nasprotni pojem ni več Pariz, temveč univerzalnost kot druga stran in dopolnilo. Posebnost, dostojanstvo provincialnega, je tako izgubilo svojo reakciorno otrplost, omejeno domačnost narodnega muzeja in s tem dobilo svoje pravice. Posebnost ni izginila v splošnosti pesniškega svetovnega jezika, temveč posebnost mu šele daje življenjskost. Tako živi pisani jezik iz govorjene besede narečja. Kajti *lingua franca* moderne poezije se ne more zamišljati kot prazna enoličnost, kot nekak lirični esperanto. Ta jezik govori v mnogih jezikih. In pomen tega jezika ni standardizacija ali najmanjši skupni imenovalec, ravno nasprotno. Ta jezik osvobaja poezijo omejenosti vsake narodne književnosti, toda ne zato, da bi poezijo izrgal iz tal province ali da bi poganjala zračne korenine v abstraktnem. Gre počez skozi stare jezike. Njegov pojem velja podobno kot pojem bibličnega ali tehničnega jezika. Od slednjega se razlikuje po tem, da je več kot orodje uporabe; jezik moderne poezije nima le izvira v narodnih jezikih, temveč tem jezikom prinaša sveže sile, jih nemo spreminja. Ta jezik se ne izvaja kot biblični iz enega vira, temveč iz mnogih, in ne razlaga nobenega nauka, če pa kakšnega, je to ta, da noben narod ne more več ločevati svoje usode od usode drugih.

9. Omejitvev

Kar smo doslej rekli, ne velja povsod brez omejitve; še ne. Pri nastopu moderne poezije veliki deli sveta do danes niso udeleženi. Vendar bi bil slabo poučen, kdor bi od tod sklepal, da je svetovna književnost, svetovna poezija le utopična sanjska želja ali kot že od nekdaj le evropski pojav. Gotovo je, da se pri njenem govoru zlasti premalo udeležujejo azijske in afriške dežele. Vendar je dokazljivo in dokazano, da svetovna poezija ni stvar zahoda. Za to je zadostno dokazilo zbirka, kot je *Schwarzer Orpheus*⁴: ta zbirka kaže, da črnska ljudstva zmorejo poetično govoriti z

⁴ Izdal Janheinz Jahn. München 1954.

nami in dajati skupnemu jeziku novo substanco iz svoje utemeljene prave, ne s kolonialnim posnemanjem. Še bolj očiten je primer Japonske. Ne glede na popolnoma različno tradicijo, ne glede na popolnoma različno miselno in jezikovno strukturo te dežele je nastala tam v zadnjih petdesetih letih moderna poezija, ki se ji ni treba bati nobene primerjave in katere pripadnost mednarodnemu kontekstu je mogoče pokazati na mnoge načine.⁵ Celo še več: japonsko pesništvo je nemškemu, pa tudi na primer amerškemu, italijanskemu ali skandinavskemu, bližje, ne glede na svoj drugačen izvir, kot tisto, kar se je pisalo v mnogih evropskih deželah, v Bolgariji, ali do pred nekaj leti na Finskem.

To potrebuje pesnitve. Iskati jo moramo v nesodobnosti sodobnega. Povsod po svetu se piše ista letnica, toda ta letnica značuje tukaj popolnoma različne zgodovinske dobe. Če pogledamo časovno in prostorno razširjenost pesniškega svetovnega jezika, lahko opazimo, da gre v korak z razvojem družbenih proizvodjalnih sil. Močno razvita tehnična civilizacija z vsemi možnostmi in dvomljivostmi, ki jih nosi v sebi, je pogoj za njen obstoj. V čistih agrarnih deželah, katerih družba je določena še s predindustrijskimi normami, stopi pesniški jezik na plan šele tedaj, ko začno o normah dvomiti: to je osnova onih *cultural lags*, zakasnelosti tudi v pesniškem jeziku. To povezanost zgledno izraža japonski primer; le-ta priča o tem, da bo proces moderne poezije v dogledni prihodnosti dosegel tudi bele pege Azije in Afrike, katerih se še ni dotaknil, kakor hitro bodo za to izpolnjeni družbeni pogoji, kakor hitro se bodo nadomestile zakasnelosti.

10. Tehnologija, anti-blago

Ozko povezanost med industrijskim načinom proizvodnje in moderno poezijo pa je mogoče pokazati še mnogo preprosteje. V svojih spisih za poetiko pesniki sami dovolj razločno izrekajo to povezanost. Že več kot sto let je tega, kar je Edgar Allan Poe v svojem spisu *The Philosophy of Composition* prvič opisal pesnika kot tehnologa, katerega »orodje sestoji iz gonilnih koles in jermenov, iz strojnih naprav vrvišča na odru, iz dvigal in pogrezovalnih naprav, z eno besedo iz pravega arzenala tehničnih pripomočkov«⁶. Poejevim izvajanjem so bili namenjeni daljnosežni učinki: odkrila so stvarno stanje, ki je postalo za samorazumevanje moderne poezije odločilno. Naslednji Valéryjev stavek meri na Baudelaira: »V Edgarju Poeju se mu je pojavil demon natančnosti, analitični genij... skratka literarni inženir.« Tudi Mallarméja so Poejevi uvidi globoko zadeli. Zanimivo je, kako naravnost so se obračali na družbeno pogojeno stvarno stanje, na industrijsko revolucijo ravno ezoterični pesniki, čisti artisti v poetiki. V tem pogledu se njihove izjave komaj kaj razločujejo od izjav

⁵ Prim., na primer majhno, toda odlično antologijo *The Poetry of Living Japan* Takamichija Ninomiya in D. J. Enrighta, London 1957. Dalje kot edino nemško zbirko, *Der schwermütige Ladekran*. St. Gallen 1960.

⁶ Prevedel v nemščino Albrecht Fabri, v: Edgar Allan Poe, *Vom Ursprung des Dichterischen*. Köln 1947.

besno tendencioznega politpoeta Vladimira Majakovskega, ki je v svojem spisu *Kako se delajo verzi* metodično analiziral pesniško ustvarjalnost s pojmi z industrijskega področja; Majakovski razločuje poetične surovine, polizdelke in končne izdelke⁷. Tako se v spisih utemeljiteljev moderne poezije bolj natančno kaže tehnološki karakter moderne poetike kot pa v tehničnih in znanstvenih geslih, ki so postala domača in motna v literarni kritiki (montaža, laboratorij besed, eksperiment, konstelacija, strukturni element).

Priporočljivo je seveda, da zveze, ki vlada med poezijo in tehnično civilizacijo ne razumemo preveč na hitro. Ta zveza ni enomiselná. Običajni marksizem, ki reče vrhnja stavba in misli na neposredno ekonomsko določenost, moderna poezija postavlja na laž. Ta poezija sicer gre v korak s prevladujočim načinom proizvodnje, toda tako, kot se gre v korak s sovražnikom. Da pesem ni blago, ta stavek nikakor ni idealistična fraza. Od začetka naprej je šlo moderni poeziji za to, da pesem odtegne zakonu trga. Pesem je anti-blago par excellence: to je bil in je družbeni pomen vseh teorij o *poésie pure*. S to zahtevo le-ta brani pesništvo sploh in ima prav proti vsakemu prehitremu angažmaju, ki bi jo rad ideološko nosil na trg. Sicer pa nasprotje med slonokoščnim stolpom in agitpropom poeziji ne dela uslug. To prerekanje je podobno tekanju dveh belih miši, ki druga drugo podita na samotežnem mlinu v kletki. Anti-blago, ki se »čisto« postavlja proti manipulaciji, so tudi najbolj angažirani »končni izdelki« Majakovskega. Prav tako je tudi najbolj prosto plavajoči tekst Arpa ali Eluarda že s tem *poésie engagée*, da je sploh poezija: ugovor, ne pritrjevanje obstoječemu.

11. Nerazumljivost, samoumevnost

Temu ugovoru odgovarja že od nekdaj očitek, da je moderna pesem »nerazumljiva«. O tem očitku je vredno omeniti, da ga vedno izrekajo na splošno in ne specifično glede na ta ali drugi tekst. To navaja k sumu, da ne temelji na resničnih izkušnjah branja, temveč v zagrenjenosti. Če bi bilo drugače, bi se bilo moralo že razvedeti, da razumljivost ali nerazumljivost pomenita nekaj popolnoma drugega glede na to, ali govorimo o kaki pesmi Brechta, Apollinaire ali Pounda. Vsak od teh avtorjev postavlja svoje bralce pred drugačne težave. Očitek, da so vsi skupaj nerazumljivi, meri na nekaj popolnoma drugega. Ta očitek izreka in hkrati skriva dejstvo, da je bila v dosedanji zgodovini poezija kot tudi kultura sploh vedno le stvar nekaterih, *happy few*.

Očitek, da so nerazumljivi, dela iz pesnikov grešne kozle alienacije, kot da bi bilo le v njihovi moči, da jo čez noč odstranijo. Sicer imamo danes tehnične pomočke, da kulturo napravimo splošno dostopno. Industrija pa, ki ravna z njimi, pa reproducira družbena protislovja, ki to preprečujejo; družbena protislovja celo zastruje, ko z materialnim izkori-

⁷ Berlin 1949.

ščanjem povezuje še duhovno. Spretno usmerja proizvodjalne sile tako, da poezijo postavlja pred izbiro odpovedati se sebi ali svoji publiki. Nasledek tega je na eni strani vedno bolj kultivirana poetika za publiko, ki se približuje ničli, na drugi strani pa, natanko od tega ločeno, vse bolj primitivno oskrbovanje množic z nadomestkom za poezijo, bodisi v komercialnih oblikah bestsellerjev, digesta, filma in televizije, bodisi z državno podpiranimi surogati politične propagande.

Kakor se ta očitek nerazumljivosti, ki je naperjen proti moderni poeziji, sliši banalno, tako je koristno in kratkočasno še trenutek razmisliti o njem. Ta očitek vsebuje resničen moment, ker nas spominja na nejasnost vsake pesmi. Tudi Pindar in Goethe sta nejasna, le ta njuna »nerazumljivost« je pozabljena, pregnana, napravljena za neškodljivo. Klasiki *au fond* niso nič manj neznosni kot avtorji moderne. Tudi njihova poezija je protislovje. Toda te neznosnosti ne smemo priznati. Da se zakrije, da se ji vzame ost, se napravi komenzurabilna obstoječemu, to je naloga, za katero si je družba ustvarila posebne ustanove. Njeni mlini seveda meljejo počasi. Moderna poezija še ni šla skozi; od tod sovražnost, s katero jo še vedno sprejemajo. Kar ta sovražnost zmerja za nerazumljivo, je na koncu koncev tisto samoumevno, o čemer govore vsa velika dela in kar mora biti pozabljeno, mora ostati pozabljeno, ker tega družba ne trpi, ne odkupuje.

Ta opominja glede samumevnosti, glede tega, kar nam se krati, to je tisto, ker je moderni poeziji prineslo zasramovanje in zasledovanje, kjerkoli se je v zgodovini pokazalo neprikrito nasilje. Kar diktatura počenja proti njej, dokazuje, kakšne moči izvirajo iz nje. Kakor je statistično gledano njena razširjenost majhna, tako neizmerljiv je njen učinek. Poezija je območje sledov. Že sama njena pričujočnost izraža dvom o obstoječem. Zato se nasilje ne more sprijazniti z njo. Vsem totalitarnim vladavinam je neznosna. Seznam prepovedanih in sežganih knjig nima konca; na njem zavzema moderna poezija častno mesto. Življenjske poti mnogih izmed njenih najboljših avtorjev sta zaznamovala fašistični in stalinistični teror: komaj je mogoče pregledati vso vrsto izgnanih in umorjenih. Umrli v izgnanstvu, padli v državljanski vojni, prignani do samomora, pomrli v taboriščih, propadli v kaznilnici, mučeni in ustreljeni, v Nemčiji, v Španiji, v Rusiji: tako so končali mnogi pesniki v našem stoletju. Oni pričujejo o tem, da moderna poezija ni mogoča brez svobode, da sama uresničuje del svobode ali propade.

12. Formalizem

Nenavadno protislovje! Čeprav prizadeto od strahovitih zasledovanj, zatirano, vedno ogroženo od nasilja, je to pesništvo od vsega začetka razglašalo kot glavni davek svoje poetike: »Izključi realnost, ker je prostaška.« (Mallarmé.) »Pesnik nima nobenega predmeta.« (Reverdy.) »Ni drugega predmeta za liriko kot lirik sam.« (Benn.) Teoretiki moderne poezije so neutrudno variirali trditev, da moderna poezija ne govori o

ničemer, da je čista oblika. Svojo zgodovinsko pravico ima ta teza o praznosti moderne poezije kot antiteza nepotrebnemu liričnemu kopičenju snovi, proti omejenemu vprašanju, »kaj nam ima pesnik povedati« — proti stališčem, ki so bila običajna v devetnajstem stoletju in ki so še danes na dnevnemu redu med Leipzicom in Pekingom. Slej ko prej se tam zahteva enosmernost, nekritična naravnost, pozitivno in povezanost z narodom — zahteve, ki se nam zdijo le predobro znane:¹ te zahteve se razlegajo povsod, kjer naj se nad umetnostjo sploh izreče izjemno stanje. Ob tem se lahko brez posebnih težav zedinijo Gralovi varuhi na zahodu, člani nacistične zbornice za slovstvo in komunistični kulturni funkcionarji. Kar vsi skupaj imenujejo formalizem, jim velja za hudodelstvo, ker to izraža nesvobodo in alienacijo, ki bi morali biti prikriti. Vse to pa za nas ne more biti razlog, da bi jemali zares napačno izbiro, ki bi nam jo radi narekovali sovražniki poezije. Razdor med obliko in vsebino sloni, kot tudi razdor med *poésie pure* in *poésie engagée*, na navideznem problemu. Kdor to sprejema, ima pač svoje razloge. Zagovorniki reakcije bi formalizem najraje spravili v ječo, pripadniki slabe avantgarde pa trdovratno vztrajajo pri njem kot ideologiji, s katero bi hoteli prikriti, da nimajo ničesar povedati². Tu ne more škoditi, če se spomnimo na resnico, ki zahaja v pozabo, ker je preprosta in ne trpi dvoma: kot vsaka poezija tako tudi moderna govori o *nečem*, izreka tisto, kar zadeva nas same.

13. Prihodnost moderne poezije

Od konca druge svetovne vojne kaže jezik moderne poezije sledove izčrpanosti v mnogih deželah, zlasti tam, kjer je bila ta poezija najprej razvita. Prav tako malo kot katerikoli drugi zgodovinski pojav je zavarovana pred staranjem. Fašizem in vojna, razpad sveta v sovražne bloke, zameglitev alternativ, oboroževanje za propast: vse to je globoko pretreslo soglasje pesnikov. Auschwitz in Hirošima pomenita novo dobo tudi za poezijo. Le kdor moderno poezijo pojmuje kot alibi pred zgodovino, si lahko domišlja, da veliki zgodovinski razdori verzu ničesar ne morejo. Notranjost se ne da priučiti, ne pozna obdobj. Pač pa se moderna poezija do kraja izpostavlja zgodovinski izkušnji; ne more drugače. Zavest, ki jo združuje, je sama zgodovinska in se ne more izmakniti zakonu naraščajoče refleksije.

Mnogi od njenih velikih mojstrov so mrtvi. Drugi, mlajši, se zadovoljujejo zgolj z nadaljevanjem, kot da se ni mogoče ločiti od nje, kot da bi bila stanje, ne proces, kot da se da napraviti za konvencionalno igro. Pomembnejši duhovi pa so že zdavnaj začeli misliti na to. Poezija danes podstavlja ne le poznanje, temveč tudi kritiko moderne poezije, da, ustvarjanje in kritika se ne moreta več ločevati.

¹ Avtor misli na dobo nacizma. (Op. prev.)

² Deloma analogna vprašanja se kažejo v slikarstvu. Glej o tem: Hans Platschek, *Versuche zur modernen Malerei, Bilder als Fragezeichen*. München 1962.

S kakšnimi opomnjeni in svarili ni nič izdano. Zaničevanja vredno in nespametno pa je stališče tistih, ki bi radi moderni naprtili svojo preteklost kot hipoteko, kot da bi bilo vse veliko že storjeno in da je mogoče le še posnemanje, izkoriščanje, imitacija ali kapitulacija. Vse je že storjeno: to je geslo strahopetnosti in nemoči. Poezija je vedno nedovršena, torzo, katerega manjkajoči deli ležijo v prihodnosti. Poeziji prav tako malo manjka nalog in možnosti kot tradicije: ali njene sile zadoščajo, da sprejme te izzive, o tem ne odloča kritika. Naloga kritike je določati položaj, ne postavljati prognoze ali horoskope. Prihodnost moderne poezije je v rokah tistih neznanih, ki jo bodo pisali.

Prevedel Valentin Kalan

Radikalizacija in konec evropske morale

Ivo Urbančič

Nadaljevanje študije *Morala je nemorala*

Obravnavanje *Kantove morale*, ki nam velja za vrhunec evropske praktične filozofije, obravnavanje »tostranske« *krščanske morale* tako imenovanega zlatega pravila vsake moralnosti, ki ga lahko najdemo že pri Konfuciju in v svetem pismu nove zaveze; obravnavanje *proletarske morale* kot morale združenih proletarskih sil v boju z veljavno lastniško moralo; in nazadnje obravnavanje tako imenovane naše *socialistične morale* je pokazalo bistveno enako temeljno strukturo vseh teh moral:

1. po svojem kriteriju moralnega in nemoralnega se ne razločujejo od nemorale in

2. vse so samorazkritost danega obstoječega in ga potrjujejo.

Vse te morale smo obravnavali s stališča, ki na neki način »transcendira« immanentni horizont moralne zavesti, tj. moralo kot posebno presojo dejanja in nehanja ljudi, njeno navidezno samostojnost. Če gledamo s stališča tega »transcendiranja«, nam le-to v skladu z opredelitvijo morale v ožjem pomenu kot *moralne presoje*, tj. pravzaprav določene moralne zavesti, pomeni samó premaknitev oporne točke obravnavanja ven iz omejenega horizonta morale kot morale, tj. etike oziroma praktične filozofije. Ta »zunaj« pa nam spet ni pmenil nič drugega kot moralo v najširšem pomenu, *celoto dejanja in nehanja zgodovinskih ljudi*.

Ta način obravnavanja nas je pripeljal v bližino tistega, kar iz nekega drugega premisleka imenujemo *radikalizacija morale oziroma praktične filozofije*. Vendar pomena »transcendiranja« in »radikalizacije« nista enaka. *Šele iz »pravega« transcendiranja (zapuščanja območja ontičnega) vsake morale, vsake praktične filozofije kot take, je mogoče zagledati pokantovsko evropsko misel kot radikalizacijo iste osnove.*

Gre nam torej za poskus prodreti morali do korenine. *Zahteva* za takim »transcendiranjem« pa prihaja iz vpogleda, kateremu se horizont praktične filozofije, tj. etike kot take kaže kot *nezadosten*. *Ta način »transcendiranja« etike, ki smo mu sledili z dosedanjimi izvajanji, se je z nekaterimi notranjimi razlikami, ki jih imamo namen obravnavati v tem poglavju, izoblikoval na vrhuncih evropske filozofske misli po Kantu. S tem mislim*

predvsem na *Hegla, Marxa* in *Nietzscheja*. Njihova misel je postavitev in zaostrovanje prej omenjene *zahteve*, ki doseže pri Nietzscheju svojo skrajnost in prepričljivost. Nas sedaj zanima ta »pot«, predvsem pa vprašanje, ali pelje čez horizont praktične filozofije in s tem filozofije sploh.

V naslovu tega poglavja rabljeno besedo o *radikalizaciji* evropske morale razumem v njenem dobesednem in izvirnem pomenu. Beseda »radikalen« prihaja od latinskega »radix«, kar pomeni *koren*. »Radikalen« pomeni torej tak (ali takšno), ki sega čemu do korena, do korenine, tj. korenit. Radikalizacija morale pomeni torej tu neko dogajanje, v katerem moralna misel najprej sama v svojem imanentnem horizontu prodira k svoji korenini. Z drugimi besedami: *moralna misel se zaradi svoje zahteve po spoznanju resnice — zahteve po resnicoljubnosti — zave svojih izhodišč in konsekvenc, svoje imanentne vsebine, in se tako kot morala (v svoji tradicionalni podobi, ki jo je Kant neprekosljivo dovršil) sama odpravi in dokonča*. Zato je samó docela dosledna Nietzschejeva misel, da je zadnje moralno dejanje samoodpravljenje morale.

Z obravnavanjem Heglove, Marxove in Nietzschejeve »poti« pa nikakor nimam namena zgolj historično *primerjati* njihove nazore, dati zgolj nekakšno komparativno študijo Heglovih, Marxovih in Nietzschejevih *mnenj* o morali ali njihovih moralnih *nazorov*. Ne gre mi torej za to, da bi znanstveno filološko natančno in metodično *poiskal* v njihovih tekstih vse odlomke, ki se nanašajo na obravnavano problematiko, nato zvesto *povzel* vse najdene odlomke ter končno te povzetke med seboj *primerjal* in nazadnje morda povedal še kako svoje mnenje ali celo iz bogsigavedi katere pozicije presojal, kateri med njimi je »najbližje resnici«. Metafizika in zgodovina filozofije namreč ni zgodovina poljubnih misli, mnenj in nazorov, ki so jih nekoč zapisali kaki posebneži, ki so svoje življenje posvetili premišljevanju o raznih nevsakdanjih rečeh. Otresti se moramo mnenja, da je zgodovina filozofije le zgodovina nazorov genialnih ljudi. Metafizika in zgodovina filozofije je usodna sled *sveta* naših prednikov, ki je še vedno *navzoč* v našem svetu, kakor je tudi *pomen* njihove misli še vedno usoda našega sveta. Ta navzočnost pa seveda ni filozofska knjižnica, iz katere bi pridno brali in potem to »vedeli«, niti ni to zgodovina filozofije kot posebna znanstvena disciplina v sklopu drugih disciplin na univerzah in šolah. Govorimo lahko le o njeni pričujočnosti v naši biti, katere bistvo je svet, v katerem *vedno* že smo. Pri obravnavanju Heglovih, Marxovih in Nietzschejevih misli nam gre torej za to, da bi v njih zagledali premike na »poti« sveta in da bi se nam v tem in s tem odprl in razkril naš današnji svet in morda tudi prihodnji, zakaj prihodnje prihaja iz bivšega.*

Nedvomno je, da stoji Kantova *formulacija* in *utemeljitev* kategoričnega imperativa oziroma njegova praktična filozofija na *začetku* »poti«,

*Naši besedi »bivše« lahko tu prisluhnemo tudi na neobičajen način: bivše kot biv-še, »bil-še«. Sedaj nam govori o nečem, kar je *bilo* in obenem *še* je oziroma *bo*.

Besedi »preteklo« in »minulo« pa, kot je videti, tega ne dopuščata.

o kateri imamo namen sedaj govoriti, imamo jo lahko za odločilni korak k nji. Formulacija in utemeljitev kategoričnega imperativa kot najvišjega moralnega zakona pa stoji prav tako na koncu dvatisočletne moralno-etične, tj. praktično-filozofske misli Evrope. Svoj začetek ima ta misel pri Sokratu in Platonu. Preteči je moralo dva tisoč let od začetka te misli do njene dopolnitve, zakaž *Kantova praktična filozofija je neprekosljivo vrhunec te misli, ki povzema v sebi vso to dolgo zgodovino*. Sokratovo izenačenje *spoznanja* resničnega in dobrega s *krepostjo* in kreposti s *srečo* in *blaženostjo* vsebuje kot začetek tudi že svoj konec: Kantovo moralo kategoričnega imperativa. S svojo umnostjo, avtonomijo, kategoričnostjo, rigoroznostjo in postulirano harmonijo in srečo je ta moralni zakon *princip* in merilo *vsake* možne maksime ravnanja in s tem tudi princip in merilo *vsake morale* kot morale pred Kantom in po njem. Sreča in blaženost kot moralni ideal ni osnova in razlog spoštovanja moralnega zakona, temveč je z njim postavljena kot postulat prihodnje harmonije individualne volje in občega moralnega zakona; harmonije narave (kot čutnosti in kot »sveta«) in čiste dolžnosti. Za samo moralno zavest, tj. ostajajoč v horizontu praktične filozofije aziroma etike, pa te harmonije dejansko še ni in ne more biti. Dejanskost harmonije je zato pomaknjena v neskončnost.* Kantov kategorični imperativ vsebuje torej imanentno in temeljno potezo sleherne morale kot morale: *razliko biti in najstva*, razliko med tem, *kar je*, in tem, *kar naj bo*. V podrobnejšo eksplikacijo Kantove morale se tu ne moremo spuščati; prav tako pa ne moremo tu šele dokazovati, da je formulacija in utemeljitev kategoričnega imperativa, tj. Kantova praktična filozofija sklep in neprekosljivi vrh dvatisočletne morale in etike, da tega vrha ni niti dosegla, kaj šele preseгла, vsa pokantovska morala kot morala oziroma etika, in da g tudi v prihodnje ne bo. Kar se je po Kantu v Evropi pokazalo na tem področju, tj. morala in etika, je abstraktno moraliziranje ali delanje moralnih in etičnih sistemov brez prave zveze z dejansko zgodovinskostjo in je kljub svoji morebitni sistemski koherentnosti globoko pod ravniyo Kanta. Na Slovenskem imamo tak primer v Vebrovi »Etiki« kot poskusu izdelave logike pravilnega stremljenja in čustvovanja, ki naj bi bila nekakšna paralela Aristotelovemu organonu kot logiki pravilnega mišljenja. Podobna usoda bi zadela tudi poskus sistematizacije socialistične morale, socialistično *etiko kot etiko*, katere »možnost« — njen najvišji princip — smo obravnavali v IV. poglavju tega spisa. Če pa je tako, *moramo še bolj pozorno preučiti to, kar se je zgodilo na vrhuncih evropske misli po Kantu*, kjer o morali kot morali, o etiki kot posebni praktični filozofiji ni več sledu; in to ne zaradi tega, ker bi bili ti misleci morda »moralni relativisti«.

Hegel kritizira (kar nam pomeni *radikalizira*) moralo tako, da ostaja v nji sami, tj. immanentno, v moralni zavesti, ki je na tej stopnji samorazvitosti duha v Heglovem sistemu vsa zavest. To je storil tako, da je povzel temeljne misli morale v njeni dovršeni podobi — npr. svobodo, avtonomijo,

* Glej: Kant: »Kritika praktičnega uma,« hrvaški prevod, str. 142, »Kultura« Zagreb.

umnost, čisto dolžnost, kategoričnost, nasprotje biti in najstva, svetega moralnega zakonodavca, postulat harmonije itd. — in premislil te misli do kraja. Ta premislek mu kaže nepremostljiva protislovja te moralne zavesti same. Hegel je torej izpeljal konsekvence Kantove etike, v katerih se morala kot morala sama *odpravlja*. S tem rezultatom se je zadovoljil, tu se njegova misel o morali in etiki končuje. Ta *odprava* (Aufhebung) pa ima v okviru njegovega sistema absolutnega duha specifičen in *samó* v okviru *celote tega sistema* razumljiv pomen, ki ga ni mogoče uporabljati zunaj sistema, zakaj vsak posamezen element sistema predpostavlja že *celoto* in ima svojo resnico le iz resnice kot celote. »To resnično je celota,« (Das Wahre ist das Ganze) pravi Hegel.*

Odpraviti torej tu ne pomeni uničiti, izničiti ali porušiti moralo, temveč v tej celoti in za to celoto pomeni, da je absolutni duh na poti svojega dialektičnega samogibanja dosegel v moralni zavesti stopnjo *samogotovosti*, tj. sintezo svojih nižjih, nasprotujočih si stopenj (v Fenomenologiji jih Hegel imenuje *pravnost* in *izobrazba*). Z odpravo te svoje stopnje pa se bo duh »odpravil« na višjo stopnj samorazvitosti — *religijo*, v kateri bo ohranjena pozitivna vsebina morale.

Morala se torej pri Heglu odpravi tako, da se njena pozitivna vsebina ohrani in kot moment povzdigne ter je v najvišjem liku duha — absolutnem znanju — zapopadena kot povzdignjen moment. Tega nikakor ne smemo več izgubiti izpred oči, če hočemo zares razumeti radikalizacijo morale, kakor se kaže iz Heglove misli celote.

Oglejmo si sedaj nekoliko podrobneje način, kako je Hegel izvedel moralo oziroma etiko v nji sami do kraja. Najdosledneje je to opravil v »Fenomenologiji duha.«** Izhodišče mu je antinomija moralne zavesti, tj. *nasprotje* zavesti o dolžnosti in dejanskosti oziroma narave (nasprotje najstvastva in biti), ki je za vsako moralo in etiko neprekosljivo. Sledimo sedaj Heglovemu izvajanju, *kot da je to »dvoje« različno*, zakaj to nasprotje gleda Hegel sam kot osnovno danost moralne zavesti.

Zavest dolžnosti vsebuje po Heglu neko razmerje do nečesa, kar je zunaj tega neposrednega vedenja dolžnosti. To je bivanje *narave*, ki se tej zavesti kaže kot nekaj tujega, vnanjega in do nje ravnodušnega, kot samostojna celota zakonitosti in dogajanja, ki tej celoti pripadajo kot bitju, ki se ne meni za moralno samozavest in njene smotre, kakor je tudi ta moralna samozavest neodvisna od bivanja narave.*** Narava je mišljena tu najprej — kot človekova (animalna) narava, čutnost, strasti, nagoni, želje itd.; potem pa tudi kot vnanja narava (»svet«, družba). Narava se tedaj *ne meni* za to, da bi se moralna samozavest oziroma zavest dolžnosti želela združiti z njo in jo v tem osrečiti tako, da bi jo izenačila s seboj v

* Navedeni citat je iz Fenomenologije, str. 21. O pomenu besede »aufheben«, »odpraviti«, glej: *Hegel: Logika I.* knjiga, 1. pogl. 3. O sistemu filozofije kot celoti in resnici glej: *Hegel: Encyclopedie* § 14, 15.

** Hegel: *Phänomenologie des Geistes*. (Felix Meiner Verlag 1952.) Za naše razmišljanje predvsem pomembno poglavje je: »Der seiner selbst gewisse Geist. Die Moralität.«

*** Glej: *Hegel: Phänomenologie des Geistes*, str. 425.

harmonijo in blaženost. Kljub temu pa se moralna samozavest ne more odpovedati tej blaženosti, izvirajoči iz harmonije nje same in narave, saj je ta harmonija njen osnovni postulat in poslednji smoter vsake moralnosti kot izpolnjene dolžnosti. Moralna zahteva, vsebovana v zavesti dolžnosti, torej ne teži za tem, da bi bila zahteva, temveč, da bi se udejanjila. Tej zavesti je po eni strani osnova to *nasprotje* dolžnosti in narave, po drugi strani pa zahteva po *harmoniji* obeh strani tega nasprotja kot *uresničeni* dolžnosti. *Prvo*, tj. nasprotje, je nujno, ker je za zavest dolžnosti *sámo narava tuja in ravnodušna*, hkrati pa je za to zavest nujno tudi to, da ji je le *njena* lastna vsebina — védenje določnosti — bistvena in narava nebstvena.* *Drugo*, tj. zahteva po *harmoniji*, pa je za to zavest spet nujno, zakaj ta smoter je zavesti dolžnosti imanenten. V tem smotru, tj. harmoniji, moralna zavest ni in ne more biti več do narave ravnodušna, saj vsebuje harmonija vso naravo, celotno dejanskost. To pa je prvo in nerazrešljivo protislovje antinomije moralne zavesti, ki se mu ta ne more izmakniti. V dejanskosti za *sámo* moralno zavest harmonije ni mogoče postaviti, zato jo le-ta postulira zunaj sebe, v neskončnosti; dejansko, tj. v resničnosti, je ta zavest v vrtincu tega protislovja. Ta premaknitev harmonije v neskončnost ji je potrebna tudi zato, ker se v svoji uresnitvi moralnost sama odpravi: če je namreč *zahteva* za harmonijo narave in dolžnosti uresničena, potem ta zahteva, ki je osnova moralnosti, ugasne. V harmoniji torej moralnost kot ta kategorična zahteva izgine, kakor izgine v moralnosti harmonija.** Ker je torej izpolnitev nedosegljiva, se postavlja kot neskončna naloga. Protislovja moralne zavesti se kopicijo: naloga naj bi ostala naloga in se vendarle uresničila.

Rekli smo, da se moralna zavest dolžnosti in *hotenja* te dolžnosti naša na nji sami nasproti postavljeno dejanskost. Ta se kaže v obliki mnogih naključnosti (raznih momentov in izsekov te dejanskosti), iz česar izhajajo tudi mnogoteri moralni odnosi in zato po vsebini določeni mnogoteri moralni zakoni, *mnoge dolžnosti*, ki so že vsebinsko določene in ima vsaka svojo konkretnost. Toda zavest dolžnosti je čista, tj. vsebinsko nedoločena zahteva ravnanja v skladu z moralnim imperativom (npr. Kantov kategorični imperativ ne opredeljuje nobena vsebina), ker je nad vsako mogočo vsebino vzvišen. Toda moralnost je vendar vezana na *delovanje*. Delovanje pa se vedno neogibno nanaša *sámó* na mnogotero strukturirano dejanskost in neogibno implicira mnogo različnih moralnih odnosov, ki so vsi nujno vsebinsko določeni in jih prav tako vsebuje moralna zavest. S tem se moralna zavest nujno razcepi in *podvoji*: prva je *čista* zavest dolžnosti, druga je zavest *vsebinsko določenih* mnogoterih dolžnosti. To pa »maže« čistost zavesti o dolžnosti in ta zato v teh vsebinsko določenih dolžnostih ne more biti dejanska in uresničena. Tisto, v čemer je dolžnost dejanska (vsebinska določenost), je zanjo *sámo* neresnično; tisto, v čemer

* *Hegel*: Kakor je nujna skušnja o disharmoniji obeh strani, ker je narava prosta, prav tako je tudi *sámó* dolžnost tisto bistveno in narava nasproti nji tisto brez-osebno (das Selbstlose) (Prav tam, str. 426.)

* Glej: *Hegel*: Prav tam, str. 428.

pa je sama sebi resnična (njena čistost), ne more biti dejansko. Njena resnica je torej: biti dejanskosti *zoperstavljen*a in od nje docela *prosta*, in hkrati vendarle *biti dejanskost*. Tako je spet zašla v nerazrešljivo protislovje. Prva zavest je ravnodušna do vsake določne vsebine, druga je neogibno vezana na vsebino. Ker je torej prva do druge *ravnodušna* in sama v sebi neomajna, druga pa kljub temu konkretna in *neogibna*, bi morala obstajati še ena, ki bi med njima posredovala. Ta postulirana »tretja« zavest je *sveti moralni zakonodajavec*, ta edini lahko posveti določene dolžnosti, ki so za čisto zavest brez vrednosti. Toda premislek pokaže, da je to samo prikrievanje stvari, in ni resno, zakaj moralna zavest čiste dolžnosti je sama sebi absolutna in zanjo je dolžnost absolutno samó tisto, kar sama ve kot dolžnost, in sveto samo tisto, kar je zanjo sveto; to pa je samó *čista dolžnost*, ki ne priznava nobene avtoritete kekega svetega moralnega zakonodajavca nad seboj, ker je avtonomna in torej svobodna.* To je novo in nerazrešljivo protislovje moralne zavesti. Ker pa ta protislovja morale krnijo in skrunijo njeno zavest in nedotakljivost, je morali oziroma etiki lastno *prikrievanje* teh protislovij. Tej potezi morale oziroma etike posveča Hegel v Fenomenologiji celo poglavje.** To prikrievanje vidi Hegel kot neogibno potezo same *moralne pojmovne vsebine kot take*. Nietzscheju pa se v njegovem času to kaže že v bistveno bolj ali celo do kraja zaostreni obliki.***

Hegel je neutrudljiv v ekspliciranju teh protislovij, ki jih vsebuje antinomija moralne zavesti. Za naš namen sedaj ni treba, da bi prikazali vsa protislovja *te* antinomije, kakor jih je pokazal Hegel. Ta protislovja, to in takšno razvitje te moralne antinomije, ki ruši vsako moralo, je *pravzaprav prodiranje moralne misli k svoji korenini*. Kar smo povedali doslej, je negativni moment *radikalizacije morale* oziroma praktične filozofije pri Heglu.

Omenili pa smo, da se je Hegel *zadovoljil* z razvitjem te antinomije. s to imanentno kritiko, s to specifično obliko radikalizacije morale in se pri tem »ustavil«. Naša naloga je torej ugotoviti, kako se je Hegel tu »ustavil«, zakaj se je »ustavil« in kaj pomeni tedaj *ta* radikalizacija.

Ta »ustavitev« se pri Heglu začneja z ugotovitvijo, da mora moralna zavest zaradi teh svojih protislovij opustiti *takšen* nazor o svetu, kateremu se kaže razdvojenost in nasprotje med moralno zavestjo in dejanskostjo, in se *umakniti* sama vase.**** S tem pa je že nekazana Heglova glavna

* Glej k temu odlomek v Heglovi Fenomenologiji, str. 440—441.

** Hegel: prav tam, str. 434—444.

*** Nietzsche: V celotnem razvoju morale ni nobene resnice: vsi pojmovni elementi (...) so fikcije, (...) vse oblike logike, ki so jih privlekli v to kraljestvo laži, so sofizmi. Same filozofe morale odlikuje popolna odsotnost vsake čistosti. (Nietzsche, Werke III, str. 756—7, Carl Hanser V., München.)

**** Hegel: V tem čisto moralničnem bitju (Wesen) pa se bližajo momenti protislovja, v katerih se podi do sintetično predstavljanje in dopušča tem nasprotnostim (die entgegengesetzten *Auchs*) slediti eno drugemu ne da bi te svoje misli združilo, ter vedno eno nasprotnost ločuje od druge in zamenjuje z drugo tako zelo, da se mora zavest tu odpovedati *svojemu moralničnemu zrenju sveta in se umakniti nazaj vase*. (Podčrtal I. U.) (Prav tam, str. 442.)

misel, ki docela dosledno sledi iz njegove misli celote. Zavest (oziroma duh) se tedaj vedno giblje le sama v sebi od manj razvitih k bolj razvitim stopnjam sama sebe v nenehnem kroženju, dokler se ne sklene v krog krogov. To, kamor se zavest po tem svojem krogu kot moralni nazor o svetu »odpravi«, to njeno višjo stopnjo imenuje Hegel v Fenomenologiji vest (*das Gewissen*).*

Kot vest začne zavest oziroma duh svoje krožno gibanje na višjem krogu v svojem višjem liku, vendar z vsemi *odpravljenimi* (aufgehoben) in torej ohranjenimi elementi iz svojega nižjega kroga (npr. svoboda, avtonomija, dolžnost, harmonija itd.). Svojo višjo stopnjo je dosegel duh tu zato, ker je premagal na prejšnji stopnji nepomirljiva protislovja moralne antinomije biti in najstva,** kar Hegel formulira takole: »Protislovje moralnega zrenja sveta *se razreši*, tj. razlika, ki ga je zasnavljal, se pokaže kot nikakršna razlika in se steče v čisto negativiteto; ta pa je prav osebstvo (*das Selbst*); enostavno *osebstvo*, ki je čisto védenje kakor tudi védenje sebe kot *te posamezne zavesti*.«***

Ko bo zavest izpolnila še ta krog *vesti*, se bo v okviru fenomenologije duha odpravila na svojo višjo stopnjo — religijo.

Moralna samozavest torej na tej stopnji *sama v sebi* odpravi razdvojenost narave (čutnosti in »sveta«, družbe) in čiste dolžnosti. S tem postane konkretni moralni duh, ki si ne daje praznega merila v *zavesti čiste dolžnosti*, ki bi bila postavljena proti *dejanski zavesti*, temveč sta čista dolžnost in nji nasprotna narava le odpravljena (in povzdignjena) momenta.**** Tudi razlikovanje in nasprotje dolžnosti do sebe kot *posameznega* proti dolžnosti do drugih, tj. občega, se na tej stopnji odpravi. *Kar dela posameznik zase, to je dobro tudi za druge, je torej obče*.***** Če sta nemreč narava in čista dolžnost le *odpravljena* momenta v zavesti kot samogotovosti *vesti*, v tem osebstvu moralnosti, potem je za vest enako pomembno in veljavno njeno obče védenje (čista dolžnost) kakor tudi njeno védenje dejanskih (mnogoterih vsebinskih dolžnosti). S tem se odpravi podvojeno zavest. *V dolžnost kot tisto obče v samem sebi vlaga to osebstvo (Selbst) vesti tisto vsebino, ki jo nahaja spet v samem sebi, jemlje jo iz svoje naravne individualnosti ter s tem vlaganjem izpolnjuje praznost čiste obče dolžnosti*. S tem jo ravno postavlja kot odpravljen moment. Prav tako pa je to osebstvo *vesti* prosto tudi vsake določne dolžnosti, ki bi hotela veljati za zakon, zakaj samo v sebi ima osebstvo *vesti* veličanstvo abso-

* Hegel: Čista vest je, ki tako moralni zrenje sveta zavrača in zaničuje, vest je *sam v sebi* enostavni, sebe gotovi duh, ki brez posredovanja onih predstav neposredno vestno deluje in ima v tej neposrednosti svojo resnico. (Prav tam, str. 444.)

** Glej: Hegel: Prav tam, str. 445.

*** Glej: Hegel: Prav tam, str. 449.

**** Glej: Hegel: Prav tam, str. 446.

***** Hegel: ... kar stori posameznik zase, pride prav tudi občemu; bolj ko je skrbel zase, toliko večja je ne le njegova *možnost koristiti* drugim, temveč njegova *dejanskost* sama je le to, da bi bil in živel v povezanosti z drugimi; ... V izpolnjevanju dolžnosti do posameznika, torej do sebe, se tedaj izpolnjuje tudi dolžnost do občega. (Prav tam, str. 455.)

lutne neodvisnosti.* Sele ta in takšna samoopredelitev je zanjo absolutna dolžnost.

V celoti te Heglove misli pa se razkrivajo in dobivajo potrditev temeljni človeški in družbeni odnosi tega časa. Kaj je to *vlaganje* naravnih individualnih vsebin, ki so v subjektu vesti že prisotne, smo videli v III. poglavju tega spisa, ko smo obravnavali Kantovo moralo. To so temeljni odnosi, delovanje in ravnanje *določenega* nepoljubnega, pojmovno sicer vedno »enakega« individuala. Kaj je ta »skrb zase, ki je obenem skrb za vse«; kaj je to »izpolnjevanje dolžnosti do sebe, ki je obenem izpolnjevanje dolžnosti do drugih«; kaj je ta »neodvisnost posameznika nasproti kakemu določenemu zakonu«; kaj je ta »samoopredelitev kot dolžnost«; kaj je vse to, o čemer Hegel govori, če ne *faktična morala*, in torej delovanje in odnosi nekega zgodovinsko prav določenega časa in prostora, ki se *prav tak*, le da iz drugega zornega kota v istem horizontu, kaže tudi v delih največjih političnih ekonomistov tega časa — v delih A. Smitha in D. Richarda (ima torej tudi v teh delih svojo samorazkritost) — in ki se v tem okviru imenuje tudi razviti liberalistični kapitalski proces? Ali ni v klasični politični ekonomiji, v tako imenovani *nacionalni* ekonomiji, npr. pri A. Smithu, ugotovljeno, da je kapitalski, tj. sodobni družbeni proizvodni proces *naravni proces*, katerega zakoni imajo veljavo naravnih zakonov? Ta »narava« je bila tako rekoč nekaj »umnega«. Potrebno je namreč samo spoznati zakone te »narave« in se jim podrediti. Različni motivi človeškega delovanja itd. so tu namreč med seboj v takem naravnem ravnotežju (torej »umno« urejeni), da korist posameznika ne more biti nasprotna koristi skupnosti, temveč jo prav podpira in veča, (Hegel pa pravi: izpolnjevanje dolžnosti do sebe je izpolnjevanje dolžnosti do drugih — do občega.) Zaradi te »umne« (»naravne«) uravnovešenosti je vsako samovoljno vmešavanje v te odnose od zunaj (npr. kot ukrepi državnega aparata) škodljivo in ustvarja nered, podira ravnotežje. Vsak posameznik naj dela in dosega maksimalno lastno korist in to bo obenem maksimalna korist skupnosti. Odtod znameniti *laissez faire*. (Hegel pa govori o absolutni avtarkiji.) V vse podrobnosti se tu ni mogoče spuščati.

O vsem tem se je Hegel jasno izrazil tudi v svoji »Enciklopediji«, kjer je v »filozofiji duha« absolutni duh kot objektivni duh najprej v podobni oziroma na stopnji *prava*, od koder se odpravi v *moralnost*, da bi se nazadnje oboje odpravilo in ohranilo na stopnji *pravnosti*, ki vsebuje *družino*, *meščansko družbo* in *državo*, torej vso obstoječo dejanskost. Tu pravi: »*Substanca*, ki se zaveda sebe kot *svobodne* in v kateri je absolutno

---

* Hegel: V dolžnost kot to obče in po sebi (Ansichsein) vlaga (osebstvo, das Selbst) vsebino, ki jo jemlje iz svoje naravne individualnosti; zakaj ta vsebina je v njem samem navzoča; ta vsebina postane po občem mediju, v katerem je, *dolžnost*, ki jo (osebstvo) izvršuje, in prazna čista dolžnost je prav s tem postavljena kot to odpravljeno (als Aufgehobnes) oziroma kot moment; ta vsebina je njena odpravljena praznost ali izpolnitev. — Prav tako pa je vest prosta vsake vsebine sploh; oprosti se vsake določne dolžnosti, ki naj bi veljala za postavbo (zakon); v moči gotovosti same sebe ima (vest) veličanstvo absolutne avtarkije za zavezovanje in razvezovanje. (Prav tam, str. 456.)

najstvo prav toliko *biti*, je dejanska kot duh nekega ljudstva. Abstraktna diremcija tega duha je posameznitev v osebe; njihovi samostojnosti je (ta duh) notranja moč in nujnost. Oseba kot misleča inteligenca pa ve za to substanco kot svoje bistvo, preneha biti v tej vednosti akcidenca te substance, ima to substanco za svoj absolutni končni smoter v dejanskosti kot doseženo *tostranost*, kakor ga tudi s svojo dejavnostjo ustvarja, toda kot nekaj, kar že absolutno je; tako izvršuje brez izbirajoče refleksije svojo dolžnost kot to *svoje* in kot *obstoječe* in ima v tej nujnosti svojo dejansko svobodo.* Nobenega postulata harmonije tu ni več treba, zakaj harmonija biti in najstva — uresničena moralnost — je dejanska kot duh nekega ljudstva v njegovih osebah. Kaj ta odpravljena in takó ohranjena morala, ta »duh nekega ljudstva«, ta harmonija vsebuje, smo videli že v III. poglavju tega spisa. To ni nič drugega kot samorazkritost faktično obstoječega, faktična zgodovinsko in prostorsko določena *dejanskost*, ki v tej samorazkritosti potrjuje samo sebe. V »duhu« nekega ljudstva«, kar pomeni v njegovih faktičnih odnosih, diferenciranosti, dejavnosti, ravnanju, odločitvah itd. nahaja duh samega sebe in v tem potrjuje. Prav to pa deje misliti Marxu, prav tu mu nekaj ni tako sveto in harmonično. Tega sedaj tu nikakor ne navajamo kot kritični očitek Heglu, temveč samo kot opozorilo, da je vsaka velika zgodovinska filozofska misel *misel zgodovinskega sveta*, ne pa poljubna filozofova domislica.

Pot Heglove misli od *nasprotnosti* čiste zavesti dolžnosti in narave (tj. čutnosti in »sveta«, družbe), preko *razvitja* te antinomije v vsa njena protislovja, do *odprave* (Aufhebung) te antinomije v pomiritvi in združitvi njenih polov in s tem potrditvi in ohranitvi vse pozitivne obstoječe morale, je s tem končana. Ob vsakem temeljnem filozofskem vprašanju se giblje Heglova misel v podobnih krogih, dokler v krogu vseh tej svojih krogov ne *zapopade* v sebi kot absolutnem pojmu vseh pozitivnih vsebin sploh, da jih kot take, tj. kot svoje momente, potrdi. Rezultat Heglove misli celote je: absolutni duh v vsem, kar je, spoznava samega sebe in se v vsem hoče.

Kljub vsemu pa Hegel vendar ni potrdil vsega, kar preprosto tudi je. Misel celote kot absolutnega duha potrjuje samo to, kar je *umno* in *nujno*. do naključnosti in nebistvenosti je ravnodušna. Kako je mogoče in kaj pomeni ta razlika med *nujnim* in *naključnim*? S tem smo zadeli na neko vprašanje, ki je ostalo Heglu skrito, oziroma sploh ni moglo postati vprašanje: *kakšna je narava biti tega naključnega, ne-umnega, ne-nujnega, nebistvenega*. Temu se moramo poskusiti sedaj približati.

V prejšnjih poglavjih smo ugotavljali, da je vsaka morala kot taka le samorazkritost danega obstoječega in ga v tej samorazkritosti potrjuje in ohranja. Korektiv je morala kot to obče lahko samo *naključnostim* in *nebistvenostim*. Občo moralo lahko izpolnjuje vsakdo le s svojo faktično dejavnostjo, s tem, kar v bistvu že je. To pa je samo tisto, kar zavestni subjekt (tj. ljudje) počne, kar dela, kakor se odloča in véde, torej celotna vsebina njegove individualnosti, »čutnosti«, tj. družbenosti. Principi nje-

* Hegel: Encyclopädie, § 514.

govih faktičnih dejanj, odnosov in odločitev, kolikor so obči, tj. *bistvo* njegovega individualnega bivanja, (kolikor je obče) se mu kaže in razkriva kot nekaj, kar je *dolžan* delati — kot dolžnost —, da bi v celotnosti vseh odnosov sploh mogel kot tak obstajati. Hoče torej to, kar v bistvu že je. Iz tega se zdi nerazumljivo, zakaj se mu tedaj dolžnost kaže kot *nasprotna* tej njegovi individualni dejanskosti — pod postavko seveda, da *ga ta in takšna* njegova *individualna* dejanskost *zares v celoti zajame*, tj. da je tako opredeljen, *opredeljen po bistvu*. Najprej zato, ker mora vsak težiti pred vsem drugim za tem, da bi omogočal in ohranjal samega sebe s pomočjo drugih: *mora jih jemati za sredstvo*. Naravnan je tedaj najprej k sebi — *sebično*. Vendar samega sebe ne more ohranjati in omogočati, če jemlje druge *samó* za sredstvo in če postane to obči zakon; zakaj tedaj bi tudi sam bil zgolj sredstvo drugim. Skupnost, ki jo omogoča ideja, ideja obče volje kot *bistvo* individualnega, se torej ohranja le, če jemlje subjekt druge za sredstvo *in obenem tudi za smoter*. To je v Kantovi morali jasno utemeljeno. Toda v mnogoterih subjektivnih odnosih ni nikjer absolutno gotovega merila, ki bi mu pokazalo, kdaj je s svojim delovanjem prekoračil *obče priznano mero sebičnosti*; tega merila tudi ne določa sam samovoljno, temveč je določeno s celotnostjo odnosov vseh subjektov. Tak način določanja te mere je npr. lahko kapitalski proces. Po tistem *sebičnem* momentu svojega ravnanja in dejanja, v katerem je usmerjen k sebi, v ohranitev te *samó svoje enkratne posameznosti*, je delujoči subjekt nenehno v možnosti, da ta moment *razširi*, da je čez obče dopustno mero sebičen in tako daje prednost in večji pomen tej *svoji enkratni posameznosti* kot pa obči ideji, občestvu, ki ga nosi njegova morala kot ideja dolžnosti. S tem pa podira osnovo, na kateri je kot individuum sploh mogoč, in zato ga zadeva moralna obsodba, ki si jo najprej sam izreka v obliki »grizenja vesti« (vest mislim tu v običajnem, ne v prej obravnavanem heglovskem pomenu) in potem tudi moralna obsodba drugih v obliki moralnih sankcij ali celo pravnih ukrepov, zakaj za občo idejo v njem samem, za njegovo *bistvo* je njegova *enkratna končna posameznost* nebitvena in naključna. Ker ima torej po tej svoji iz svoje *enkratne posameznosti* izvirajoči sebičnosti vedno možnost razširiti to sebičnost in ker se šele in samo v nji vidi kot *on sam*, je njegova zavest o dolžnosti — *obča ideja* — ki se je sam udeležuje in se vidi po nji omogočen, nenehno v nasprotju s to njegovo *enkratno končno posameznostjo*, ki je za idejo nebitvena, gola naključnost in zanjo nepomembno odmikanje od nje. Subjekt je tedaj podvojen in razdvojen na to, kar je po obči ideji, in to, kar je kot enkratna končna posameznost. In kot *enotnost* te podvojenosti ostaja človek opredeljen tudi pri Heglu, podvojenost je nenehna osnova te enotnosti.

V tej nenehni človekovi razpetosti med vzvišeno občo idejo (v njem samem seveda), ki jo tu obravnavamo kot dolžnost, in sebičnostjo, ki je pravzaprav njegova in samo njegova konkretna enkratnost, končnost in posameznost, je človek po tem, kar je *zares samo njegovo in enkratno*, čista naključnost in nebitvenost, tako rekoč utelešeni greh, utelešena nenehna moralna krivda, nemoč, slabost, napaka, skratka *madež*. V svoji

faktični enkratni končni eksistenci pa je človek taka naključnost, krivda in greh *le v luči ideje* (tu jo obravnavamo kot dolžnost, moralo) *kot obče in nujne*, ideje, ki kot njegovo bistvo v njem samem neskončno *presega* njegovo enkratnost in naključnost. Vse kršenje in odmikanje od ideje (dolžnosti) izvira tedaj iz te enkratnosti, končnosti in konkretnosti človekove eksistence, ki je v luči čiste ideje zgolj madež. Pred bogom je človek vedno grešen, tudi pred današnjimi mrtvimi bogovi.

Kako je glede tega pri Heglu? *Bistvo* človeka zanj ni človekova naključna enkratnost, končnost in čutnost, temveč *umnost*, duh, ki nahaja sebe tudi v čutnosti kot individualnosti duha — duh je v individue *posameznjen* in takó njihovo bistvo. *Enkratnost in končnost* tega individua kot posameznjenega duha, tj. *njegova smrtnost*, je tej umnosti, duhu, absolutni ideji docela nebitvena in naključna in vse, kar iz te enkratnosti izvira, je zanj brez pomena in bi prav tako lahko tudi ne bilo, kakor sedaj je.*

Končnost in smrtnost posameznega je po Heglu samo v tem, da ne ustreza svojemu pojmu: »Posamezno samo zase ne ustreza svojemu pojmu; ta omejenost njegovega bivanja je njegova končnost in njegov propad.«** Očitno je tedaj, da je tudi pri Heglu ta *absolutna človekova posameznost*, tj. njegova enkratnost, končnost in torej *smrtnost*, zgolj *neustreznost*, nekaj, kar *ne ustreza pojmu*, kot idealni vsebini *ideje*, ki se v človeku upodablja in je tako dejanska. To ne velja le za ljudi, temveč za vse predmete, za vso naravo. Iz tega pa se nam je pokazala neka nepričakovana in sedaj še nedoločna razlika med človekovo posameznostjo kot *individualnostjo občega* (*posameznjenega absolutnega duha*) in njegovo *absolutno posameznostjo* kot konkretno enkratnostjo, končnostjo in *smrtnostjo*. Ta je v Heglovem sistemu celote *neustreznost* in zato *nebitvenost*. Nam pa ostaja tu vprašanje, ali človekovo bistvo, opredeljeno kot posameznjeno obče, ni »pravo bistvo« oziroma »celotno bistvo« človeka, ali ne sega človeku do dna.

Ko postane torej zavest o dolžnosti, tj. morala oziroma etika, *radikalna* in gre tej obči ideji do konca ter ugotovi, da je vsebina ideje sama čutnost in narava, samó ta njena *individualnost* sama (videli smo, da je Hegel do tega prišel), je morale oziroma posebne praktične filozofije *konec*. Urejen in trden »svet« bi se moral sedaj mahoma razleteti in vse bi moralo obviseti nad breznom. Toda to se ne zgodi, ta možnost se niti kot možnost ne pokaže in se tudi ne more pokazati, *če seveda zanemarimo ono nebitvenost in neustreznost, ki se je pokazala prej*. Ne more zato,

* Glej: Enzyelopädie, § 6, § 113. Hegel interpretira tu svoj stavek: »Kar je umno, je dejansko, in kar je dejansko, je umno.« Iz tega lahko vidimo, da je zanj človekova *absolutna posameznost* in enkratnost, torej človekova *negibna končnost in smrtnost* nasproti obči ideji, ki je tudi le v tem človeku kot individuumu dejanska, docela nepomembna, zgolj možnost, ki lahko je ali pa tudi ne, je torej za idejo le madež in napaka. Prav na tej točki se je postavil Heglu nasproti Kierkegaard s poudarkom človekove enkratne, končne in smrtne eksistence.

** Hegel: Enzyelopädie § 312.

ker je sama narava in individualna čutnost («svet», družba), tj. vsa dejanskost, že prej in od vsega početka le duh, ideja, umnost. Ko se torej pokaže in izkaže vsebina obče ideje kot »narava« in se le-ta pokaže in izkaže kot povnanjena absolutna ideja, kot povnanjeni absolutni duh, tedaj absolutni duh v svoji povnanjenosti spozna samega sebe ter s tem odpravi to neznansko razliko. Ali z drugimi besedami in bliže našemu dosedajnemu razmišljanju: izhajajoč iz morale kot take in nji imanentnega nasprotja biti in najstva (čiste dolžnosti in narave), se je prebil Hegel do vpogleda, da to nasprotje ni nikakršno nasprotje. S tem je prišlo na dan tisto, kar je bilo za moralno zavest kot tako, tj. v Kantovi in s tem v vsej evropski morali, implicitno in prikrito — *identiteta najstva in biti*. Antinomija morale s svojimi nerazrešljivimi protislovji se sesuje, na njeno mesto pa stopi DEJANSKA IDEJA. V nji ni več razcepa in ne protislovja. *Dejanska ideja* ni tako nemočna, da bi bila zgolj najstvo in ne že dejanska.* Ideja je v dejanskosti in dejanskost je v ideji — oboje je eno. To je vsa radikalizacija morale, tj. praktične filozofije v svojem negativnem in pozitivnem momentu, kakor se je izvršila pri Heglu.

Tako smo torej morali nazadnje priti do te *dejanske ideje*, ki je vsa *resnica* kot sistem in celota («Das Wahre ist das Ganze»), *resnica* pa je ustrežanje objektivitete pojmu, ne pa ustrežanje posameznih vnanjih reči človeškim predstavam, kar je samó pravilnost. Dejanska ideja je opredeljena kot *absolutna enotnost* pojma in objektivitete in *ta enotnost* je njuna ustreznost in *resnica*. Ideja kot absolut tudi ni to ali ono, temveč je *obča in ena*, ki se sama v sebi členi v sistem določnih idej, katere se spet vračajo vanjo. Zato je ideja najprej samo ena in obča *substancia*, vendar je njena razvita *dejanskost subjekt* in tako *duh*** »Idejo lahko razumemo kot *um* (to je pravi filozofski pomen za *um*), dalje kot subjekt-objekt, kot *enotnost idealnega in realnega, končnega in neskončnega, duše in telesa*, kot *možnost, ki ima sama v sebi svojo dejanskost*, kot to, česar

* Hegel: »Dejanskosti umnega pa se že postavlja nasproti predstava, da niso ideje in ideali nič drugega kot himere in da je filozofija sistem takih izmišljotin, kakor tudi narobe, da so ideje in ideali nekaj preveč izvrstnega, da bi bili dejanski, ali pa nekaj preveč nemočnega, da bi si pridobili dejanskost. Toda ločevanje dejanskosti od ideje je posebno priljubljeno razumu, ki ima sanje svojih abstrakcij za nekaj resničnega in se ponaša z *najstvom*, ki ga posebno rad predpisuje tudi na političnem področju, kakor da bi bil svet nanj čakal, da bi zvedel, kakšen naj bi bil, pa ni; *ko bi (svet) bil tak, kakršen naj bi bil, kaj bi bilo tedaj s staromodno 'modrostjo njegovega (tj. razumskega) najstva*.« (Podčrtal I. U.)

»Če se razum obrača s svojim najstvom proti trivialnim, vnanjim in minljivim predmetom, ureditvam, stanjem itd., ki imajo lahko tudi za določen čas, za posebne kroge veliko relativno veljavo, tedaj ima lahko tudi prav in lahko v takem primeru najde mnogokaj, ker ne ustreza občim pravičnim določilom; kdo bi ne bil toliko pameten, da ne bi v svoji okolici videl marsičesa, kar zares ni tako, kakor naj bi bilo? Toda ta pamet nima prav, če si domišlja, da bi se znašla v interesih filozofske znanosti. Le-ta ima opraviti samo z idejo, ki ni tako nemočna, da bi bila samó najstvo in ne dejanska; ima tedaj opraviti z neko dejanskostjo, na kateri so tisti predmeti ureditve, stanja itd. samo površna vnanja stran.« (Enzyklopädie § 6.)

** Glej Hegel: Enzyklopädie § 213.

narava je pojmljiva samo kot eksistentna itd., ker so v nji vsebovani vsi odnosi razuma, vendar v njihovi neskončni vrnitvi in identiteti v sebi.*

Absolutna in dejanska ideja kot dejanskost sámorazvite polnosti vseh svojih vsebin (absolutnega pojma in njegove objektivitete), ki je kot takšno samogibanje utemeljena na svojem začetku (*biti*), utemeljuje sedaj kot *tak konec*, tj. *rezultat*, nazaj svoj začetek. Začetek kot temelj zahteva sam spet utemeljitev, in utemeljuje ga njegov konec; samo zato je to gibanje sólo v sebi krožeče in utemeljujoče se gibanje: utemeljenost konca v začetku (*v prvem*) in povratna utemeljenost začetka v koncu (*v poslednjem*, ki se spet na svoj način kaže kot *prvo*) — celota kot krog krogov. Začetek kot temelj in tisto prvo je *bit* kot popolna praznost — nič. *Konec* kot razvita polnost začetka je *absolutna ideja*, v katero je bit kot začetek in temelj *prešla* in sama postala utemeljena v nji in po nji.**

Samo iz te osnove lahko izhaja Heglova misel in je mogoče sleherni moment te subjektivitete, tega v *sebi krožečega duha*, ki mu Heglova misel sledi; torej tudi tisti krog, na katerem se absolutna dejanska ideja oziroma duh kot objektivni duh giblje in kaže v podobi *moralnosti in odpravljenе moralnosti*, kar smo doslej obravnavali. Zaradi te Heglove zasnove mora odpasti sleherni najstvo, sleherni etika oziroma praktična filozofija kot posebna sfera. Zato pri Heglu ni kake posebne »Etike«, ni posebnega *praktičnega uma*, ki bi se razločeval od *teoretičnega uma*, kot npr. pri Kantu.

V dejanski ideji je — pri Kantu še v neskončnost postulirana — harmonija že dejanska. Odslej se z najstvom lahko ubada in muči le še abstraktni *razum*, ki se zato obrača le k nebitvenim naključnostim. Razumevanju celote absolutne dejanske ideje se lahko približamo tudi s premislekom te Heglove razlike med umom in razumom, kar nam bo merda odprlo pot k Marxovi misli.

Celota kot dejanska ideja (um, duh) je *absolut*, je substanca in subjekt vsega, kar je, *absolutna subjektiviteta*. Postavljena je torej kot tisto *prvo* in poslednje, po katerega bivajočnosti biva vse, kar je, ker je v njenem absolutnem pojmu zajeta vsa dejanskost, ki je le vnanjost absolutnega pojma. Vsa dejanskost je torej dejanskost ideje, *uma*, duha kot absolutne subjektivitete. Vse torej, kar razum lahko obravnava kot svoj objekt, vse, kar je sploh mogoče v tej *razumski relaciji* subjekta (tj. abstraktnega razuma) in objekta (posameznega ločenega predmeta), je torej že *postavljeno* po tem *umu* — celo razum sam. Vsa predmetnost je le *povnanjenost* in s tem drugobit duha oziroma uma samega, je postavljenost in posredovanost, ni kaj samostojnega in neodvisnega. Skratka, razum ima samo tiste in takšne predmete, ki jih je in kakor jih je v in po človeku ustvaril bog-um-duh. V abstraktnosti razumske relacije subjekta in objekta, kjer posamezni abstraktni razum obravnava posamezen in ločen predmet, ra-

* Hegel: Enzyklopädie § 214.

** Glej k temu Hegel: Wissenschaft der Logik, I. knjiga (Verlag Ph. Reclam), poglavje: »S čim moramo začeti znanost?« (Posebno strani 73, 75, 77 in 78, kjer pravi: »Začetek vsebuje torej oboje, bit in nič; je enotnost biti in niča.«)

zum sam ne more videti, kaj je na tem njegovem predmetu zares dejansko, tj. nujno in umno, in kaj je *nedejansko*, tj. naključno in nebistveno, ne-umno. Toda ustvarjalni bog-um-duh ni nekaj, kar bi bilo od individualnih in dejavnih dejanskih subjektov različno, tuje in drugo, njim transcendentno in od njih neodvisno. Nasprotno, kot njihovo *bistvo* ima svojo dejanskost *samó* v njih in *samó* v njih in po njih deluje, ustvarja in *postavlja* vse, kar je za te žive individualne subjekte sploh lahko objekt in kar lahko potem kot ločeno analizirajo in raziskujejo s svojimi *znanostmi* itd. To pomeni, da so dejanski subjekti, tj. delujoči ljudje, šele dejanskost *absoluta* kot ideje, uma, duha. Tvornost, ustvarjalna sila in volja tega *absoluta*, dejavna v teh subjektih kot *njihova dejavnost*, ta totaliteta *subjektivitete* v svojem procesu, ki ga Hegel vidi kot zgodovinsko gibanje in samopostajanje, *ustvarja* in *postavlja vse* objekte, vso predmetnost in naravo. Ta *subjektiviteta* subjektov je obenem objektiviteta objektov — skratka to, kar omogoča *vso dejanskost* — in šele v tem pomenu je absolut, bog, duh, um, ideja, absolutni pojem itd. *Vse objektivno torej ustvarjajo in postavljajo dejavni subjekti po svoji subjektiviteti* (tj. duhu), in šele to, kar duh po njih samih ustvari, kar naredi in postavi z njihovo dejavnostjo skozi vso zgodovino, je lahko *predmet razuma*, tj. predmet analize v posameznih znanostih. Zato vse razumsko z razumom samim vred (kolikor je to sposobnost konkretnih posameznih subjektov) postavlja razumu *um*.

Prav v pojmovanju te *dejavnosti* in *dejanskosti* je Marx Heglu najbližji in obenem od njega najbolj daleč.

Morali smo pokazati celotno zasnovo Heglove misli, da bi mogli razumeti naš posebni problem — radikalizacijo morale pri njem. Zunaj tega sistema celote, sama zase, ta radikalizacija ne pomeni ničesar, zato je tudi ne moremo nekritično vključiti v kakšen drug miselni sklop.

Ob vsakem koraku, ki smo ga napravili v dosedanjem izvajanju, smo vedno zadevali na Heglov sistem duha kot celoto in krog krogov, na absolut kot idejo, um, duh, pojem, kar je vedno vsa dejanskost. Ljudi kot posamezne individue smo videli kot *posameznjenega duha* oziroma um, ki je njihovo bistvo. Naravo (čutnost, »svet«, družbo), tj. vse dejansko, smo videli kot povnanjenje absolutnega duha, ki v svoji drugobiti nahaja sebe itd. Skratka, nenehno se je postavljala pred nas ta absolutna ideja oziroma duh s svojim sistemom in zbujal s svojo vsiljivostjo odpor, iz *katerega prihaja sedaj na dan že dolgo zadrževan ugovor in vprašanje*, ki utegne pokazati vse to premišljevanje in mišljenje (Heglovo in naše, ki smo mu doslej sledili) kot prazno in docela nebulozno, docela nesmiselno in samovoljno, če ne najdemo odgovora nanj. Ta ugovor in vprašanje se torej glasi: je že res, da Hegel nenehno govori le o tem absolutnem duhu, absolutni ideji, absolutnem pojmu itd. in da se mu vse, kar pove, kaže takšno le v tej luči. Hegel govori o vsem tem kot o nečem, kar je, kar je dejansko; še več, kar je v vsem dejanskem najprej in najbolj dejansko in po čemer je dejansko šele vse drugo. Mi pa v dosedanjem izvajanju sprejemamo vse to kot samoumevno. Toda vse to

bistroumno dialektično izvajanje, zaradi katerega imamo sicer lahko Hegla za genialnega, ves ta Heglov sistem je že v svoji zasnovi brez pomena, če ne vemo, *zakaj* je to tako pri Heglu, predvsem pa, ali vse to z absolutnim duhom tudi zares je tako. Kaj pa, če je ta absolutni duh in dejanska ideja kot tisto najbolj dejansko v dejanskem Heglova čista izmišljotina, čista in docela samovoljna postavka? Kako naj bi bila *narazu* in vsa *dejanskost* le duh in po duhu? Kaj če smo naivno nasedli šarlatanu in spretnemu čarovniku besed in misli? Kako ugotoviti, kaj je pri vsem tem »resnično«, in predvsem, *zakaj* je treba nujno in neogibno v vsem dejanskem videti le idejo, um, duha kot najvišjo dejanskost? Ali res ni mogoče drugače? Odgovor, da so pač tako in podobno mislili vsi veliki misleci tja do Platona in da je Hegel samo povzel vse njihove misli, nam nič ne pomaga, ker se navsezadnje lahko vsi skupaj motijo in jim mi sedaj nekritično sledimo; predvsem pa s tem, da vsi tako mislijo, še ni gotovo, da je nujno tako treba in edino mogoče misliti, oziroma da je vsaj *bilo* treba tako misliti. Še celo pa ne vemo, čemu bi nam bilo treba danes, tj. po sto petdesetih letih, ponovno premlevati vse to. Kaj ima navsezadnje vse to opraviti z našim današnjim življenjem?

Vprašanje je tedaj najprej: kaj menimo, kadar rečemo *dejanskost*? In drugo vprašanje: kaj je v dejanskosti tisto, kar jo dela za dejanskost in kakšen je pomen tega temelja v sistemu celote pri Heglu?

Dejanskost imenujemo najprej vse, kar je, kar ni zgolj mišljeno ali zgolj mogoče; torej vse tisto, kar je (biva) tudi zunaj našega dojetja, v resnici, tj. vse bivajoče v celoti. V ožjem pomenu imenujemo *dejanskost* tudi nekaj dejanskega, neko posamezno reč ali stvar kot dejansko.

V tem pomenu se dejanskost ne razločuje od stvarnosti, resničnosti, bivanja, »biti«, eksistence itd., preprosto tega, kar je, tj. *bivajočega*. Vendar je nekaj, kar pomen dejanskosti bliže določa in ga ločuje od pomena bivajočega sploh. Beseda *dejanskost* je v neposredni zvezi z besedami *dej*, *dejanje*, *delovanje*, *dejavnost* in je iz njih izvedena. Pomen dejanskosti prihaja torej iz pomena *deja*, *dejanja*, *delovanja*, *dejavnosti*. Kaj pomeni *dej*? *Dej* pomeni to *delujoče* v nekem delovaiju ali dejavnosti. *Dej* je tedaj tista moč, zmožnost, ki na neki način v nečem ali na nekaj *deluje* in spravlja tako neko podobo, obliko, lik v pričujočnost, tj. oblikuje *nekaj*, kar bo po dokončanem oblikovanju stalo tu v svoji podobi, bo navzoče, bo v resnici, bo dejansko. Tako opredeljeni *dej* pomeni tisto, kar v metafiziki pomeni *vzrok*. *Dej* je *vzrok*, *vzročnost*. Vzrok je vzročen, povzroča; *dej* dejaven, delujoč. Oboje pomeni tu isto.

Iz tega pomena *deja* kot vzroka je torej določen pomen *dejanskosti*. Kot smo videli, imenuje v delovanju *dej* pravzaprav način *pri-hoda*, *predstavljanje* oziroma *pri-vajanje* nečesa v navzočnost (pričujočnost) njegove podobe. To, kar je na ta način pričujoče, torej bivajoče, je *pričujoče po deju* (vzroku) in v tem pomenu *dejansko*. To, kar je pričujoče po deju, je torej *udejanjeno* (ali povzročeno). Ker smo rekli, da je vse bivajoče, vse, kar je, dejanskost, je tedaj vse bivajoče le kot *udejanjeno*. Kadar rečemo *dejanskost*, mislimo torej bivajoče v celoti ali posamezno kot *ude-*

janjeno, tj. povzročeno (po-vzroku), kar je pravi in pristni pomen dejanskosti v nasprotju z bivaječim, ki neposredno ne pove načina prihoda v bit. Pri tem nikakor ne smemo pozabiti, da je bivajoče kot dejansko pravzaprav *u-dejanjeno*; ta »u-« pomeni tisti »prostor«, kamor nekaj prihaja in potem tu je — torej resnico kot navzočnost. Drugi del besede (u-)»dejanjeno« pa označuje torej način prihajanja, način postavljanja v resnico, tj. v pričujočnost.

Tudi Hegel misli bivajoče (v celoti) kot dejansko in torej udejanjeno po deju. Vendar si tega ni poljubno domislil ali zamislil, temveč je moral tako misliti, ker je ta pomen bivajočega usoden za evropsko zgodovino od Grkov naprej in še vedno zadeva tudi nas danes.

To lahko pokažemo ob nekem odlomku iz Heglove »Fenomenologije«, ki smo ga izbrali tudi zato, ker vidimo v njem zametek celotne Marxove misli, kar nam odpira pot v jedro njegove misli. Ta odlomek je Heglova analiza odnosa med gospodarjem in hlapcem. Tu razvija Hegel v skopih besedah celotni pomen pojma »delo«. Glavno, kar se za naš namen iz te analize kaže, je, da je človek kot delavec (Hegel pravi tu »hlapec-«) v neposrednem odnosu s stvarskostjo (Dingheit), s predmetom, na katerega je tako rekoč privezan. Ta predmet si podreja, ga preoblikuje, deluje nanj in se s tem delovanjem na predmet, s svojim delom in v svojem delu povnanja v ta predmet ter vidi v tem predmetu samega sebe v svoji drugobiti, vidi in spoznava v svojem delu-predmetu samega sebe. Delo kot neposredno delovanje je tedaj tista oblikujoča sredina njega samega in predmeta, »...čista za-sebnost (Fürsichsein) zavesti, ki stopa v delu iz sebe v element trajanja; delujoča zavest prihaja s tem do zrenja samostojne biti kot same sebe.«*

Če tega povnanjenja sebe v predmet ne skušamo razumeti v individualno-psihološkem pomenu, ker ni tako mišljeno, temveč ga mislimo v bistvenem, tj. metafizičnem pomenu, potem tu ne gre le za posamezni predmet ali posameznega delavca. Predmet je mišljen kot predmet v njegovi pred-metnosti, delavec pa kot delujoči subjekt v njegovi sub-jektiviteti; oboje zajema vse, kar sploh je. Samo po tej dejavnosti ljudi kot »negativni sredini« oziroma »oblikujočem delovanju« je tedaj vse, kar je, in to je dejanskost v prej opisanem pomenu. Toda iz te Heglove analize sledi še nekaj več. Hegel pravi namreč, da prihaja ta delujoča zavest po svojem delu do same sebe, do svoje za-sebnosti (Fürsichseins). To pomeni, da je oblikovanje predmeta obenem tudi prihajanje k sebi — samopostavljanje. To je pri tem poglobitveni moment. Delo kot oblikujoča sredina je to samo zato, ker je samopostavljanje delujočega v predmetu in obenem postavljanje predmeta po delujočem. To delovanje kot delo je tedaj udejanjenje dejanskega, ki je vsa dejanskost. Ali moremo danes misliti to drugače, ali ni to za nas danes prav tako neogibno in usodno, kot je bilo za Hegla, če pomislimo, da je tudi tista zadnja vesoljska meglenica in tisti najdrobnejši delček v atomu nekaj dejanskega in šele tako predmet oziroma objekt za človeka, torej le po dejavnosti!

* Glej ves ta odlomek v »Fenomenologiji« str. 148—149.

Toda sedaj se moramo predvsem vprašati, kaj je za Hegla tisto delujoče tega delovanja, kaj je v tem delovanju zares delujoče. Vprašujemo torej po »bistvu«¹ deja. S tem prehajamo k drugemu prej postavljenemu vprašanju.

Videli smo, da je pri Heglu delovanje kot delo tista sredina, po kateri sam človek in njegov predmet *postaja*, vendar tako, da dela, deluje človek (delavec) sam. Če sedaj vprašujemo, kaj je dej tega delovanja, tedaj se zdi, da je to ta človek.

Toda človek je v celoti samogibajočega in samorazvijajočega se duha le *posameznjen duh*, ki ima kot to obče v ljudeh kot individualih svojo resnico, kakor je tudi resnica teh ljudi duh. Delo kot oblikujoča sredina subjekta in njegovega predmeta je *subjektiviteta* subjekta ali *objektiviteta* objekta. Ta pa je zapopadena kot duh in *njegovo samogibanje je tisto pravzaprav delujoče v delovanju ljudi, tj. dej*. Zato tudi je duh bistvo vsega dejanskega kot udejanjenega po duhu (tj. po deju kot najvišjem), kakor je bistvo obenem tudi resnica biti.

Tako se pri Heglu *duh* kaže kot *dej*. Ker pa je absolutni duh kot sebe zavedajoča se absolutna ideja tisto *poslednje* in rezultat, ki je utemeljen na biti kot svojem začetku in tistem prvem; in ker to poslednje kot rezultat obenem utemeljuje nazaj svoj začetek, je absolutni duh *causa sui*,* čisti dej, actus purus, čista vzročnost in najvišje bivajoče. To vsebuje in postavlja struktura *vsakega delovanja*. V delovanju — smo rekli — je namreč neogibno nekaj, kar deluje: to delujoče kot moč in zmožnost. To smo imenovali dej, vzrok. Neogibno je sedaj, da je dej »pred«¹ tistim, kar ta dej pred-stavi, u-dejanji; tj. »pred«¹ tistim, kar je »po«¹ deju. *Dej* ima samó takó primat; pri Heglu je v njem samem njegov začetek. Primat ima pred dejanskim kot u-dejanjenim, je temelj dejanskega kot bivajočega. Temelj bivajočega pa je v metafiziki vedno bit. Bit kot temelj (Grund, ratio) bivajočega je tedaj *stopila* ven kot čisti dej, actus purus, čista vzročnost causa sui. Ker pa je dej v bivajočem kot dejanskem tisto bivajoče, ki ima primat, dobi »bit«¹ pomen tega najbolj bivajočega prvega bivajočega; ker je to *najbolj* bivajoče, je pravzaprav *bivajočnost* bivajočega, tisto, po čemer bivajoče biva. Bit se kaže samó še kot bivajočnost — torej *izgine v bivajočnosti*, ki utemeljuje sama sebe. Takó sama sebe utemeljujoča bivajočnost je mišljenja iz delovanja kot *dela duha*, torej tiste sredine, ki se je izkazala pri Heglu kot *absolutna subjektiviteta*, tj. absolutni duh kot sebe vedoča *ideja*. V nji je *izginila* bit, vanjo se je odpravila — *izmaknila*. Bit kot temelj ima sedaj pomen deja kot absolutne subjektivitete *duha* oziroma *ideje*. To je pomen Heglovega *idealizma biti*.

Da pa je *dej* kot tisto prvo ravno *duh* (um, ideja, pojem, absolutno védenje), se pokaže samó, če se pomen *biti* razkrije kot *trajna navzočnost*. *Pravo védenje* oziroma znanje v tistem pomenu, ki ga ima pri Heglu, je lahko le védenje občega v individualnem, oziroma individualnega, kolikor je obče. Tisto »absolutno individualno«¹ in končno smo videli, da je le

* Vzrok samega sebe.

nebistvena naključnost in ne more biti »predmet« pravega védenja. *Pravo védenje* je zato le pojem kot to obče, pojem kot védenje samega sebe — samozavedanje. Pojem je element védenja občega in samó to v njem vedeno (*to je njegova vsebina*) je tisto *trajno* v minljivem individualnem oziroma pojavnem. *Trajanje* kot *trajnost* pomeni *nenehno navzočnost*. Vsebina pojma oziroma ideje, tj. *duh*, je zato tisto *trajno* v minljivem ali naključnem; kot to *trajno* je *temelj* minljivega in ga nenehno *utemeljuje*, kar tu pomeni: prevzema vlogo deja (dejavnika) dejanskega. Ta utemeljujoči dej kot to *trajno navzoče* daje in omogoča navzočnost vsemu, *svojo navzočnost* pa ima po samem sebi (*causa sui*). Kot to v tem pomenu trajno navzoče ima in lahko prevzame *pomen biti kot trajne, nenehne navzočnosti*. Ta pomen biti kot *navzočnosti* vključuje najprej neki *pomen časa (večna sedanjost)*, ki ostaja tu nedoločen. Obenem pomeni *navzočnost* toliko kot *pred-očnost* nečesa v »izgledu« za pogled: bit kot to omogočujoče, ki omogoča »izgled« in pogled, lik in vid. Lik (*idéa*) kot tisto, kar je temu vidu dostopno, je spet tisto trajno v minljivem pojavu tega lika. Lik in vid v združenosti je pomen gledanja.* Bit kot navzočnost, tj. pred-očnost, vključuje torej tu ta pomen gledanja. *Na času in gledanju temelji ta pomen biti kot trajne navzočnosti*. Primat deja kot *duha (uma, ideje, pojma)* se torej kaže v *luči pomena biti kot trajne navzočnosti v gledanju*. Ta opis tega pomena biti naj velja tu le kot odprto vprašanje, ne že zadovoljiv odgovor.

Opisani pomen biti v Heglovi metafiziki je tista edina luč, v svetlobi katere vidi Hegel vse, kar je in kakor je. Iz nje in v nji sploh šele moremo *razumeti* Heglovo misel v celoti in posamezne momente te celote. Z dosedanjim razmišljanjem smo se morda temu razumevanju nekoliko približali. Pravim morda, ker ne vemo ne za izvir *podvojenosti* v biti na bit esence in bit eksistence, ne za izvir opisanega pomena biti. Odkod to, da se bit (*esse*) kaže oziroma skriva v *ideji, v umu, v subjektiviteti kot bivajočnosti*? To nenavadno pomembno vprašanje v odnosu do vse filozofije ostaja tu odprto. Odprto ostaja tudi vprašanje *absolutne posameznosti* kot končnosti in *smrtnosti* individua, ki je za idejo nebistvena in naključna; kakor je tudi zveza med tema dvema vprašanjema le nedoločna slutnja.

Doslej smo zasledovali moralo kot moralo, tj. etiko oziroma praktično filozofijo od Kanta do Hegla. Tu pa se nam je naša pot nenadoma izgubila: postala je tako »široka«, da je zajela ves horizont. Rekli smo namreč, da je morala oziroma etika s svojo sebi imanentno *zahtevo* po resnicoljubnosti in spoznanju resnice, ki ji je lastna že od Sokrata naprej, prodrla do svojega korena, postala radikalna. V tem prodoru je sama sebe odpravila v svoji *posebnosti*, ker je spoznala, da v tej svoji posebnosti in omejenosti ni mogoča. Če se namreč zares nanaša na vse človekove odnose, védenje in ravnanje, če, skratka, zajema *vse delovanje*, in je *vse, kar je*, le delovanje ali po delovanju (*iz-delek, pred-met, objekt*), kar se

* Vid in gledanje tu ne razumem v psihološkem pomenu, temveč v ontološkem pomenu.

je najjasneje pokazalo pri Heglu, tedaj zajame vase *totaliteto*, celotno *dejanskost*. Zaobjame torej ves horizont dejanskega kot u-dejanjenega. Tako se torej po obsegu zenači s tistim pomenom, ki ga ima tradicionalna ontologija, ki obravnava vprašanje bivajočega kot takega in v celoti. Bivajoče v celoti pa je pri Heglu (in tudi že prej) *dejanskost*, Wirklichkeit, ens creatum. Prav s tem in v tem pa tudi je na neki način *konec po-sebnosti* praktične filozofije in obenem je tudi nekako ohranjena v totaliteti.

To pa nas spravlja v zadrego glede nadaljevanja našega premišljanja. Naš namen je bil govoriti o morali, tj. etiki kot praktični filozofiji, zasledovati njeno »pot« v evropski misli, sedaj pa se nam je ta omejitve nenadoma zgubila. Pri Marxu že skoraj da ni več sledu o kaki etiki oziroma *posebni* praktični filozofiji, ki bi stala poleg *posebne* teoretične oziroma *spekulativne* filozofije. »Oboje« je tako »zlito«, da brez nedoslednosti niti ni več mogoče govoriti o »zlitosti« »obojeja«, npr. o Marxovi »praktično-teoretični« filozofiji, to se je pokazalo že pri obravnavanju Heglove misli. Kot bomo videli, velja podobno tudi za Nietzschejevo filozofijo.

Ne preostaja nam torej nič drugega, kot da obravnavamo temeljne filozofske koncepte, tj. metafizične ontološke strukture pojmovanja bivajočega v celoti še pri Marxu in Nietzscheju, kakor smo morali to storiti že pri Heglu. Iz tega bomo morda jasneje kot iz etike oziroma praktične filozofije spoznali, kako je s človekovo *praktičnostjo*, kar tu seveda ne pomeni »spretnosti« ali »ročnosti«.

Radikalizacija »praktične« filozofije pri Marxu se temeljito razločuje od radikalizacije »praktične« filozofije pri Heglu in je vendar na neki način radikalizacija istega. Ta razlika prihaja jedra filozofske misli enega in drugega.

Videli smo, da se pri Heglu kaže postulat prihodnje (pri Kantu še neskončno daljne) *harmonije* ideje čiste dolžnosti (moralnega imperativa) in dejanskosti kot nekaj, kar že je, zakaj ideja se mu kaže kot že dejanska ideja. Hegel je s tem izrekel tisto najbolj notranje jedro vsake morale: samopotrditve danega obstoječega. Marxu pa je taka razrešitev tega nasprotja, ki se izteka v že obstoječo harmonijo, očitno neresnična in zgodovinsko zlagana. Zato mu tudi očita pozitivizem in laž principa.*

Za Marxa ni nobene harmonije med idejo in obstoječo dejanskostjo. Ni je zato, ker se mu obstoječa dejanskost ne razkriva le kot človekova vnanjost, kot človekovo v proizvodnji opredmeteno in v predmetu potrjeno rodovno bistvo, temveč kot človekova predmetna vnanjost, ki je človeku obenem *odtujena* in v tej odtujenosti osamosvojena v predmet-subjekt (kapital); kaže se mu kot sprevrnjenost odnosa med subjektom in objektom. Če pa se mu kaže dejanskost sama tako sprevrnjena, potem razrešitev ne more biti ne v neskončnost postulirana harmonija ideje s *takšno* dejanskostjo (pri Kantu), ne že obstoječa harmonija ideje s *takšno* dejanskostjo, že dejanska ideja (pri Heglu), temveč *mnogo radikalnejša*

* K. Marx: Ekonomsko-filozofski rokopisi III, 5; Rani radovi (1961), str. 289.

zahteva po odpravi takšne sprevrnjene kapitalne dejanskosti. Ta zahteva je jedro revolucionarne praktično kritične akcije — revolucije, ki namerava zlomiti in odpraviti celoto obstoječe sprevrnjene dejanskosti. To je tedaj Marxova »praktična« filozofija, ki je v svoji zahtevi do kraja zaostrena in radikalna.

Zahteva, o kateri govorim, po Marxu ne prihaja v obstoječo dejanskost od zunaj, kot kaka abstraktna ali izmišljena želja ali misel kakega modreca, temveč se poraja v dejanskosti sami.

Tradicionalna morala, ki ima najvišji izraz v Kantovi morali oziroma praktični filozofiji, je postavljala proti dejanskosti svojo zahtevo kot najstvo, toda izkazalo se je, da je to nasprotje zgolj nekaj vnanjega, ker je najstvo v bistvu absolutno konformno z bistvom dane obstoječe dejanskosti, »prihaja« iz nje same kot njena samorazkritost in samopotrditve, to se je jasno pokazalo pri Heglu. Sedaj pa smo rekli, da nahaja Marx v dani dejanskosti sami zahtevo, ki se zdi, da je radikalno postavljena proti tej dani dejanskosti, ker ji gre za spremembo »bistva« te dejanskosti. Kako pa je mogoče, da iz »dane« dejanskosti »prihajajo« tako diametralno različne in nasprotne si »zahteve«?

Da bi mogli odgovoriti na to vprašanje, si moramo ogledati jedro Marxove filozofske misli. Jedro te misli sestavljajo trije neločljivo povezani in sprepleteni momenti:

1. delo z vso diferenciranostjo svojih pomenov in pojavnih oblik za razliko od proizvodnje;

2. alienacija kot odtujitev za razliko od povnanjenja kot opredmetenja* oziroma objektiviranja;

3. revolucija kot negiranje danega obstoječega za razliko od pozitivizma in potrjevanja obstoječega; — Marxova XI. teza o Feuerbachu in v nji zajet odnos do vse prejšnje filozofije.

Vse troje je povezano kot tisto, kar sodi v bistvo človeka, kakor ga razume Marx. Prvo je osnova celotni Marxovi misli; je tisto, po čemer je vse, kar je, dejansko; je princip (*ârhé*) Marxovega materializma, ki se prav s tem bistveno razločuje od vseh prejšnjih materializmov — tudi Feuerbachovega.

Oglejmo si Marxovo pojmovanje dela. Če prebiramo »Kapital«, vidimo, da je vse, kar Marx v tem svojem glavnem delu obravnava, na neki način delo ali pa je zasnovano na delu. Že v prvem stavku pravi: »Bogastvo družb, v katerih vlada kapitalistični način produkcije, je ogromna zbirka blaga' . . .«** Vsako blago pa je produkt človeškega dela, opredmeteno delo. Takó uporabnost kakor vrednost blaga je zasnovana na delu.

* Opozarjam, da pomen opredmetenja, kako ga rabimo v tem tekstu, nima zveze s pomenom »popredmetenja« ali »opredmetenja« kot posedovanja različnih predmetov standarda in porabe, ki je pri nas postal domač zadnje čase. Prav tako pa tudi ne pomeni »človeka spremenjenega v predmet«, kar se tudi čisto sliši.

** K. Marx: Kapital str. 43, Cank. z. 1961.

Vrednost kot tisto, kar je skupno vsemu blagu, je »gola strdina človeškega dela... opredmeteno ali materializirano abstraktno človeško delo.*

Prav tako je tudi denar kot splošni ekvivalent menjave (npr. zlato) le »trdina dela-«** in »cena je denarno ime dela, ki je opredmeteno v blagu.«*** V določenih družbenih odnosih dobe blago naravo kapitala: »Cirkulacija blaga je izhodišče kapitala.« Kapital sam v vseh svojih oblikah (bančni, denarni, konstantni, variabilni itd.) ni nič drugega kot opredmeteno nakopičeno delo,**** kot zasebna lastnina proizvodov tujega dela. Torej je tudi zasebna lastnina opredmeteno delo. Prav tako tudi dobiček od kapitala, vse oblike rente, delavska mezda itd. Celotna družbena enostavna in razširjena reprodukcija kot proces akumulacije kapitala temelji na delu. Še več, vse, kar sploh je, temelji na neki način na človekovi dejavnosti.

Ko obravnava Marx v »Nemški ideologiji« Feuerbachovo pojmovanje čutnega sveta, pravi med drugim: »Feuerbach ne vidi, da čutni svet, ki ga obdaja, ni kaka od vekomaj neposredno dana, vedno sebi enaka stvar, temveč je produkt industrije in družbenega stanja; in sicer v tem pomenu, da je zgodovinski produkt, rezultat dejavnosti cele vrste pokolenj... Celó predmeti najpreprostejše 'čutne gotovosti' so mu dani samo po zgodovinskem razvoju in trgovskem prometu.« Toda ne le ta vsakdanja in groba čutnost, temveč: »Tudi 'čista' prirodna znanost dobiva svoj smoter kakor tudi svoj material (tj. predmete raziskovanja — op. I. U.) šele s trgovino in industrijo, s čutno dejavnostjo ljudi. Ta dejavnost, to nenehno čutno delo (Arbeiten) in tvornost (Schaffen), ta prdukcija je do te mere osnova (Grundlage) celotnega čutnega sveta, kakršen sedaj je, da bi naletel Feuerbach na velikansko spremembo, ne le v naravnem svetu, temveč kmalu ne bi našel več ne človeštva (Menschenwelt) ne svoje zmožnosti zaznavanja, še več, niti svoje eksistence, če bi ta dejavnost prenehala le za eno leto.«(...) »On torej nikoli ne pride od tega, da bi čutni svet dojel kot celotno živo čutno dejavnost individuov, ki ga sestavljajo...***** (vse podčrtal I. U.).

Če ne gledamo na notranje razlike, je vse, kar je, (kot človekov predmet, objekt, tj. nekaj, kar JE le v odnosu do človeka) le po človekovi de-

* Marx: Kapital, str. 47. (Marx ločuje med abstraktnim in konkretnim delom. Konkretno delo je kot delujoče povzročanje določeno s snovjo, željeno obliko produkta, in z uporabnostjo — smotrom produkta. Torej so v konkretnem delu — proizvajanju — združeni vsi štirje vzroki: povzročujoči, snovni, oblikovni in smotnostni vzrok. Za abstraktno delo pa so zadnji trije vzroki nebitveni. abstraktno delo je zgolj čisti povzročujoči vzrok, čisto delovanje.)

** Marx: Kapital, str. 106.

*** Marx: Kapital, str. 116.

**** Marx: Ekonomsko-filozofski rokopisi: Kapital je nakopičeno delo (»Določena količina nakopičenega dela v rezervi« — A. Smith). Rani radovi, str. 179.

***** Marx: Nemška ideologija, Rani radovi (1961) strani 365, 366, 367, 368. Primerjaj tudi odlomek na str. 361.

Prevod iz srbohrvaščine je vsklajen z originalom; za vse odlomke iz »Ideologije« z MEV 3, Dietz V. 1962 Berlin; za vse odlomke iz »Ek.-fil. rok.« z »Frühe Schriften«, Cotta V. 1962 Stuttgart.)

javnosti (delu ali proizvodnji). Kako naj to misel razumemo, ne da bi zašli v subjektivizem, bomo videli kasneje.

Do kraja posplošeno torej lahko rečemo: *predmet, tj. objekt kot tak, JE po človekovi dejavnosti pa naj bo to delo ali proizvodnja*. Predmetnost predmeta je dejavnost. Toda to je le ena stran, stran *predmeta* oziroma *objekta*.

S tem, da se človek kot delavec z delom povnanja v svoj predmet (da se v predmetu opredmeti), ki se mu v kapitalnem procesu odtuji v kapital, *ustvarja preko svojega odtujenega opredmetenega dela — kapitala — tudi samega sebe*, seveda kot delavca, se reproducira kot delavec. Vse njegove lastnosti in zmožnosti niso nič drugega kot v kapital odtujeno, človekovo opredmeteno delo: deloma prejšnjih generacij, deloma njega samega.*

Z opredmetenim delom (seveda delavskim) pa se reproducirajo tudi kapitalisti, ki so prav tako kot delavci le sredstvo kapitala.** *Delo* torej omogoča življenje vseh individuov dane družbe. Človeški rod kot celota (če zanemarimo za trenutek notranje razredne razlike) omogoča sam sebe s svojo dejavnostjo in je hkrati subjekt te dejavnosti.***

Ta dejavnost (kot delo ali proizvodnja) je pri Marxu tudi osnova zgodovine in šele s pojmovanjem dela oziroma proizvodnje kot poti samopostajanja človeka in njegovega »sveta« se je odprl Marxu iz človeškega bistva izvirajoči pogled na zgodovino kot pot učlovečevanja človeka po samem sebi.****

Tako je torej pri Marxu človekova dejavnost (kot delo ali kot proizvodnja — to razliko bomo še pokazali) *princip* in osnova vsega dejanskega, tisto, po čemer je in kar je ne le objekt, temveč tudi subjekt. Subjekt in objekt *postajata* v subjektovi dejavnosti, ki je odnos in vez med njima. Tudi za Marxa je torej celota bivajočega *dejanskost* v tistem pomenu, ki smo ga omenili pri obravnavanju Hegla. Kar ju razločuje, je pojmovanje »pravega« *deja* te dejanskosti. Toda o tem kasneje.

Bistvo subjekta kot tisto, po čemer je subjekt, kar ga dela za subjekt, *subjektova temeljna struktura*, ki jo imenujemo *subjektiviteta subjekta*, je pri Marxu *dejavnost* subjekta.***** Ta pripada subjektu, tj. človeku kot

* Marx: »Sam delavec je kapital, blago.« (Ek.-fil. rok. II, 1. Rani radovi, 1961, str. 231.) Glej k temu tudi odlomek iz Kapitala I, str. 644, C. z. 1961.

** Marx: Kapital, str. 174.

*** Marx: Prav v obdelavi predmetnega sveta se zato človek šele dejansko potrjuje kot *rodovno bitje*. Ta produkcija je njegovo dejavno rodovno življenje. Po nji se narava kaže kot njegovo delo (Werk) in njegova dejanskost (Wirklichkeit). Predmet dela je zato *opredmetenje človekovega rodovnega življenja*: s tem, da se ne podvoji le — kot v zavesti — intelektualno, temveč dejavno, dejansko podvoji in tako sam sebe gleda v svetu, ki ga je ustvaril sam. (Ekon.-fil. rok. I. 4; Rani radovi, str. 216.)

**** Glej Marx-Engels: Nemška ideologija, str. 360, Rani radovi; Sveta porodica, str. 149, Kultura Beograd, 1959.

***** Marx: Ko dejanski, telesni človek, ki stoji na trdni okrogli zemlji, ki vdihava in izdahava vse naravne sile, *postavlja* svoje dejanske predmetne *bistvene sile* s svojim povnanjenjem kot tuje predmete, tedaj ni to *postavljanje* subjekt; to je subjektiviteta *predmetnih* bistvenih sil, katerih akcija mora biti zato tudi *predmetna*.

rodovnemu bitju in je zato lastna slehernemu individumu rodu. Ker pa je ta dejavnost (delo oziroma proizvodnja) kot subjektiviteta sredina in enotnost subjekta in objekta, zakaj v dejavnosti sta združena, je obenem tudi tisto, po čemer je objekt objekt (predmet), kar ga dela za objekt, *objektiva temeljna struktura*, ki jo imenujemo *objektiviteta objekta*. Subjektiviteta in objektiviteta pomeni zato *absolutno isto*. Če bi izrazili to v Kantovem jeziku, bi rekli, da je subjektiviteta tisto *transcendentalno* kot »zakon« subjekta in objekta.

Celotni Marxov opus je pravzaprav eksplikacija in razvitje struktur subjektivitete subjekta oziroma objektivitete objekta kot dela ali proizvodnje. Vsa novoveška metafizična misel eksplicira strukture subjektivitete subjekta.

Če govorimo o Marxovem pojmovanju človeške čutno praktične dejavnosti, moramo strogo razločevati dva temeljno različna pomena te dejavnosti. V okviru kapitalskih odnosov ima človeška praktična dejavnost značaj *mezdnega dela* oziroma *odtujenega dela*. Sama beseda kaže na nekaj, »od česar« se je delo odtujilo, kaže na nekaj, »čemur« je potem tuje. To nekaj bomo imenovali *proizvodnja*, (često pravijo praksa), ki je ne razumemo v običajnem pomenu npr. obstoječe industrijske, kmetijske itd. produkcije (ta je v strogem pomenu delo). Razumemo jo kot *možnost*, ki najprej delo samo kot *odtujeno* omogoča, in potem kot *možnost*, ki je na neki način »zunaj« kapitalskih odnosov. Mezdno delo oziroma odtujeno delo pa bomo preprosto imenovali *delo*. Marx sam je pri rabi terminov za imenovanje te temeljne razlike, za katero smo tu izbrali termina *delo* in *proizvodnja*, često nedosleden; eno in drugo često imenuje z istimi termini.

Termina *delo* in *proizvodnja* imata torej v nadaljevanju vedno (razen v citatih seveda) *samo ta* pomen. S temi pomembnimi razlikami je v neposredni zvezi razločevanje *odtujenosti kot alienacije* (Entfremdung) in *povnanjenosti* (Enttäusserung) kot *opredmetenja*, *objektiviranja*, *uresničevanja*.

Ko smo obravnavali Heglovo pojmovanje dela (odnos hlapca do predmeta), smo videli, da mu je predmet vnanjost delujočega subjekta in le-ta se *povnanja* v predmet. Prav v tem je videl Marx veličino Heglove »Fenomenologije«.*

Tudi za Marxa se delujoči človek *povnanja* v predmet. Toda tu se Marxu razkriva nekaj, česar Hegel še ni mogel videti: *predmet*, v katerem se človek *povnanja*, se obenem s *povnanjanjem* človeku *odtuj*. To je Marxov temeljni vpogled, po katerem se Marx tu loči od Hegla in ki ga je obširno razvil v svojih delih. To je vpogled v razliko med *povnanjanjem* v predmet (opredmetenje, objektiviranje) in *odtujitvijo* (*alienacijo*) človeka v predmetu; prvo kot bogatenje in rast — *samopostajanje* — človekovega bistva, drugo kot *siromašenje* človekovega bistva (pavperizacija v *bistvenem* pomenu).**

Ek.-fil. rok. III, 5, Rani radovi, str. 285.

* Marx: Ekon.-fil. rok., III, 5; Rani radovi, str. 282.

** Marx: Ekon.-fil. rok., I, 4; Rani radovi, str. 210—211.

Človekov predmet, v katerem uresničuje človek sam sebe, pa se po Marxu odtuji človeku samó v določenih zgodovinskih družbenih delovnih odnosih. Te označuje v Marxovem času *zasebna lastnina delovnih sredstev, delovna sila kot blago in blagovni značaj produkcije*. To so osnove kapitalskega procesa. Produkcijo organizira kapitalist, lastnik delovnih sredstev. Njegov motiv pri tem ni zadovoljevanje človekovih potreb, temveč večanje kapitala, zato je le sredstvo (agent) večanja kapitala, kakor je tudi delavec le sredstvo in pritiklina kapitala. *Subjekt vsega družbenega gibanja v danih odnosih zato ni človek (ne kot delavec ne kot kapitalist), temveč kapital kot odtujeni in osamosvojeni človekov predmet-subjekt*. Ta sprevernjenost odnosa, ko se človekov predmet, tj. opredmeteno delo odtuji in osamosvoji v predmet-subjekt in si podredi dejanski subjekt v golo pritiklino, predikat, objekt, je temeljni značaj *obstoječe dejanskosti*, ki je Marxu *brezumna*. Če je Heglova umnost (ideja, duh) v identiteti s to sprevernjeno dejanskostjo, tedaj po Marxu samo zato, ker je sama sprevernjena umnost.

Sedaj pa se moramo vprašati, na osnovi česa je mogel Marx v nasprotju s Heglom in tudi vso klasično nacionalno ekonomijo uvideti, *da je delo kot delo povnanjanje, objektiviranje človeka v predmetu in obenem tudi odtujevanje človeka*. Popolnoma odklanjamo razlago, ki bi hotela Marxa narediti pometnejšega in genialnejšega od njegovih predhodnikov. Pa tudi z golim preučevanjem empirije ni mogoče priti do tako fundamentalnega vpogleda, ker moremo v empiriji kaj najti samo, če vemo, kje in kako iskati, samo če imamo primerno luč; zakaj niti dejstev ni, če ni neke luči, v kateri se kot *takšna* dejstva kažejo.

Da bi se približali odgovoru na to nenavadno pomembno vprašanje, ki pravzaprav zasnavlja celotno Marxovo misel, se moramo vrniti k Heglu. Duh in *samogibanje duha*, ki je dejanski le v dejanskih individuih, je za Hegla *tisto pravzaprav delujoče* v delovanju ljudi — tj. »pravi« *dej, temelj (Grund, ratio) vsega*. Zato je za Hegla *duh* bistvo vsega dejanskega kot udejanjenega, kakor je tudi bistvo delujočih ljudi. *Marxu pa se duh (um, ideja, zavest, absolutni pojem) kaže kot nekaj, kar ni več ne substanca ne subjekt ne absolut, temveč zgolj še predikat čutnega, dejavnega materialno-proizvajajočega »pravega« *subjekta — človeka; — torej kot nekaj zgolj odvisnega, izvedenega, nesamosojnega, brez svoje zgodovine, gola abstrakcija in prav nič več temelj (Grund, ratio).** S tem je bil duh (um, bog) dokončno vržen s prestola, na katerem je imel že dolgo *primat* kot*

* *Marx*: Ker torej niti dejanski človek kot tak in zato tudi narava — človek je človeška narava — ni bil (pri Heglu — op. I. H.) postavljen kot subjekt, temveč samó abstrakcija človeka, samozavest, zato je stvarskost. (Dingheit — tu ima isti pomen kot predmetnost — op. I. U.) lahko le samozavest, (stvarskost je) enaka *povnanjeni samozavesti*, in stvarskost je postavljena s tem povnanjenjem. Docela naravno je, da ima živo, naravno, s predmetnimi, tj. materialnimi bistvenimi silami opremljeno in obdarjeno bitje, prav tako tudi *dejanske naravne* predmete svojega bitja, kakor je tudi njegovo samopovnanjanje postavljanje dejanskega sveta, toda v obliki vnanjosti, sveta, ki torej ne pripada njegovemu bitju, sveta, ki ga prevladuje. Ekon.-fil. rok. III, 5; Rani radovi, str. 284—285.

prvo in najbolj bivajoče bivajoče, ki omogoča bivanje vsemu, kar je, na njegovo mesto pa je stopil *človek*. Človek torej sedaj ni več posameznjen duh, temveč duh sam je le *predikat* (ne pa več substanca-subjekt) dejavnega, dejanskega, čutno-predmetnega, materialno proizvajajočega človeka kot edinega in »pravega« subjekta. Ta neznanski *prevrat*, na katerem sloni vsa nadaljnja evropska misel, se je v svojem dogajanju pokazal najprej pri Feuerbachu in Marxu.

Prevrat je v tem, da je *duh* (*oziroma ideja*) izgubil pomen temelja in da je zavzela to mesto *faktična človekova* čutna, predmetna, materialna (v nasprotju z zgolj duhovno) proizvodnja; da se je duh kot temelj človeka in tisto »nadčloveško« v človeku kot čutnem bitju (čutnost je veljala prej vedno za manj vredno, animalno) pokazal le še kot človekov predikat in je postal s tem človek s svojo proizvodnjo sam sebi temelj — *samoustvarjalec*. Temelj je bil — kot smo videli — *duh* (um) kot dej (vzrok) dejanskega kot udejanjenega (povzročenege), ki je sam sebe utemeljeval; dej kot *causa sui* oziroma *actus purus*, ki ima v metafiziki značaj *biti*. Sedaj pa, ko se je kot »pravi« dej *pokazala človekova* čutno-predmetna, materialna dejavnost, ko je ta dej *človekova* bistvena moč (potenca), ima bit sicer še vedno značaj *temelja*, vendar je njen pomen spremenjen. Zakaj bivajoče se v tem, da je in kaj je (*esse existentiae* in *esse essentiae*), kaže (torej JE) le v luči določenega pomena *biti* (*esse*) kot *trajne navzočnosti*.

Samo v luči spremenjenega pomena biti kot temelja (deja, vzroka) se je lahko človek kot čutno-predmetno bitje pokazal Marxu kot edini subjekt in samoustvarjalec, duh (um, ideja, pojem itd.) pa samó kot njegov predikat. Brez obrata v pomenu biti Marx nikoli ne bi bil mogel zagledati človeka kot samoustvarjalca in »boga« kot njegovo delo; ta prevrat bi ne bil mogoč.

Ker torej v človeku ni več dejaven duh, ker človek ni več ustvarjen od boga, se človek ustvarja sam, človek je avtokreator. Zgodovina ni več pot samogibanja duha, temveč kot samopostajanja človeka. Ko je padel duh s prestola absolutnega subjekta, se je pokazal kot subjekt človek, ki ustvarja sam sebe in vso svojo *predmetnost*, vso objektiviteto; oziroma določneje: ko se je človek pokazal kot predmetno-proizvajalno bitje, kot dejanski avtokreator in subjekt, je padel bog-um-duh z »nebeškega prestola« mrtev na zemljo. Toda čeprav mrtev, je še vedno bog, in pri Marxu ima prav določen pomen kot mrtvo opredmeteno človekovo delo, *odtujeno* v osamosvojeni predmet-subjekt — kapital.

Šele z lučjo tega prevrata osvetljena obstoječa dejanskost se Marxu lahko kaže kot sprevrnjena, se človek te obstoječe dejanskosti — namesto kot zavestni, dejavni samoustvarjalec in subjekt — kaže kot pritiklina itd.* Namesto na človeških potrebah zasnovanega *proizvajanja* kot samopotrje-

* *Marx*: Biti radikalen, pomeni zgrabiti stvar pri korenini. Korenina pa je za človeka človek sam. (...) Kritika religije se končuje z naukom, da je *človek najvišje bitje za človeka*, torej s kategoričnim imperativom *zrušiti vse odnose*, v katerih je človek ponižano, zasluženo, zapuščeno, prezirano bitje... (H kritiki Heglove filozofije prava, Rani radovi, str. 89; Frühschriften, str. 497.)

vanja svojega bistva nahajamo sedaj *delo*, ki ni postavljeno iz človeških potreb in zanje, temveč ga postavlja *kapital* kot odtujeno in nakopičeno (tj. preteklo, mrtvo) človeško opredmeteno delo, ki ima sedaj značaj osamosvojenega predmeta-subjekta. Tako se sedaj kaže, da to odtujeno mrtvo delo vlada nad živim delom — človekom; *da je torej delo (ne proizvodnja) kot povnanjanje in objektiviranje človeka obenem odtujevanje človeka.*

Pri Heglu je *dej* kot temelj vsega *duh* (um, ideja, pojem itd.) kot absolutna *subjektiviteta* subjekta, ki zajema vso bit, kar pomeni, da bit *preide* (se izmakne) v *pojem* (idejo, duh): *bit kot temelj* (Grund, ratio) preide v vse utemeljujočo bivajočnost, pokaže oziroma skrije se v podobi absolutnega pojma oziroma ideje, uma, duha, in ta kot *čisti dej* oziroma *causa sui* utemelji nazaj svoj temelj. Ta *prehod* biti v subjektiviteto absolutnega pojma oziroma ideje je *idealizem biti*.

Pri Marxu pa pojem, ideja, um, duh itd. nima več substancialnega značaja, ni več subjekt (pod-stat), temveč je subjekt čutno-predmetni *človek*. Njegova subjektiviteta je na *potrebi* zasnovana čutna, materialna *proizvodnja* in ta je temelj vsega dejanskega v tem, *da je in kaj je*. Ta *materialna človekova* predmetna proizvodnja je prevzela zato vlogo *temelja*, vlogo *deja*, kot prvega bivajočega, tj. bivajočnosti bivajočega kot dejanskega. Bit vsega zato pri Marxu nima več pomena *postavljenosti* po absolutnem pojmu oziroma *ideji*, temveč je *postavljenost* po človekovem delu (v dani obstječi — kapitalski — dejanskosti) ali *proizvodnji* (v bistveni človekovi *možnosti*). V zadnjem navedenem odlomku iz »Ekonomsko-filozofskih rokopisov« pravi Marx nedvoumno, da je človekovo »samopovnanjenje postavljanje dejanskega sveta«. Bit kot temelj ima torej pri Marxu v obeh primerih pomen postavljenosti: v *obstoječem postavljenost* kot *delanost*, v *možnosti* postavljenost kot *proizvedenost*; oboje je namreč način postavljanja (udejanjanje). Človek kot samoproduktivajoče se bitje (kar pomeni ves človeški svet) ima po Marxu vzrok (*dej*) svoje biti v svoji proizvodnji in kot tak je *causa sui*. Bit kot *temelj* (*dej* dejanskega) se torej *kaže in prehaja* v *postavljenost* in *temelji* na človekovem postavljanju (delu ali proizvodnji), ki je v obeh primerih — aktualno in v možnosti — subjektiviteta subjekta. Ta *prehod* biti kot temelja v *postavljenost* (dejanskost) in utemeljenost postavljenosti na predmetnem, materialnem *postavljanju* (človekovem delu ali proizvodnji, udejanjanju) je *Marxov materializem biti*.

Samo v luči določenega pomena biti kot trajne navzočnosti se bit kaže in prehaja (izginja) v subjektiviteto *ideje* oziroma *pojma*, toda samo v luči določenega *drugačnega* pomena biti se sama kaže in prehaja (izginja) v subjektiviteto človekove čutno-predmetne, materialne proizvodnje. Pri Marxu in pri Heglu je zato tisto, kamor bit prehaja — *subjektiviteta subjekta*, in ta utemeljuje svoj temelj — bit.

Tako je torej pomen biti tista *luč*, ki omogoča gledanje vsega v tem, *da je in kaj je*, torej glede na eksistenco in esenco. Kako bi mogel Marx (če zavrne razlage, ki slonijo na domnevni Marxovi večji genialnosti) zagledati čutno-predmetnega proizvodjalnega rodovnega človeka kot edini

subjekt in samoustvarjalca, če ne v luči spremenjenega pomena biti, v kateri se mu je kot *tak* šele pokazal? Vse Marxove poglavitne misli so mogoče samo v luči obrata pomena biti.

Spremenjenega pomena biti sedaj še ne moremo tematizirati. Nedvomno je le to, da spremembe in obrata pomena biti, o katerem govorimo, ne moremo pripisati ne Feuerbachu ne Marxu ne komurkoli drugemu, ker je očitno, da je ta spremenjeni pomen tista luč, v svetlobi katere oba vse vidita, kar vidita in kakor vidita. Ta *usodni* pomen biti in njegovih obratov, ki je luč vse metafizike, je torej tisto zadnje, česar smo se sedaj lahko le dotaknili kot nečesa, kar se tiče človeka samega v bistvu in čemur so vsi misleci in vsi ljudje vedno sledili. Spremenjenemu pomenu biti, ki o njem govorimo, sledi vsa evropska misel po Heglu do danes.

Vprašanje, »kakšen« je ta spremenjeni pomen biti, ostaja za sedaj odprto. Vidimo sicer, da je Marxu omogočil opisani prevrat nasproti Heglu in s tem nasproti vsej 2000-letni filozofski tradiciji. Ne vemo pa, od kod izvira ta obrat v pomenu biti — esse. Temu obratu je — kot bomo videli — sledil tudi Nietzsche in seveda tudi drugi ljudje, saj se to ne tiče le mislecev. To je skratka *obrat, ki označuje čas po Heglu do danes*, torej sploh ni poljuben in ne prihaja od te ali one filozofske osebnosti.

»Ortodoksni marxisti« bi seveda prav lahko razložili izvir tega obrata, če bi sploh sprejeli to vprašanje za resno vprašanje. Rekli bi, da je pač kapital v svojem naraščanju (kot osamosvojeni predmet-subjekt) nujno spreminjal ljudi v delavce in ustvarjal tako proletarijat kot svojega grobarja. Proletariat je iz nujnih protislovij kapitalskega procesa porojena zavestna sila in njegova realiteta je edino izhodišče in opora Marxove misli, tista realiteta v okviru kapitalskih odnosov, ki pripravlja v revoluciji *realen* prevrat vseh družbenih odnosov in je prav s tem realna osnova onemu obratu v filozofiji, v »teoriji« — to pa samo za tiste, ki stojijo na stališču proletariata. Potrdili bi to z dejstvom, da tega obrata v filozofiji pač ni bilo prej, dokler niso dozorele realne možnosti zanj — proletarijat kot revolucionarni razred. Pravilnosti tega dokaza res ni mogoče spodbijati. Vendar se ne moremo znebiti nekega pomisleka. Vse to izvajanje namreč pozablja, da je *sámo že omogočeno v svetlobi tiste misli* (tj. Marxove), *katere izvirno luč z vprašanjem šele iščemo*. Če je namreč vsa Marxova misel, skupaj s pravilno izpeljano razlago prejšnjega vprašanja, mogoča samo in edino v luči tistega obrata v pomenu biti, esse, potem ne moremo ničesar iz te misli, nobenega njenega pomena vzeti za razlago tega obrata, ker tako ne odgovarjamo na postavljeno vprašanje in zamenjujemo ontološko raven z ontično. Poleg tega je očitno, da Nietzsche ne stoji na proletarskem stališču, pa vendar sledi obratu pomena biti.

Z vsem tem se je tedaj to vprašanje izkazalo težavnejše, kot se je sprva zdelo.

(Se bo nadaljevalo)

Dialektična teorija družbe II.

Herbert Marcuse

5. Odprava dela

Udejanjenje svobode in uma zahteva prevrat teh razmer. »Vsestranska odvisnost, ta samorasla oblika svetovnozgodovinskega součinkovanja individuov, bo s to komunistično revolucijo preobrazena v kontrolo in zavestno obvladovanje teh moči, ki so porojene iz učinkovanja ljudi drugega na drugega, ljudem doslej imponirale kot povsem tuje moči in jih obvladovale.«¹ Ker se v odnosih, kot so vladali »doslej«, izraža vsestranska negativnost, ki vse sfere življenja vsepovsod omejuje, pa preoblikovanje in prekoračenje teh razmer terja zaobsegajočo revolucijo, to je revolucijo, ki bi morala, prvič, prebrniti totalnost obstoječih razmer in jih, drugič, nadomestiti z novim zaobsegajočim redom. Tu morajo biti materialni elementi popolne revolucije, tako da pretres ne zajame le posebnih razmer v obstoječi družbi, ampak samo »življenjsko produkcijo«, ki v njej vlada, »celotno dejavnost«, na kateri temelji.² Ta totalni značaj revolucije postaja nujen, ker je značaj kapitalističnih proizvodnih odnosov totalen. »Moderno univerzalno občevanje (Verkehr) sploh ne more drugače biti subsumirano pod individue kot tako, da je subsumirano pod vse.«³

Revolucionarni pretres, ki konča sistem kapitalistične družbe, sprosti vse možnosti obče sreče, ki so se razvile v tem sistemu. Marx zatorej imenuje komunistično revolucijo akt »usvajanja«, kar pomeni, da naj bi ljudje z odstranitvijo zasebne lastnine postali resnični lastniki vseh tistih reči, ki so jim doslej odtujene stale nasproti.

Usvajanje je pogojeno s predmetom, ki naj bo usvojen, to je, s »produktivnimi silami, ki so razvite do totalnosti in eksistirajo le znotraj univerzalnega občevanja. To usvajanje mora torej že po tej plati... imeti univerzalen značaj.«⁴ Univerzalnost, ki eksistira v zdajšnjem stanju družbe, bo prenesena na novi socialni red, kjer pa bo vendar imela drug značaj. Obče se bo nehalo uveljavljati kot slepa naravna sila, brž ko se

¹ Nemška ideologija, MEW 3, 37.

² Prav tam, 39.

³ Prav tam, 68.

⁴ Prav tam, 67.

bo ljudem posrečilo, da bodo razpoložljive produktivne sile podvrgli »moči združenih individuov«. Človek bo potem prvič v zgodovini zavestno obravnaval »vse samorasle predpostavke kot stvore dosedanjih ljudi«. ⁵ Njegov boj z naravo bo sledil »celotnemu načrtu«, ki bo formuliran od »svobodno združenih individuov«. ⁶

Usvajanje je razen tega pogojeno z usvajajočimi osebami. Odtujitev dela poraja družbo, razcepljeno v zoperstavljene razrede. Vsak socialni sestav, ki poraja delitev dela, ne da bi ob dodeljevanju vlog individuom upošteval njihove sposobnosti in potrebe, tendira k temu, da bi dejavnost individua priklenil na vnanje ekonomske sile. Vrsta družbene proizvodnje (način, kako bo ohranjeno življenje celote) načrtava individuovo življenje in vpenja vse njegovo bivanje v razmere, ki jih predpisuje ekonomija ne glede na njegove subjektivne zmožnosti ali želje. Blagovna proizvodnja v sistemu svobodne konkurence je zaostrišla to stanje stvari. Blaga, dodeljena individu u v zadovoljitev njegovih potreb, naj bodo ekvivalent njegovega dela. Enakost se je zdela zagotovljena vsaj v tem oziru. Individuum pa svojega dela ni mogel izbrati. Bilo mu je predpisano z njegovim položajem v družbenem produkcijskem procesu, ta spet pa mu je bil vsiljen z vladajočo razdelitvijo moči in bogastva.

Dejstvo razredov je v navzkrižju s svobodo ali jo, nasprotno, spreminja v abstraktno idejo. Razred načrtava dejansko področje veljavnosti individualne svobode znotraj obče anarhije, mesto proste igre, ki je še odprta individu u. Vsak je svoboden tolikanj, kolikor je svoboden njegov razred, in razvoj njegove individualnosti je omejen na meje njegovega razreda: razgrinja se kot »razredni individu u«.

Razred je faktična socialna in ekonomska enota, ne individu u. »Osamosvaja se ... proti individu u, tako da ti že nahajajo svoje življenjske razmere predestinirane, dobe svoj življenjski položaj in s tem svoj osebni razvoj odkazan od razreda, pod katerega so subsumirani.« ⁷ Obstoječa oblika družbe postavlja obči red le s tem, da negira individu u. »Osebni individu u« postane »razredni individu u«. ⁸ Svoje bistvene lastnosti deli z vsemi člani svojega razreda. Njegovo bivanje ni njegovo lastno, ampak je bivanje njegovega razreda. Spomnimo se na Heglovo ugotovitev, da je individu u obče, da historično ne deluje kot privatnik, ampak kot državlj an svoje države. Marx to negacijo individua razume kot historičen produkt razredne družbe, porojen ne po državi, marveč po organizaciji dela.

Subsumiranje individuov pod razrede je isti pojav kot njihova podreditvev *delitvi dela*. ⁹ Z delitvijo dela razume Marx ločitev različnih gospodarskih dejavnosti na specializirana in razmejena področja: najprej sta se industrija in trgovina ločili od poljedelstva, nato se je industrija ločila od trgovine; ta se je končno razdelila v različne panoge. ¹⁰ Vse to diferen-

⁵ Prav tam, 70.

⁶ Prav tam, 72.

⁷ Prav tam, 54.

⁸ Prav tam, 76.

⁹ Prav tam, 50.

¹⁰ Prav tam, 22s, 50ss.

ciranje se dogaja pod zahtevami blagovne proizvodnje v njeni kapitalistični obliki, pospešuje ga napredek tehnike. Je to slep in »prirodnozakonit« proces. Totalnost dela, ki je potrebna, da bi ohranili družbo, se prikazuje kot a priori dana množina dela, ki je organizirana na opredeljen način. Specifična delitev dela, ki vlada, se prikazuje kot nespremenljiva nujnost, ki zapleta individue v svoje mreže. Poklična dejavnost postane objektivna entiteta, ki daje ljudem opredeljen življenjski standard; krog interesov in domet možnosti, ki jih ograjujejo od ljudi, katerih dejavnost je drugačna. Pogoji dela formirajo individue v skupine ali razrede; so razredni pogoji, ki temelje na fundamentalni delitvi v kapital in mezдно delo.

Ta dva fundamentalna razreda pa nista razreda v enakem smislu. Proletariat izdvaja dejstvo, da kot razred pomeni negacijo vseh razredov. Interesi vseh drugih razredov so nujno enostranski; interesi proletariata so po bistvu univerzalni. Proletariatu ni braniti niti lastnine niti profita. Njegov edini interes, odprava vladajočega delovnega načina, je interes družbe kot celote. To se izraža v dejstvu, da komunistična revolucija, v nasprotju z vsemi poprejšnjimi revolucijami, ne more nobene družbene skupine pustiti v služnosti, ker pod proletariatom ni nobenega razreda.

Univerzalnost proletariata je spet negativna univerzalnost, ki kaže na to, da se je odtujitev dela stopnjevala prav do točke totalnega samouničenja. Proletarčevo delo spodrezuje vsako udejanje njega samega; njegovo delo negira vse njegovo bivanje. Ta skrajna negativnost pa se vendar obrača v pozitivno. Prav dejstvo, da je oropan vseh prednosti vladajočega sistema, ga žene preko tega sistema. Je član razreda, »ki je dejansko brez vsega starega sveta in mu hkrati stoji nasproti.«¹¹ »Univerzalnost« proletariata je navsezadnje baza za univerzalnost komunistične revolucije.

Proletariat ni le negacija opredeljenih, posebnih človeških možnosti, marveč je negacija človeka kot takega. Vsi specifični razlikovalni znaki, po katerih so ljudje držani vsaksebi, izgube veljavo. Lastnina, kultura, religija, nacionalnost itn., vse te reči, ki bi lahko enega človeka odrivale od drugega, med proletarci niso tako znamenje. Vsak posameznik živi le kot nosilec delovne sile v družbi, in vsak posameznik je zato ekvivalent vseh drugih v svojem razredu. Njegov interes eksistirati ni interes neke dane skupine, razreda ali nacije, temveč je resnično univerzalen in »svetovnozgodovinski«. »Proletariat lahko torej eksistira le svetovnozgodovinsko.«¹² Komunistična revolucija, njihovo gibanje, je zato nujno svetovna revolucija.¹³

Vladajoči družbeni odnosi, ki jih bo revolucija preobrnila, so povsod negativni, ker povsod izvirajo iz negativne ureditve delovnega procesa, ki jim daje, da dalje obstajajo. Sam delovni proces je življenje proletariata. Odprava negativne organizacije dela, odtujenega dela, kot se izraža Marx, je zatorej hkrati odprava proletariata.

¹¹ Prav tam, 60, gl. še 69.

¹² Prav tam, 36.

¹³ Prav tam, 35.

Oprava proletariata bo tudi odprava dela kot takega. To Marx izrecno formulira, ko govori o tem, kaj naj stori revolucija. Razredi naj bodo odstranjeni »z odpravo zasebne lastnine in samega dela«. ¹⁴ Na drugem mestu pravi Marx isto: »Komunistična revolucija se usmerja proti dosedanjemu načinu dejavnosti, odstranjuje *delo*...«. ¹⁵ In še enkrat: »Ne gre za to, da bi delo osvobodili, marveč da bi ga odpravili.« ¹⁶ Ne gre za osvoboditev dela, ker je bilo delo že »osvobojeno«; svobodno (prosto) delo je pridobitev kapitalistične družbe. Komunizem lahko »skrb« meščana in stisk proletarca odpravi le, ko odpravi »vzrok obeh«, namreč »delo«. ¹⁷

Te presenetljive formulacije v Marxovih najbolj zgodnjih spisih vse po vrsti vsebujejo Heglov termin *Aufhebung*, tako da odstranitev hkrati spremlja pomen, da se neka vsebina ponovno postavlja v svoji resnični obliki. Marx pa je imel bodočnost pred očmi način dela, tako zelo različen od vladajočega, da se je obotavljal, da bi isti termin »delo« enako uporabil za označitev materialnega procesa v kapitalistični in v komunistični družbi. Termin »delo« rabi, da bi povedal, kaj kapitalizem s tem faktično navsezadnje razume — tisto dejavnost, ki v blagovni produkciji proizvaja presežno vrednost ali »producira kapital«. ¹⁸ Druge vrste dejavnosti niso »produktivno delo« in torej nikako delo v strogem smislu. Delo torej pomeni, da se delovnemu individu u odreka svobodni, vsestranski razvoj, in jasno je, da je potemtakem osvoboditev individua hkrati negacija dela.

»Asociacija svobodnih individuov« je za Marxa družba, v kateri materialni produkcijski proces ne determinira več vse ukrojenosti človeškega življenja. Marxova ideja umne družbe vključuje red, v katerem princip družbene organizacije ni univerzalnost dela, temveč zaobsežni razvoj vseh osebnih zasnov. Razmišlja o družbi, ki ne bo dajala vsakomur njegovega po njegovem delu, ampak po njegovih potrebah. Človeštvo bo postalo svobodno le, če bo materialna ohranitev življenjska funkcija sposobnosti in sreče asociiranih individuov.

Zdaj lahko vidimo, da je Marxova teorija razvila odločilno protislovje s temeljno koncepcijo idealistične filozofije. Ideja uma je spodrinila ideja sreče. Historično je prva bila sprepletena z družbo, v kateri so bile intelektualne produktivne sile odtrgane od materialnih. Znotraj tega sestava socialnih in ekonomskih krivic je bilo življenje uma po dostojanstvu višje. Diktiralo je individualno žrtev v službi višjega občega, neodvisno od »nižkih« želja in gonov individuov.

Ideja sreče je, nasprotno, čvrsto zakoreninjena v zahtevi po ureditvi družbe, ki bo pospravila z njeno razredno strukturo. Hegel je emfatično zanikal, da bi napredovanje uma imelo karkoli opraviti z zagotavljanjem individualne sreče. Kot smo pokazali, so celo najnaprednejši pojmi Heglove filozofije navsezadnje reševali in odobraval negativnost obstoje-

¹⁴ Prav tam, 54.

¹⁵ Prav tam, 70.

¹⁶ Prav tam, 186.

¹⁷ Prav tam, 200.

¹⁸ Teorije o presežni vrednosti I, izd. Kautsky 1905, 258s, 260ss.

čega družbenega sistema. Um je lahko vladal, čeprav je dejanskost vpila o izjalovljenosti individuov: idealistična kultura in tehnični napredek meščanske družbe pričata o tem. Sreča ni bila mogoča. Zahteva po zadovoljitvi svobodnih individuov je naskakovala celotne okvire tradicionalne kulture. Marxova teorija je dosledno zavrnila tudi najnaprednejše ideje Heglovega osnutka. Kategorija sreče je naredila otipljivo pozitivno vsebino materializma. Historični materializem je sprva nastopil kot denunciacija materializma, ki je vladal v meščanski družbi, in materialistični princip je bil v tem pogledu kritičen instrument razkrinkavanja, ki se je obrnil proti družbi, ki je zasužnjila ljudi slepim mehanizmom materialne produkcije. Ideja svobodnega, vsestranskega udejanjenja individualne sreče je proti temu označevala *afirmativen* materializem, to je priznavanje k materialni zadovoljitvi človeka.

Precej izčrpno smo se zadržali pri Marxovih zgodnjih spisih, ker so v njih podčrtane tendence, ki so bile v pomarkovskem razvoju njegove družbene kritike razvojenjene, namreč elementi komunističnega individualizma, zavračanje slehernega fetišizma, kar zadeva socializiranje produkcijskih sredstev ali rast produktivnih sil, podreditve vseh teh faktorjev ideji svobodnega udejanjenja individua. Marxovi zgodnji spisi pa so v vseh ozirih zgolj uvodne stopnje za zrelo teorijo, stopnje, katerih pomena ni pretiravati.

6. Analiza delovnega procesa

Marx opira svoje teorije na domnevo, da delovni proces opredeljuje totalnost človeške biti in zatorej daje družbi njeno temeljno strukturo. Zdaj mu preostane še, da poda eksaktno analizo tega procesa. Zgodnji spisi so pojmovali delo kot občo obliko človeškega boja z naravo. »Delo je sprva proces med človekom in naravo, proces, v katerem človek s svojim lastnim dejanjem posreduje, ureja in kontrolira svojo izmeno snovi z naravo.«¹⁹ V tem pogledu je delo osnova vseh oblik družbe.

Kapitalistična ureditev dela je v Marxovih zgodnjih delih označena kot »odtujitev«, to je kot »nenaravna«, zmaličena oblika dela. Nastaja vprašanje: kako je bilo to zmaličenje mogoče? Tu imamo več kot *quaestio facti*, ker se odtujeno delo kaže kot dejstvo le v luči svoje odstranitve. Analiza vladajoče oblike dela je obenem analiza predpostavk za njeno odstranitev.

Z drugimi besedami, Marx raziskuje obstoječe delovne pogoje glede na njih negacijo v dejansko svobodni družbi. Njegove kategorije so negativne in obenem pozitivne: slikajo negativno stanje v luči njegove pozitivne odprave, pri tem pa razkrivajo v resničnem položaju zdajšnje družbe predigro njenega prehoda v novo obliko. Vsi Marxovi pojmi se tako rekoč razpenjajo v ti dve dimenziji, od katerih prva obstoji v kompleksu danih družbenih odnosov, druga pa v kompleksu elementov, ki so

¹⁹ Kapital I, CZ 1961, str. 201 (prevod popravljen).

lastni družbeni dejanskosti in pripravljajo pot njeni preobrazbi v svobodni družbeni red. Ta dvojna namerjenost opredeljuje vso Marxovo analizo delovnega procesa. Zdaj se bomo posvetili zaključkom, ki jih iz nje izvaja.²⁰

V dominirajočem družbenem sistemu proizvajajo delo blago. Vsak delovni proizvod je kot blago zamenljiv z vsakim drugim delovnim proizvodom. Ima menjalno vrednost, ki ga zenačuje z vsemi drugimi blagi. Ta univerzalna istovrstnost, na podlagi katere so vsa blaga zenačena z vsemi drugimi, ne izvira iz njihove vrednosti za uporabo; kajti kot uporabne vrednosti bodo izmenjane le toliko, kolikor so med sabo različne. Nasprotno temu pa je njihova menjalna vrednost »čisto kvantitativno razmerje«. »Kot menjalna vrednost je ena uporabna vrednost vredna prav toliko kot druga, če so le prisotne v pravilnem razmerju. Menjalno vrednost palače je moči izraziti v določenem številu škatlic paste za čevlje. Londonski fabrikanti paste za čevlje pa so, narobe, menjalno vrednost svojih pomnoženih škatlic izrazili v palačah. Blaga v določenih kvantitetah se torej — čisto ravnodušno do svojega naravnega načina eksistence, in ne glede na specifično naravo potrebe, za katero so uporabne vrednote — krijejo, nadomeščajo druga drugo v menjavi, veljajo kot ekvivalenti in tako kljub svojemu pisanemu videzu predstavljajo isto enotnost.«²¹ Razlog za to istotnost je treba iskati v naravi dela.

Vsa blaga so proizvodi človeškega dela; so »opredmeteno delo«. Kot utelesitve družbenega dela »so vsa blaga kristalizacije iste enotnosti.«²² Sprva se zdi, da je delo tako različno, kot so različne uporabne vrednote, ki jih proizvajajo. Delo, ki se opravlja pri proizvodnji pšenice, je povsem različno od dela, ki je uporabljeno za izdelavo čevljev ali topov. »Zares, kar se stvarno (sachlich) prikazuje kot različnost uporabnih vrednot, se procesualno kaže kot različnost dejavnosti, ki proizvajajo uporabne vrednote.«²³ Če je torej lastnost, ki je skupna vsem blagom, delo, potem mora to biti delo, slečeno vseh kvalitativnih opredeljenosti. S tem bi delo ostalo kvantiteta *delovne sile*, porabljene za izdelavo neke dobrine. Ta kvantiteta je »ravnodušna do oblike, vsebine in individualnosti dela«; primerna je torej za čisto kvantitativno mero, ki je uporabna na vse vrste individualnega dela. Enotnost takega merjenja je dana s *časom*. »Kot je kvantitativno bivanje gibanja čas, tako je kvantitativno bivanje dela delovni čas.« Če abstrahiramo od sleherne posebne opredeljenosti dela, se en delovni akt od drugega loči le po trajanju. V tej »abstraktni, univerzalni« obliki reprezentira delo lastnost, skupno vsem blagom, ki tvori njihovo menjalno vrednost. »Menjalno vrednost postavljajoče delo je ... *abstraktno obče delo*.«²⁴

²⁰ Temeljne tendence Marxove ekonomske teorije je najbolje prikazal Henryk Grossmann v delu »Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems, Leipzig 1929.

²¹ H kritiki politične ekonomije, MEW 13, 16s.

²² Prav tam, 16s.

^{23, 24} Prav tam, 17.

Toda celó merjenje dela s časom pušča še en individualen faktor. Množina delovnega časa, ki jo za produkcijo enega in istega blaga porabijo različni delavci, niha z njihovo telesno in duhovno konstitucijo in z njihovo tehnično opremo. Te individualne variacije izloča nadaljnji korak redukcije. Delovni čas se računa po povprečni tehnični ravni, ki je uveljavljena v produkciji, in zato je čas, ki določa menjalno vrednost, »družbeno potrebni delovni čas«. »Delovni čas, vsebovan v nekem blagu, je delovni čas, *nujen* za njegovo proizvodnjo... to se pravi delovni čas, ki se zahteva za to, da bi v danih običih proizvodnih pogojih proizvedli nov primerek istega blaga.«²⁵

Marx se tako dokoplje do dejstva, da fenomen delo pokriva dve povsem različni vrsti dela: 1. *konkretno-posebno delo*, ki je prideljeno konkretno posebnim uporabnim vrednotam (mizarjenje, čevljarjenje, kmetovanje itd.), in 2. *abstraktno-obče delo*, kot se izraža v vsakokratnih menjalnih vrednostih blaga.²⁶ Vsak posamični delovni akt ob blagovni proizvodnji zaobsega také abstraktno kot konkretno delo, prav tako kot je vsak proizvod družbenega dela hkrati menjalna in uporabna vrednota. Družbeni proizvodni proces pa se v opredeljevanju vrednosti blaga ne ozira na mnogovrstnost konkretnih del in kot mersko enoto pušča za sabo razmerje potrebnega abstraktnega dela, ki je vsebovano v blagu.

Marxov sklep, da se vrednost blaga določa po količini abstraktnega dela družbeno potrebnega za njih reprodukcijo, je temeljna teza njegovega *nauka o delovni vrednosti*. Uvedena ni kot teorem, ampak kot opis zgodovinskega procesa. Redukcija konkretnega dela na abstraktno »se prikazuje kot abstrakcija, je pa abstrakcija, ki se vsak dan izvaja v družbenem proizvodnem procesu.«²⁷ Ker je nauk o delovni vrednosti teoretsko pojmljenje historičnega procesa, ga je moči razviti na način čiste teorije.

Znano je, da je Marx štel odkritje dvojnega značaja dela za svoj izvirni prispevek k ekonomski teoriji in ga imel za punctum saliens jasnega razumevanja politične ekonomije.²⁸ Razlikovanje med konkretnim in abstraktnim delom mu dovoljuje uvid, v primerjavi s katerim je bil pojmovni aparat klasične politične ekonomije nujno sklep. Klasični ekonomisti so označevali »delo« za edini vir družbenega bogastva in so pri tem spregledovali dejstvo, da je le abstraktno obče delo tisto, ki *postavlja* vrednosti v družbi, producirajoči blago, medtem ko konkretno posebno delo le ohranja in prenaša že eksistirajoče vrednosti. V proizvodnji bombaža, npr. pri predenju, konkretno delo individualnega delavca zgolj prenaša vrednost produkcijskega sredstva na proizvod. Njegova konkretna dejavnost ne veča vrednosti proizvoda. Vendar pa se proizvod prikazuje na trgu za novo vrednostjo, pridano vrednosti produkcijskega sredstva. Ta nova vrednost temelji na dejstvu, da je bila delovnemu predmetu v procesu proizvodnje dodana določena količina abstraktne delovne sile, neodvisno od

²⁵ Prav tam 19.

²⁶ Prav tam, 23.

²⁷ Prav tam, 18.

²⁸ Kapital I, izd. CZ, str. 50 (MEW 23, 56).

konkretne oblike. Ker v istem času delavec ne dela dvojnega dela, se dá dvojni rezultat (ohranitev vrednosti in ustvaritev nove vrednosti) pojasniti le z dvojnim značajem njegovega dela. »Z golim kvantitativnim dodajanjem dela je dodana nova vrednost, s kvaliteto dodanih del so v proizvodni ohranjene stare vrednosti proizvodnih sredstev.«²⁹

Proces, v katerem delo postane abstraktivna kvantitativna enota, označuje »specifično družbeno obliko dela«, ki jo je treba razlikovati od one oblike, ki je »*naturni pogoj* človeške eksistence«³⁰, namreč delo kot produktivno dejavnost, ki ji gre za usvajanje narave. Ta specifično družbena oblika dela je tista, ki vlada v kapitalizmu.

V kapitalizmu delo ustvarja blago, to je, delovni produkti nastopajo kot menjalne vrednote. Kako pa ta sistem univerzalno blagovne proizvodnje, ki neposredno ni usmerjen v zadovoljitev individualnih potreb, pripelje do zadovoljevanja teh potreb? Odkod vedo med sabo neodvisni producenti, da izdelujejo dejanske uporabne vrednote?

Uporabne vrednote so sredstva za kritje človeških zahtev. Ker mora vsaka oblika družbe nekako zadovoljevati potrebe svojih članov, da bi ohranila njihovo življenje, ostane »uporabna vrednost reči predpostavka« blagovne proizvodnje. V blagovnem sistemu je individuova potreba košček »družbene potrebe«, kot se manifestira na trgu. Razdelitev uporabnih vrednot je v skladu z družbeno delitvijo dela. Zadovoljitev povpraševanja predpostavlja, da so na tržišču na voljo uporabne vrednote, te pa se bodo prikazale na tržišču le tedaj, če je družba voljna posvetiti del svojega delovnega časa za njihovo proizvodnjo. »Družbena potreba, to je uporabna vrednost na družbeno potenco, se tu prikazuje določujoča za količine družbenega celotnega delovnega časa, ki pripadejo različnim, posebnim produkcijskim sferam.«³¹ Določen delež delovnega časa se porabi za proizvodnjo strojev, stavb, cest, tkanin, pšenice, topov, parfema itd. Marx pravi, da »družba« od razpoložljivega delovnega časa reže čas za te reči. Vendar pa družba ni zavesten subjekt. Kapitalistična družba ne predvideva popolne asociacije ali načrtovanja. Kako se tedaj delovni čas v skladu z družbenimi potrebami deli na razne vrste proizvodnje?

Individuum je »prost«. Ni je avtoritete, ki bi mu smela predpisovati, kako naj se ohrani; vsak lahko izbere tisto delo, ki mu je všeč. En individuum se lahko odloči, da bo proizvajal čevlje, drugi za knjige, tretji za orožje, četrti za zlate gumbе. Toda dobrine, ki jih vsak producira, so blago, uporabne vrednote ne zanj, ampak za druge individue. Vsakdo mora zamenjavati svoje proizvode za druge uporabne vrednote, ki bodo zadovoljevale njegove potrebe. Z drugimi besedami, zadovoljitev njegovih lastnih potreb predpostavlja, da njegovi lastni produkti tešijo družbeno potrebo. Tega pa ne more vedeti vnaprej. Sele ko prinese proizvode svojega dela na trg, bo zvedel, ali je izdal družbeni delovni čas ali ne. Menjalna vrednost njegovih dobrin mu bo pokazala, ali zadovoljujejo druž-

²⁹ Kapital I, izd. CZ, 226.

³⁰ H kritiki politične ekonomije, n. n. m., str. 22 (podčrtal Marcuse).

³¹ Kapital III, MEW 25, 649.

beno potrebo ali ne. Če jih lahko proda po svojih proizvodnih stroških ali preko njih, je družba bila voljna odrezati neko količino svojega delovnega časa za njih izdelavo, v nasprotnem primeru pa je zapravljala družbeno potrebni delovni čas ali ga ni izdajal. Menjalna vrednost njegovih blag odloča o njegovi družbeni usodi »in oblika, ki se v njej prebija ta proporcionalna razdelitev dela v družbenih razmerah, v katerih se povezanost družbenega dela uveljavlja kot zasebna menjava individualnih delovnih proizvodov, je ravno menjalna vrednost teh proizvodov.«³² in tako determinira proporcionalno zadovoljitev družbene potrebe.

Ta mehanizem, s katerim blagovna družba delovni čas, ki ji je na voljo, deli med razne proizvodne panoge, imenuje Marx *zakon vrednosti*. Razne panoge, ki so v moderni družbi postale med sabo neodvisne, se integrirajo prek tržišča, pri tem pa menjalna vrednost proizvedenih blag določa, v kolikšni meri zadovoljujejo družbeno potrebo. Oskrbo družbe z uporabnimi vrednotami obvladuje torej zakon vrednosti, ki je odpravil prostost individua. Le-ta je za zadovoljitev svojih potreb odvisen od trga; kajti tu kupuje za to zadovoljevanje sredstva v podobi menjalnih vrednot. In individuuum ugotavlja, da so menjalne vrednosti željenih vrst blaga vnaprej dana kvantiteta, zoper katero on kot individuuum sploh nič ne more.

Sicer pa družbena potreba, ki se prikazuje na trgu, ni istovetna z realno potrebo, temveč le s »plačila zmožno družbeno potrebo«. Različno povpraševanje je pogojeno s kupno močjo individuov, zato z »odnosom raznih razredov drugega do drugega in z njihovo tozadevno ekonomsko pozicijo.«³³ Želje in potrebe individua oblikuje položaj razreda, kateremu individuuum pripada, za zdaleč največje število pa velja, da jih tako omejuje, da svoje dejanske potrebe ne morejo izraziti. To stanje povzema Marx, ko pravi, da je »potreba po blagih, predstavljena na tržišču — povpraševanje — kvantitativno različna od dejanske družbene potrebe.«³⁴

Celo če naj bi se na tržišču očitovala dejanska družbena potreba, bi zakon vrednosti še naprej deloval kot slep mehanizem, povsem neodvisen od zavestne kontrole individuov. Še naprej bi pritiskal kot »naravni zakon«,³⁵ katerega nujnost tega mehanizma še zdaleč ne bi izključila, ampak bi prej zagotovila vlado naključja nad družbo. Sistem, ki je v tem, da neodvisni individui stopajo v medsebojni odnos prek potrebnega delovnega časa, vsebovanega v blagih, ki jih menjavajo, se lahko prikazuje kot nadvse racionalen. Dejansko pa ta sistem organizira le zapravljanje in nesorazmerje:

»Družba kupuje te artikle, tako da za njih proizvodnjo uporabi del svojega razpoložljivega delovnega časa, kupuje jih ... torej z določenim kvantom delovnega časa, s katerim ta dana družba more razpolagati. Del družbe, ki mu z delitvijo dela pripade, da svoje delo uporabi za proizvodnjo teh določenih artiklov, mora dobiti ekvivalent, predstavljen v

³² Marx Kugelmanu, 11. VII. 1868.

³³ Kapital III, 191.

³⁴ Prav tam, 198s.

³⁵ Marx Kugelmanu, 11. VII. 1868.

artiklih, ki zadovoljujejo njegove potrebe. Ne eksistira pa nujna, ampak le naključna povezanost med skupno množino družbenega dela, ki je uporabljena za en družbeni artikel..., torej med obsegom, ki ga zavzema proizvodnja tega artikla v celotni proizvodnji, na eni strani, in na drugi strani obsegom, v katerem družba terja zadovoljitev potrebe, ki jo tisti artikel teši. Čeprav vsak posamezni artikel ali vsaka določena množina neke vrste blaga lahko vsebuje le družbeno delo, zahtevano za njegovo produkcijo, in po tej plati tržna vrednost te celotne vrste blaga predstavlja le potrebno delo, pa je vendar, če je to blago proizvedeno v obsegu, ki zdajšnje družbeno potrebo presega, del družbenega delovnega bil zapravljen, in množina blaga potem reprezentira na tržišču mnogo manjšo množino družbenega dela, kot ga je v njej vsebovanega.³⁶

Iz zornega kota individua se zakon vrednosti uveljavlja vedno šele *ex post*; zapravljanje dela je neogibno. Tržišče individualno svobodo strahuje in kaznuje; vsak odklon od družbeno potrebnega delovnega časa pomeni poraz v gospodarskem konkurenčnem boju, po katerem si ljudje v tem družbenem redu ohranjajo življenje.

Vodilno vprašanje Marxove analize je bilo: kako kapitalistična družba oskrbuje svoje člane z nujnimi uporabnimi vrednotami? Odgovor je razkril proces slepe nujnosti, naključje, anarhije in izjalovitev. Z uvedbo kategorije uporabna vrednost je bil uveden pozabljen faktor, pozabljen namreč v klasični politični ekonomiji, ki jo je zaposloval le fenomen menjalne vrednosti. V Marxovi teoriji je ta dejavnik postal instrument, ki je presekal mystificirajočo postvarellost blagovnega sveta. Ker je kategorija »uporabna vrednost« spet potisnjena v ospredje ekonomske analize, je to hkrati ostro preskušanje ekonomskega procesa ob vprašanju, ali zadovoljuje dejanske potrebe individuov. Z menjalnimi odnosi kapitalizma kaže to preskušanje dejanske človeške odnose, priklenjene na »negativno totalnost« in držane na vajetih od nekontroliranih ekonomskih zakonov.³⁷ Marxu je analiza pokazala zakon vrednosti kot občo »formo uma« v obstoječem družbenem sistemu. Zakon vrednosti je forma, v kateri se obči interes (nadaljni obstanek družbe) uveljavlja skozi individualno prostost. Bilo je izpričano, da ima ta zakon, čeprav se je razodel na tržišču, izvir v proizvodnem procesu (družbeno potrebni delovni čas, ki mu je za osnovo, je produkcijski čas). Zategadelj je lahko le analiza produkcijskega procesa pritrdilno ali nikalno odgovorila na vprašanje, če bo družba kdaj mogla izpolniti obljubo, da bo uveljavila individualno svobodo znotraj umne celote.

³⁶ Kapital III, prav tam, 196s.

³⁷ Ko Marx pojasnjuje, da so uporabne vrednosti zunaj okvirov ekonomske teorije, najprej opisuje, kako v resnici stojte stvari v klasični politični ekonomiji. Njegova analiza se začneja, ko sprejema in pojasnjuje dejstvo, da se v kapitalizmu uporabne vrednote prikazujejo le kot snovni nosilci *menjalne vrednosti*. (Kapital I, izd. CZ, 44.) Njegova kritika potem spodbija kapitalistično obravnavanje uporabnih vrednot in vidi svoj cilj v ekonomiji, kjer bo ta odnos povsem odstranjen.

Marxova analiza kapitalistične proizvodnje jemlje, da je kapitalistična družba dejansko emancipirala individuuum, da ljudje kot svobodni in enaki vstopajo v proizvodni proces in da proces poteka po svoji notranji logiki. Marx pripisuje meščanski družbi najugodnejše okoliščine in odmišlja vse zapletajoče motilne faktorje. Abstrakcije, ki so v osnovi prvega dela Kapitala (npr. da se vsa blaga zamenjujejo ustrezno njih vrednosti, da je izključena zunanja trgovina itn.), zajemajo dejanskost tako, da »ustreza svojemu pojmu«.³⁸ Ta metodološki postopek se ujema z dialektično koncepcijo. Neprimerjenost pojava bistvu pripada najintimnejšemu jedru dejanskosti. Ko bi se analiza omejevala na oblike, v katerih se dejanskost prikazuje, ne bi mogla dojeti bistvene strukture, iz katere izvirajo te oblike in njih neprimerjenost. Razgrinjanje bistva kapitalizma terja vnaprejšnjo abstrakcijo od tistih fenomenov, ki bi lahko pripadali naključni in nepopolni obliki kapitalizma.

Že od začetka pojmuje Marxova analiza kapitalistično produkcijo kot zgodovinsko totalnost. Kapitalistični proizvodni način je posebna zgodovinska oblika blagovne proizvodnje, ki je nastala v takih okoliščinah »prvotne akumulacije«, kot je bil npr. množični pregon kmetov z njihovih polj; sprememba vseh dosegljivih njiv v travnike, da bi pridobili volno za nagol naraščajočo tekstilno industrijo; kopičenje obilnih zakladov in bogastev z ropanjem novih kolonij; propad cehov, ko so trčili ob nasilje gospodarjev trgovine in industrijev. V tem procesu je nastal moderni delavec, osvobojen vseh vezanosti na fevdalne barone in cehovske mojstre, toda prav tako odrezan od sredstev in orodij, ki bi z njih pomočjo lahko svojo delovno silo izkoristil za svoje cilje.³⁹ Imel je svobodo, da proda svojo delovno silo tistim, ki so jim bila na voljo ta sredstva in orodja, tistim, ki so imeli v posesti zemljišče, delovne materiale, primerna proizvodna sredstva. Delovna sila in sredstva za njeno materialno opredmetenje so bila v posesti raznih lastnikov. Ta proces je potekal v petnajstem in šestnajstem stoletju in je imel za posledico univerzalno razširjanje blagovne proizvodnje in novo razslojenje družbe. Nasproti sta si stala dva osnovna razreda: dobičkarji prvotne akumulacije in osiromašene množice, oropane svojih nekdanjih sredstev za vzdrževanje.

Dejansko so bile emancipirane. »Naravne« in osebne odvisnosti fevdalne reda so bile odstranjene. »Blagovna menjava po sebi in za sebe ne vsebuje nobenih drugih odvisnosti mimo tistih, ki izvirajo iz njene narave.«⁴⁰ Vsak je imel svobodo, da zamenjuje blago, katero ima. Prva skupina je izvajala to svobodo, ko je uporabljala svoje bogastvo, da bi si prilastila proizvodna sredstva in si jih obrnila v prid, množice pa so uživale svobodo, da prodajajo edino dobro, ki jim je še ostala, delovno silo.

Izhodiščni pogoji so bili s tem na dlani: svobodno mezdno delo in zasebna lastnina v službi blagovne proizvodnje. Odslej je lahko kapitalistična produkcija tekla čisto sama. Blago se zamenjuje po volji svojih

³⁸ Glej o tem še Kapital III, prav tam, 200, 182 in 149.

³⁹ Kapital I, izd. CZ, 805.

⁴⁰ Prav tam, 190.

lastnikov, ki brez sleherne vnanje prisile nastopajo na tržišču v veselem prepričanju, da bodo njihova blaga zamenjana kot ekvivalenti in da bo vladala popolna pravičnost. Ob tem se menjalna vrednost vsakega blaga določa z delovnim časom, potrebnim za njegovo reprodukcijo; ta delovni čas se očitno meri po najbolj nepristranski družbeni normi. Povrhu se proizvodnja začena s svobodno pogodbo. En partner prodaja drugemu svojo delovno silo. Delovni čas, nujen za produkcijo te delovne sile, je tisti, ki je potreben, da bi proizvedli dovolj blaga, ki reproducira delavčevo existenco. Kupec plačuje ceno tega blaga. Nič ne vpliva na popolno pravičnost delovne pogodbe; obe strani sta obravnavani enako, kot svobodni lastniki blaga. Stranki »stopata v razmerje druge do druge kot istorodni posestniki blaga, razlikovani le po tem, da je ena kupec, druga prodajalec, obe torej sta *juristično enaki osebi*«. Delovna pogodba, baza kapitalistične produkcije, je očitno udejanjenje svobode, enakosti in pravičnosti.

Toda delovna sila je svojevrstna zvrst blaga. Je edino blago, katerega uporabna vrednost je v tem, »da je vir vrednosti in večje vrednosti, kot jo samo ima.«⁴¹ Ta večja, »presežna vrednost«, ustvarjena od abstraktno občega dela, ki je skrito za konkretno obliko dela, pripada kupcu delovne sile brez kakršnega koli ekvivalenta, ker se ne prikazuje kot samostojno blago. Vrednost delovne sile, prodane kapitalistu, bo nadomeščena kot del časa, v katerem delavec res dela; ostanek tega časa ni plačan. Marxov prikaz vira presežne vrednosti je moči strniti v naslednjem argumentu: proizvodnja blaga »delovna sila« terja del delovnega dne, medtem ko delavec v resnici dela ves dan. Vrednost, ki jo plača kapitalist, je del dejansko uporabljene vrednosti delovne sile, medtem ko si je drug del le-te brez povračila prisvojil kapitalist. Seveda je v tem argumentu, če ga izoliramo od celote Marxove koncepcije dela, element naključnega. V resnici pa je Marxov prikaz proizvodnje presežne vrednosti notranje zvezan z njegovo analizo dvojnega značaja in ga je treba interpretirati v luči tega fenomena.

Kapitalist plačuje menjalno vrednost blaga delovna sila in kupuje njegovo uporabno vrednost, namreč delo. »Vrednost delovne sile in njeno ovrednotenje v delovnem procesu sta . . . dve različni količini.«⁴² Kapitalist dá, da se delovna sila, ki jo je kupil, udejevuje na proizvodni mašineriji. Delovni proces vsebuje tako subjektiven kot objektiven faktor: proizvodna sredstva na eni strani in delovna sila na drugi strani. Analiza dvojnega značaja dela je pokazala, da objektivni faktor ne ustvarja nove vrednosti. Vrednost produkcijskih sredstev se preprosto v proizvodu spet prikaže. Drugače je s subjektivnim faktorjem delovnega procesa, z udejevjujočo se delovno silo. Medtem ko delo s svojo smotrno obliko prenaša in ohranja vrednost proizvodjalnih sredstev na proizvod, ustvarja vsak trenutek njegovega gibanja dodatno vrednost, novo vrednost.«⁴³ Kvaliteta, ohranjati vrednost, vtem ko ji dodaja novo vrednost, je tako rekoč »naravna obdar-

⁴¹ Prav tam, 219, podčrtal Marcuse.

⁴² Prav tam, 219.

⁴³ Prav tam, 235.

jenost» delovne sile, »ki delavca ne stane nič, ki pa kapitalistu veliko do-
naša.«⁴⁴ Ta lastnost abstraktno občega dela, ki se skriva za njegovimi
konkretnimi oblikami, sama nima lastne vrednosti, četudi je edini vir nove
vrednosti. Delovna pogodba torej nujno vsebuje izkoriščanje.

Dvojni značaj dela je potemtakem pogoj za možnost presežne vred-
nosti. Na podlagi dejstva, da ima delo to dvojno obliko, vodi zasebno
prisivljanje delovne sile neizogibno v izkoriščanje. Ta rezultat izvira iz
same narave dela, in to vselej, kadar delovna sila postane blago.

Da pa bi delovna sila postala blago, mora biti tu »svobodno« delo:
individuum mora imeti svobodo, da prodaja svojo delovno silo nekomu,
ki je svoboden in sposoben, da jo kupi. Za meščansko družbo je delovna
pogodba skrajšani izraz za to svobodo, enakost in pravičnost. Ta zgo-
dovinska oblika svobode, enakosti in pravičnosti, je tedaj naravnost po-
prejšnji pogoj izkoriščanja. Marx je celoto prodorno strnil v enem od-
stavku:

»Sfera cirkulacije ali menjave blaga, v katere mejah se giblje nakup
in prodaja delovne sile, je bil dejansko resnični raj prirojenih človeških
prav. Kar tu edino vlada, je svoboda, enakost, lastnina in Bentham. Svo-
boda! Kajti kupec in prodajalec blaga, npr. delovne sile, sta opredeljena
le s svojo svobodno voljo. Pogodbo sklepata kot svobodni, pravno enako-
rodni osebi. Pogodba je končni rezultat, v katerem dasta svoji volji skupen
pravni izraz. Enakost! Kajti v medsebojnem odnosu sta samo kot posestni-
ka blaga in menjata ekvivalent za ekvivalent. Lastnina! Vsak namreč
razpolaga le s svojim. Bentham! Kajti vsakemu od obeh gre le zase. Edina
moč, ki ju pripelje skupaj in v odnos, je moč njune sebičnosti, posebne
koristi, zasebnih interesov. In ravno ker se vsak meni le zase in nobeden
za drugega, opravljajo vsi — zaradi neke prestabilirane harmonije reči
ali pa pod varstvom nadvse premetene previdnosti — le posel svojega
vzajemnega prida, splošne koristi, celotnega interesa.«⁴⁵

Delovna pogodba, iz katere Marx izpeljuje bistveno zvezo med svo-
bodo in izkoriščanjem, je temeljni vzorec za vse odnose v meščanski druž-
bi. Delo je način, kako ljudje razvijajo svoje zmožnosti in potrebe v boju
z naravo in zgodovino. Socialni okvir, ki je delu vtisnjen, je historična
podoba življenja, ki si jo je dalo človeštvo samo. Implikacije svobodne
delovne pogodbe vodijo Marxa do uvidevanja, da delo poraja in perpe-
tuira svojo izkoriščanost. Drugače rečeno, z nadaljnjim obstojem procesa
kapitalistične družbe ustvarja in ohranja svoboda svoje nasprotje. Toli-
kanj je analiza imanentna kritika individualne svobode, kolikor ta izvira
iz kapitalistične družbe in se razvija *pari passu* z razvojem kapitalizma.
Same sebi prepuščene ekonomske sile kapitalizma porajajo suženjstvo,
revščino in intenzivne razredne spopade. Resnica te oblike svobode je
zatorej njena negacija.

»Živo« delo, delovna sila, je edini faktor, ki povečuje vrednost de-
lovnega proizvoda nad vrednost proizvodnega sredstva. To povečanje

⁴⁴ Prav tam, 233.

⁴⁵ Prav tam, 199s (prevod popravljen).

vrednosti prevaja delovne produkte v sestavine kapitala. Delo s tem ne proizvaža samo svoje izkoriščenosti, ampak tudi sredstvo za izkoriščanje, namreč kapital.⁴⁶

Po drugi strani kapital zahteva, da se presežna vrednost nanovo spremeni v kapital. Ko bi bil kapitalist potrošil presežno vrednost, namesto da bi jo bil spet investiral v produkcijskem procesu, bi ta nehal dajati nekatere profite in spodbuda k proizvodnji blaga bi izginila. »Akumulacija se razveže v reprodukcijo kapitala po progresivni lestvici«,⁴⁷ ta spet pa je mogoča le zaradi vse bolj naraščajočega uporabljanja dela za blagovno proizvodnjo. Kapitalistična proizvodnja po progresivni lestvici je istovetna z izkoriščanjem, ki se razvija po isti lestvici. Akumulacija kapitala pomeni rastoče siromašenje množic, »množitev delavcev«.⁴⁸

Ob vseh teh negativnih potezah kapitalizem v hitrem tempu razvija produktivne sile. Zahteve, inherentne kapitalu, zahtevajo, da se povečuje presežna vrednost s povečano produktivnostjo dela (racionaliziranje in intenziviranje). Toda tehnični napredek zmanjšuje kvantiteto živega dela (subjektivnega faktorja) v razmerju do kvantitete produkcijskega sredstva (objektivnega faktorja). Objektivni faktor narašča v enaki meri, kot upada subjektivni. Ta sprememba v tehnični sestavi kapitala odseva v spremembi njegove »sestave vrednosti«: vrednost dela se zmanjšuje z isto mero, kot narašča vrednost proizvodnih sredstev. Rezultat je dvig »organske sestave kapitala«. Z napredovanjem produkcije se povečuje masa kapitala v rokah individualnih kapitalistov. Šibkejšega razlasti v boju za obstanek močnejši, in kapital se centralizira okrog vse manjšega kroga kapitalistov. Svobodna individualna konkurenca liberalističnega kova preide v monopolistično konkurenco med gigantskimi podjetji. Po drugi strani teži naraščajoča organska sestava kapitala k temu, da bi zmanjšala stopnjo kapitalističnega profita, ker upada v odnosu do uporabljenih produkcijskih sredstev uporaba dela, edinega vira presežne vrednosti.

Nevarnost upadanja profitne stopnje zastruje tako konkurenčni boj kot tudi razredni boj: politične metode izkoriščanja dopolnjujejo ekonomske, ki počasi prihajajo do svoje meje. Potreba, da se kapital uporabi, da bi se dogajala proizvodnja zaradi sebe same, vodi celo v idealnih okoliščinah do neogibnih nesorazmerij med sferama proizvodnje, med proizvodnjo, produkcijskih in proizvodnjo potrošnih dobrin, kar ima za posledico stalni presežek produkcije.⁴⁹ Dobičkonosna investicija kapitala je vse težja. Boj za nova tržišča seje klice vedno novih mednarodnih vojn.

Tako smo povzeli nekaj odločilnih sklepov iz Marxove analize zakonov kapitalizma. To je slika družbenega reda, ki napreduje z razvojem lastnih mu protislovij. Kljub vsemu napreduje, in ta protislovja so ravno sredstva, da se izvaja ogromna rast produktivnosti dela, vseobsežna izraba in obvladovanje naravnih virov in sprostitvev doslej neznanih zmōž-

⁴⁶ Prav tam, 66s.

⁴⁷ Prav tam, 655 (prevod popravljen).

⁴⁸ Prav tam, 715.

⁴⁹ Prim. Henryk Grossmann, navedeno delo, str. 179s.

nosti in potreb ljudi. Kapitalistična družba je enotnost protislovij. Svobodo dosega z izkoriščanjem, bogastvo s siromašenjem, napredek v proizvodnji z omejitvijo potrošnje. Kapitalizem je dialektičen po vsej svoji strukturi: vsaka oblika in institucija ekonomskega procesa poraja svojo opredeljeno negacijo, in kriza je skrajna oblika, v kateri se izražajo protislovja.

Zakon vrednosti, ki obvladuje družbena protislovja, ima silo naravne nujnosti. »Le kot notranji zakon, nasproti posameznim agentom kot slepi naravni zakon, deluje tu zakon vrednosti in uveljavlja družbeno ravnotežje proizvodnje sredi njenih naključnih fluktuacij.«⁵⁰ Rezultati so prav tako slepi. Padanje profitne stopnje, ki je kot težnja lastno kapitalističnemu mehanizmu, spodkopava ravno osnove sistema in postavlja meje, čez katere kapitalistična proizvodnja ne more napredovati. Nasprotje med velikanskim bogastvom in močjo maloštevilnih pa trajno revščino množice je vse bolj zaostreno. Najvišji razvoj produktivnih sil sovпада s tlačanjem in z bedo, ki preplavlja vse. Realna možnost obče sreče je negirana z družbenimi odnosi, ki jih je postavil človek sam. Negacija te družbe in njeno preoblikovanje postaneta edino upanje na osvoboditev.

7. Marxova dialektika

Zdaj lahko poskusimo strniti kvalitete, ki razlikujejo Marxovo dialektiko od Heglove. Poudaril smo, da je bila Marxova dialektična koncepcija prvotno motivirana z istim stanjem stvari kot Heglova, namreč z negativnim značajem dejanskosti. V socialnem svetu je ta negativnost premikala naprej protislovja razredne družbe in ostajala tako motor procesa. Vsa posamična dejstva in okoliščine so bile pritegnjene v ta proces, tako da je bilo mogoče razumeti njihov pomen le, če si vsako videl v tej totalnosti, kateri je pripadala. Za Marxa je kot za Hegla »resnica« le v celoti, le v »negativni totalnosti«.

Vendar pa socialni svet le s procesom *abstrakcije*, ki je dialektični metodi vsiljen s strukturo njenega predmeta, kapitalistične družbe, postane negativna totalnost. Lahko celo rečemo, da je abstrakcija delo kapitalizma samega in da Marxova metoda le sledi temu procesu. Marxova analiza je pokazala, da kapitalistična ekonomija temelji na stalni redukciji konkretnega dela na abstraktno in s tem dalje obstoji. Ta ekonomija se korak za korakom umika iz konkretnega področja človeške dejavnosti in potreb in dosega integracijo individualnih dejavnosti in potreb le prek kompleksa abstraktnih odnosov, v katerem individualno delo nekaj velja zgolj toliko, kolikor reprezentira družbeno potrebni delovni čas, in v katerem se odnosi med ljudmi prikazujejo kot odnosi med rečmi (blagi). Blagovni svet je »ponarejen« in »mistificiran« svet, in njega kritična analiza mora najprej slediti abstrakcijam, iz katerih sestoji ta svet, in mora nato izhajati od teh abstraktnih odnosov, da bi dospela do njih dejanske

⁵⁰ Kapital III, prav tam, 887.

vsebine. Drugi korak je tedaj abstrakcija od abstrakcije ali opustitev napačne konkretности, tako da je lahko postavljena resnična konkretnost. Marxova teorija je torej najprej izdelala abstraktne odnose, ki opredeljujejo blagovni svet (blago, menjalna vrednost, denar, mezda) in se od njih vrnila k bogato razviti vsebini kapitalizma (strukturnim tendencam kapitalističnega sveta, ki vodijo k njega razdejanju).

Rekli smo, da je za Marxa čisto tako kot za Hegla resnica le v negativni totalnosti. Seveda je totalnost, v kateri se giblje Marxova teorija, druga kot totalnost Heglove filozofije, in ta razlika nakazuje odločilno razliko med Heglovo in Marxovo dialektiko. Totalnost je bila za Hegla totalnost uma, zaprt, ontološki sistem, ki je bil nazadnje istoveten z umnim sistemom zgodovine. Heglov dialektični proces je tako bil zaobsežno ontološki proces, pri katerem je zgodovina imela vzor v metafizičnem procesu biti. Marx pa je, nasprotno, dialektiko ločil od te ontološke baze. V njegovem delu negativnost dejanskosti postane *historični položaj*,⁵¹ ki ne more biti hipostaziran v metafizično stanje stvari. Postane drugače rečeno, družbeni položaj, ki je zvezan s posebno zgodovinsko obliko družbe. Totalnost, do katere se dokoplje Marxova dialektika, je totalnost razredne družbe. Negativnost, ki je v osnovi njenih protislovij in opredeljuje vsako od njenih vsebnosti, je negativnost razrednih odnosov. Dialektična totalnost vsebuje tudi naravo, toda le, kolikor ta vstopa v zgodovinski proces družbene reprodukcije in ga pogojuje. V napredovanju razredne družbe zadobiva ta reprodukcija na različnih stopnjah razvoja različne oblike, te pa so okvir vseh dialektičnih pojmov.

Tako je dialektična metoda postala z vso svojo naravo historična metoda. Dialektični princip nikakor ni obči princip, ki bi bil enako primerljiv na vsak predmet. Seveda lahko podvržemo dialektični analizi vsako dejstvo, na primer kozarec vode kot v sloveči Leninovi diskusiji.⁵² Toda vse te analize bi pripeljale v strukturo historično-socialnega procesa in pokazale, da je ta konstitutivna za analizirana dejstva. Dialektika pojmuje dejstva kot elemente opredeljene zgodovinske totalnosti, od katere ne morejo biti izolirana. Ob primeru kozarca vode ugotavlja Lenin, da »mora priti v popolno ‚definicijo‘ predmeta vsa človeška praksa«;⁵² neodvisna objektivnost kozarca vode je s tem razvezana. Vsako dejstvo je lahko le toliko podvrženo dialektični analizi, kolikor je vsako dejstvo vplivano od antagonizmov družbenega procesa.

Historični značaj Marxove dialektike zaobjema tako vladajočo negativnost kot njeno negacijo. Dano stanje je negativno in ga je moči narediti pozitivnega le z osvoboditvijo možnosti, ki so mu imanentne. Ta osvoboditev, negacija negacije, je dosežena, tako da je ukrojen nov red reči. Negativnost in nje negacija sta različni fazi istega zgodovinskega procesa, ki zaradi zgodovinske akcije ljudi potekata vsaksebi. »Novo-stanje je »resnica« starega. Toda ta resnica ne izrašča iz prejšnjega stanja postopno in avtomatično; sprosti jo lahko le avtonomni akt ljudi, ki

⁵¹ Condition.

⁵² »Še enkrat o sindikatih«, v knjigi NEP (CZ 1947), s. 56ss.

odpravi eksistirajoče negativno stanje kot celoto. Resnica skratka ni ne kraljestvo, ločeno od zgodovinske realnosti, niti ne regija večno veljavnih idej. Seveda transcendirajo dano zgodovinsko realnost, toda le toliko, kolikor jo premenja od ene zgodovinske stopnje v drugo. Negativno stanje kot tudi njega negacija sta vsakokrat konkreten dogodek znotraj iste totalnosti.

Marxova dialektika je historična metoda še v nekem drugem pomenu: opravi ima s *posebno stopnjo* zgodovinskega procesa. Marx kritizira Heglovo dialektiko, ker posplošuje dialektično gibanje do gibanja vse biti, do biti kot take, in prodre zato le do »abstraktnega, logičnega, spekulativnega izraza za gibanje zgodovine«. ⁵³ Mimo tega označuje gibanje, kateremu je dal Hegel ta abstraktni izraz in o katerem je bil prepričan, da je obče veljavno, v resnici le *posebno fazo človekove zgodovine*, namreč njegovo »zgodovino nastanka«. ⁵⁴ Marxovo razlikovanje med zgodovino tega nastanka in človeštva »zgodovino v pravem smislu« se izteka v omejitve dialektike. Zgodovina nastanka človeštva, ki jo Marx imenuje njega predzgodovino, je zgodovina razredne družbe. Prava zgodovina človeka se bo začela, če bo ta družba odpravljena. Heglova dialektika podaja *abstraktno-logično* obliko predzgodovinskega razvoja, Marxova dialektika je zatorej še vezana na predzgodovinsko fazo.

Negativnost, s katero se začena Marxova dialektika, je tista, ki označuje človeško bivanje v razredni družbi; antagonizmi, ki intenzivirajo to negativnost in jo končno odstranijo, so antagonizmi razredne družbe. Najintimnejšemu bistvu Marxove dialektike pripada misel, da se bo s prehodom od predzgodovine, ki ji daje podobo razredna družba, v zgodovino brezrazredne družbe spremenila celotna struktura zgodovinskega gibanja. Ko postane človeštvo zavestni subjekt svojega razvoja, tudi njegova zgodovina ne more biti še naprej zarisana v oblikah, ki veljajo za predzgodovinsko fazo.

Marxova dialektična metoda še odseva gospostvo slepih ekonomskih sil nad družbenim dogajanjem. Dialektična analiza družbene dejanskosti glede na protislovja, ki so ji lastna, in na njih rešitev kaže, da je ta dejanskost pod močjo objektivnih mehanizmov, ki delujejo z nujnostjo »naravnih« (fizikalnih) zakonov; le tako je navsezadnje protislovje lahko sila, ki ohranja družbo v gibanju. Gibanje je dialektično toliko, kolikor ga še ne krmari dejavnost svobodno asociiranih individuov. Dialektični zakoni so razvito spoznanje »naravnih zakonov« družbe in zato korak k njih odpravi, vendar ostajajo spoznanje »naravnih zakonov«. Seveda se bo boj s carstvom nuje« po prehodu človeka na stopnjo »prave zgodovine« nadaljeval; negativnost in protislovje ne bosta izginila. Vsemu temu navkljub bo ta boj potekal v povsem drugačnih oblikah, brž ko postane družba svobodni subjekt tega boja. Zategadelj ni dovoljeno, da bi naprtili bodoči zgodovini človeštva dialektično strukturo predzgodovine.

⁵³ Ekonomsko-filozofski rokopisi, sklepno poglavje (v knjigi: »Die Heilige Familie u. andere phil. Frühschr., str. 76).

⁵⁴ Prav tam.

Pojem, ki izrecno povezuje Marxovo dialektiko z zgodovino razredne družbe, je pojem *nujnosti*. Dialektični zakoni so *nujni zakoni*; različne oblike razredne družbe *nujno* propadajo zaradi svojih notranjih protislovij. Zakoni kapitalizma delujejo »z železno nujnostjo neogibnim rezultatom nasproti«, pravi Marx. Ta nujnost pa se ne nanaša na pozitivno preobrazbo kapitalistične družbe. Marx sicer domneva, da isti mehanizmi, ki povzročajo koncentracijo in centralizacijo kapitala, povzročajo tudi »podružbljanje dela«. »Kapitalistični način produkcije ... ustvarja z nujnostjo naravnega procesa svojo lastno negacijo«, namreč lastnino »na osnovi ... kooperacije ter skupne lastnine zemlje in produkcijskih sredstev, ki jih je proizvedlo delo samo«. ⁵⁵ Kljub temu bi bil ves pomen Marxove teorije izkrivljen, če bi hoteli iz neizprosne nujnosti, ki obvladuje razvoj kapitalizma, sklepati na podobno nujnost, kar zadeva prehod v socializem. Če bo kapitalizem negiran, družbeni procesi ne bodo več pod gospodstvom slepih naravnih zakonov. Prav to loči bistvo nove forme od stare. Prehod od neogibne smrti kapitalizma v socializem je nujen, toda le v tem smislu, da je nujen popolni razvoj individua. Novo družbeno zedinjenje individuov je spet nujno, toda le v tem smislu, da je nujno uporabiti razpoložljive produktivne sile za občo zadovoljitev vseh individuov. Udejanjenje svobode in sreče terja ureditve, v kateri bodo individui odločali o organizaciji svojega življenja. Poudarili smo že, da se kvalitete bodoče družbe zrcalijo v zdajšnjih silah, ki ženejo k njenemu udejanjenju. V tendencah, ki vodijo k svobodni in samozavedni družbi, ne more biti slepe nujnosti. Negacija kapitalizma se začneja znotraj kapitalizma samega, toda celo v fazah, ki so predhodnice revolucije, je na delu tista racionalna spontanost, ki bo navdihovala porevolucionarne faze. Revolucija je v resnici odvisna od totalnosti objektivnih okoliščin; terja, da je dosežena določena raven materialne in intelektualne kulture, samozaveden in internacionalno organiziran delavski razred, akutni razredni boj. Te okoliščine pa postanejo revolucionarne le tedaj, če jih prevzame in krmari zavedna dejavnost, ki ima pred očmi socialistični cilj. Prehoda od kapitalizma k socializmu ne zagotavlja niti najmanjša naravna nujnost ali celo avtomatična neizogibnost.

Sam kapitalizem je izdatno razširil domet in moč racionalnih praktik. »Naravni zakoni«, ki vzdržujejo gibanje kapitalizma, so se križali s tendencami druge vrste, ki so zavlekle delovanje nujnih procesov in s tem podaljšale življenje kapitalističnemu redu. ⁵⁶ Kapitalizem je na določenih področjih doživel daljnosežno politično in administrativno reguliranje. Načrtovanje na primer sploh ni izključna značilnost socialistične družbe. ⁵⁷ Naravna nujnost ekonomskih zakonov, ki jih je razvil Marx, je vsebovala možnost takega načrtovanja v kapitalizmu, če so se ti zakoni nanašali na igro reda in naključja, zavestne akcije in slepih mehanizmov. Možnost racionalnega načrtovanja v kapitalizmu seveda ne prizadeva

⁵⁵ Kapital I, izd. CZ, 859s.

⁵⁶ Prim. Kapital III, prav tam, 242—250.

⁵⁷ Glej: Kritika gothskega programa.

veljavnosti temeljnih zakonov, ki jih je Marx odkril v tem sistemu. Sistemu je usojeno, da bo zaradi teh zakonov propadel. Toda ta proces bi lahko vključeval dolgo dobo barbarstva. To pa je mogoče preprečiti le s svobodno akcijo. Revolucija terja dozo zrelosti mnogih sil, največja med njimi pa je subjektivni faktor, namreč sam revolucionarni razred.⁵⁸ Udejanjenje svobode in uma terja svobodno racionalnost tistih, ki jo dosežejo.

Marxova teorija je tedaj nezdružljiva s fatalističnim determinizmom. Historični materializem sicer vsebuje deterministični princip, da je zavest družbene biti. Vendar smo poskusili pokazati, da velja nujna odvisnost, izrečena v tem principu, za »predzgodovinsko« življenje, življenje razredne družbe. Produktivski odnosi, ki omejujejo in pohablajo možnosti, ki tiče v človeku, neogibno determinirajo njegovo zavest, in sicer zato, ker družba ni svoboden in zavesten subjekt. Dokler je človek nezmožen obvladati te odnose in jih izkoristiti v zadovoljitev potreb in želja celote, bodo zadobivali obliko objektivne, neodvisne entitete. Zavest, zapletena v te odnose in od njih obvladana, bo nujno *ideološka*.

Seveda bo zavest ljudi še naprej opredeljena z materialnimi procesi, ki reproducirajo njihovo družbo, celo tedaj, če bodo ljudje prišli do tega, da bodo svoje družbene odnose regulirali tako, da bodo najbolj prispevali k svobodnemu razvoju vseh. Toda brž ko bodo ti materialni procesi postali racionalni in bodo zavestno delo ljudi, bo nehala obstajati slepa odvisnost zavesti od družbenih odnosov. Če bo um opredeljen z racionalnimi družbenimi odnosi, bo opredeljen s samim sabo. Socialistična svoboda obsega obe plati odnosa med zavestjo in družbeno bitjo. Princip historičnega materializma vodi k svoji negaciji.

Delovni proces, ki se v Marxovi analizi kapitalizma in njegove geneze izkazuje kot fundamentalen, je teren, s katerega prihajajo v učinkovanje različna področja teorije in prakse v kapitalistični družbi. Razumevanje delovnega procesa je zato hkrati razumevanje vira za delitev teorije od prakse in pa za razumevanje elementa, ki obnavlja njuno medsebojno delovanje. Marxova teorija je po vsem svojem bistvu integralna in integrirajoča teorija družbe. Ekonomski proces kapitalizma totalitarno vpliva na vse teorije in na vso prakso, in ekonomska analiza, ki trga kapitalistično tančico in prebija njeno »postvaritev«, se bo dokopala prav do temelja, ki je skupen vsej teoriji in praksi v tej družbi.

Marxova ekonomija ne pušča prostora neodvisni filozofiji, psihologiji in sociologiji. »Moralna, religija, metafizika in siceršnja ideologija ter njim ustrezne oblike zavesti s tem ne obdrže več videza samostojnosti... Samostojna filozofija s prikazovanjem dejanskosti izgubi svoj eksistenčni medij. Zamenja jo lahko kvečjemu strnitev najbolj običajnih rezultatov, ki jih je moči abstrahirati iz opazovanja historičnega razvoja ljudi.«⁵⁹

Z ločitvijo teorije od prakse je filozofija postala svetišče resnične teorije. Znanost je bila bodisi stisnjena »v službo kapitala«⁶⁰ ali ponižana

⁵⁸ Beda filozofije, CZ 1957, 162.

⁵⁹ Nemška ideologija, prav tam, 26—27.

⁶⁰ Kapital I, CZ, 412.

do brezdelnega kratkočasenja, daleč od tega, da bi imela kaj opraviti z dejanskimi boji človeštva, medtem ko si je filozofija naložila, da bo v mediju abstraktnega mišljenja bdela nad rešitvami vprašanja o človeških potrebah, bojaznih in željah. »Čisti um«, očiščen vseh empiričnih naključnosti, je postal primerno kraljestvo resnice.

Proti koncu »Kritike čistega uma« zastavlja Kant tista tri vprašanja, za katera je najbolj žgoče zainteresiran človeški um: Kaj morem vedeti? Kaj naj storim? Kaj smem upati? Ta vprašanja in poskusi njih reševanja dejansko zajemajo najbolj notranje jedro filozofije, njen interes za bistvene možnosti človeka sredi bede dejanskega bivanja. Hegel je ta filozofski interes postavil v zgodovinsko zvezo s svojim časom, in s tem je postalo očitno, da so Kantova vprašanja uvajala v dejanski zgodovinski proces. Človekovemu spoznanju, njegovemu početju in upanju je bilo zadano ustvariti umno družbo. Marx si je prizadeval odkriti konkretne sile in tendence, ki so ovirale ta končni cilj, in tiste, ki so ga približevale. Materialna zveza njegove teorije z opredeljeno zgodovinsko obliko prakse je negirala ne le filozofijo, temveč prav tako tudi sociologijo. Socialna dejstva, ki jih je analiziral Marx (npr. odtujitev dela, fetišizem blagovnega sveta, presežna vrednost, izkoriščanje) niso sorodna sociološkim dejstvom, kot so ločitve, hudodelstva, premiki prebivalstva in konjunktorni cikli. Temeljni odnosi Marxovih kategorij so zunaj dosega sociologije ali katere koli druge znanosti, ki je zaposlena s tem, da opisuje in zлага objektivne pojave družbe. Kot dejstva se bodo pokazale le teoriji, ki jih opazuje že vnaprej glede na njih negacijo. Po Marxu sestoji pravilna teorija v zavesti prakse, ki meri na predruženje sveta.

Marxov pojem resnice pa je daleč od relativizma. Resnica je le ena, in ena je praksa, ki je zmožna, da jo udejanji. Teorija je prikazala tendence, ki vodijo k umni ureditvi življenja, pogoje, da tako ureditev ustvarimo, kot tudi prve korake, ki jih je treba storiti. Smoter nove družbene prakse je bil že izrečen: odprava dela, uporaba podružbljenih sredstev za proizvodnjo za svobodni razvoj vseh individuov. Vse drugo ostane naloga lastne osvobodene dejavnosti ljudi. Teorija spremlja prakso v vsakem trenutku, tako da analizira spreminjanje situacije in ustrezno temu formulira svoje pojme. Konkretni pogoji za udejanjenje resnice lahko varirajo, a resnica ostane ista in teorija navsezadnje ostaja njena zavetnica. Teorija bo vztrajala pri resnici, celo če se revolucionarna praksa oddalji s prave poti. Praksa sledi resnici, ne narobe.

V tem absolutizmu resnice se dovršuje filozofska dediščina Marxove teorije; ta absolutizem enkrat za vselej ločuje dialektično teorijo od vseh oblik pozitivizma in relativizma, ki so ji sledile.

Prevedel Božidar Debenjak

Pismo starega boljševika

Boris Nikolajevski

Uvod

Pred seboj imamo dokument, ki govori o porajanju tistega, kar poznamo pod imenom stalinizem, o tem, kako je velika revolucija s svojo neznansko energijo degenerirala v psevdorevolucijo, v pojave, katerih nasledke pozna tudi naše življenje: trajen, stopnjujoč se napad na človekovo avtonomnost, nadomeščanje resniče, kult samodržstva. To je dokument o tem, kako si nastajanje vsega tega, to polzenje navzdol, s strašno gotovostjo izbira osebnost in ljudi, kako iz njih izginja človečnost v isti meri, kot tudi ta osebnost postaja lastnina in zgolj lastnina tega dogajanja. Dragocenost dokumenta je v tem, da je povzetek pripovedi človeka, ki je svoje vrstnike, rekli bi »junake« te pripovedi, Stalina, Gorkega, Jenukidzeja, Kamenjeva, čutil še kot svoje tovariše, kot soljudi, ko so vsi skupaj še sestavljali resnično človeško občestvo, ki pa je že začenjalo med njimi ugašati in se že spreminjati v družbo tujcev in nazadnje v družbo sovražnikov.

»Pismo starega boljševika« spoznavamo dolgo let po njegovem nastanku, in spoznali smo ga, kakor toliko pomembnih stvari, šele kot gradivo, ki ga dandanes z veliko vnemo in temeljitostjo preučujejo strategii antikomunizma, pač po načelu, da je treba sovražnika poznati, če ga hočeš uničiti. Dokument (česaravno nam ni mogoče preskusiti, ali je pričujoče besedilo popolnoma avtentično) temelji na pogovorih, ki jih je imel avtor z Buharinom, ko je ta leta 1936, že sluteč bližino svoje pogibeli, prišel v Pariz iskat nekaj pomembnih dokumentov iz arhiva nemških socialdemokratov, med njimi tudi nekaj Marxovih rokopisov. Avtor je vsebino Buharinove pripovedi strnil v brezimno pismo, kakršna so ruski levičarski emigranti, nekdanji voditelji ruske revolucije, v resnici dobivali po skrivnih kanalih iz Rusije ter jih v svojih glasilih tudi objavljali, kajpak v ruščini, tako da jih je boljše poznala le ruska emigracija, pa še to le levičarji. Zanimanje zanje je naraslo šele zadnji čas in tako je tudi »Pismo« predlanskim izšlo v angleščini v knjigi med drugimi članki našega avtorja. Od tam vam ga tudi podajamo.

Podatki o avtorju so tako rekoč tipični za usodo premnogih ruskih revolucionarjev-intelektualcev: pod carizmom kot član ruske socialdemo-

kratske stranke menjševiškega krila dolgo let v pregnanstvu, takoj po letu 1917 na odgovornem položaju, direktor Inštituta Marxa-Engelsa, po pogromu na manjševike leta 1922 izgnan, nato sodelavec Inštituta Marxa-Engelsa v Berlinu, beg pred nacisti v Pariz in Amsterdam, od leta 1942 v Združenih državah, danes ekspert za sovjetska vprašanja.

Ker pričujoča pripoved nikakor ni zaokrožena celota, marveč se nanaša na sorazmerno majhen odlomek sovjetske zgodovine, na čas umora Kirova in na začetek velikih stalinističnih procesov, smo dolžni podati nekaj zgodovinskih pojasnil.

Veliki spor o tem, ali je ruska revolucija bolj ali manj naključen začetek svetovne revolucije, to se pravi, globalnega in dolgotrajnega spopada dveh nasprotujočih si razredov (»permanentna revolucija«), ali je to dogodek, ki je predvsem povzdignil Rusijo kot »prvo deželo socializma«, se je rešilo v korist druge možnosti, zakaj pričakovane revolucije v najbolj razvitih evropskih deželah kljub Marxovim napovedim in Leninovi veri v to ni bila. Izraz prve tendence je bila teorija Trockega o »permanentni revoluciji«, izraz druge Stalinova teorija o možnosti zgraditve socializma v eni sami deželi. To je bila, da tako rečemo, že druga »napaka«, ki jo je zgodovina storila glede na marksistično teorijo o revoluciji; prva je bila namreč oktobrška revolucija sama, ker je kot prva socialistična revolucija izbruhnila v eni najbolj zaostalih dežel Evrope. Toda orjaški tok revolucije se ni oziral na ideološke zadrege in je v Rusiji sami terjal neodložljivo revolucionarno preobrazbo dežele, predvsem rešitev kmečkega vprašanja, zakaj Rusija je gladovala in tudi njena industrija je bila v razsulu. Politika NEP je to vprašanje še zaostila in sovjetski voditelji, že brez Lenina, so stali pred novo dilemo: ali kmete kolektivizirati in deželo naglo industrializirati, ali pa kmete ohraniti in jim dati možnost, da se kot taki okrepijo in postanejo produktivnejši ter delavstvu dati več materialnih spodbud, razvijati predvsem lahko industrijo. Nosilec prve zamisli je bil Trocki; njegov načrt kolektivizacije in industrializacije, (predvsem s težko industrijo) je bil nadvse drzen, premišljen in metodičen, narekovala ga je tekma s časom, bojazen pred grozečim kaosom.

Vedel je, da se revolucija ne zaustavlja, temveč nasprotno, da vedno ostreje terja svoj razplet in da ne pozna milosti niti za svoje očete. Zastopnik druge smeri, Buharin, je bil glede usode socializma mirnejši; bil je mnenja, da je treba deželo najprej konsolidirati, zakaj graditev socializma ni stvar ene, temveč več generacij, torej se je treba tega vprašanja lotevati postopoma. V Buharinu je imela Rusija zastopnika počasnejšega, vendar demokratičnega razvoja, v Trockem zastopnika razsvetljene diktature ter pospešenega in zato nasilnega razvoja. Bili sta to dve poti k istemu cilju, in obe smeri sta se sklicevali na isti razlog — na zaostalost Rusije.

Tretja smer sploh ni bila smer, temveč bolj element, ki ni imel svojih idej o teh zadevah, temveč se je z eno ali drugo smerjo samo okoriščal. Iz tega elementa so izšli poznejši oblastniki Rusije. Stalin je najprej nastopil proti Trockemu z očitkom, da hoče likvidirati kmeta in s tem razdreti zvezo delavcev in kmetov, ki jo je, kot je znano, skoval Lenin. Sta-

lin je Trockega ošibal kot megalomana in »superindustrializatorja«. To pa je bilo natanko tisto, kar je Trockemu očital Buharin, in tako si je Stalin pridobil močnega, tedaj še zelo vplivnega zaveznika. Oba sta bila dovolj močna, da sta Trockega politično onemogočila, vse nadaljnje je opravil Stalinov partijski aparat. Buharin je slavil zmago, toda ne dolgo. Izkazalo se je, da je znal ruski kulak dobro izkoristiti blagodati ukrepov, ki jih je sovjetska vlada storila pod vplivom novega kurza. Ko si je pridobil žitni in živilski monopol, je brezobzirno izrabljajl pomanjkanje s tem, da ga je hote vzdrževal: bolj se mu je izplačalo pridelati manj žita in rediti manj živine kot več. Leta 1928 je postala prehrana sovjetskih mest in industrijskih središč kritična. In tako je Stalin pod silo razmer napravil svoj »veliki preobrat«. Čez noč se je obrnil od Buharina ter začel nanj zvrčati krivdo za nastalo stanje. Potem ko je Trockega izgnal iz Rusije (januarja 1929), je napovedal načrtno gospodarstvo, kolektivizacijo kmetijstva ter industrializacijo, to se pravi, povzel je njegove gospodarske in politične zamisli. »Vzemimo list iz njegove knjige,« je tedaj dejal o Trockem in v isti sapi pokončeval njegove privrčence v sibirskih taboriščih. Razvoj Rusije oziroma njena revolucija je torej le šla svojo nujno pot, razlika je bila le ta, da je kolektivizacijo ruskega kmetijstva in industrializacijo Rusije opravil precej drugačen kader kot tisti, ki ga je imel za seboj Trocki, velik intelektualec. Voditelj je zmeraj vzorec, po katerem se v določeni družbi izvrši neke vrste »naravna izbira«. Ta vzorec pa si prav tako izbere narava uresničujočega se zgodovinskega procesa.

Zdaj smo torej na pragu našega Pisma, vendar bi opozorili še na eno zgodovinsko tendenco, katere obrisi se v njem že razločijo. Zunanje-politične zamisli Kirova že nakazujejo potrebo po veliki antifašistični koaliciji, torej potrebo po najširši mobilizaciji vseh naprednih sil sveta za boj proti fašizmu; za to se je, mimogrede povedano, prvi zavzemal Trocki, seveda v izgnanstvu. Kirov je vendarle leto dni po Hitlerjevem prihodu na oblast spoznal vso usodnost tega dogodka, medtem ko tega o Stalinu ne bi mogli trditi. Vse njegove politične in državniške poteze, ki se nanašajo na fašizem, so zapoznele, predvsem pa silno dvomljive in sumljive vrednosti. Ljudske fronte oživijo šele v drugi polovici tridesetih let, toda potem jih omrtvi sovjetsko-nacistični pakt, napad na samo Sovjetsko zvezo ga najde nepripravljenega... Antifašistično koalicijo je moral ustanoviti Churchill, medtem ko je bila Sovjetska zveza tako rekoč pahnjena vanjo, ne da bi mogla kaj izbirati. Antifašistično koalicijo so izoblikovale sile, ki so jih vodila »klasična«, imperialna načela politike.

Potem, ko je bila sprejeta odločitev, opisana v pričujočem dokumentu, ko je po smrti Kirova usoda Rusije prešla v Stalinove roke in roke ljudi njegove zvrsti, je postal spopad s staro boljševiško gardo nujen, zakaj šlo je pravzaprav za spopad med resničnimi revolucionarnimi vrednotami, ki so jih predstavljali čisto določeni ljudje, in nič kaj razveseljivo resničnostjo tridesetih let, ki je imela zopet svoje predstavnike, to se pravi ljudi na oblasti. Z drugimi besedami, nastala je nevarnost nove državljanske vojne. Stalin je imel prednost, da se je lahko s svojega vodilnega položaja oprijel zelo pomembne zgodovinske naloge: za vsako ceno rešiti Rusijo

pred to nevarnostjo. In to je tisto, kar mu je dalo moči, da je mogel storiti toliko strašnih dejanj kakor malo ljudi v zgodovini. Stalin ni bil Oidipus, je bil njegov antipod, bil je tisti, ki je izvirni greh skrtil. Samo panična napetost, posledica grozeče notranje konfrontacije, je mogla ustvariti toliko strahov pred »kapitalistično obkolitvijo«, samo ta si je lahko izmišljala legende o »saboterjih« in »tujih agentih«. Tedaj je bilo gibanje v celoti žrtvovano Rusiji. Ta proces je s svojim izidom postal vzorec, po katerem se je še neštetokrat ponovil v vseh komunističnih partijah, postal je tako rekoč obred s katastrofalnimi posledicami, ki jih svetovno komunistično gibanje doživlja prav danes.

Mi smo njegov del in v njem je tudi del nas. Čas je, da prevrednotimo stalinistično prekletstvo nad tako pomembnimi pojavi ruskega in svetovnega socializma, kot so Trocki, Buharin, menjševiki itd. Tudi »Pismo« je lahko s tem, da ga objavljamo, majhen prispevek k temu.

P i s m o

Kakor strela z jasnega je tukaj v Rusiji treščil med nas proces Zinovjev-Kamenjev-Smirnov. Nedavni dogodki in sedanji potek stvari človeku tako rekoč potiskajo pero v roke. Seveda, tisto kar mislim v tem pismu povedati, nikakor ne izraža razpoloženja sovjetske »javnosti« na splošno. Ta je prav bolno sita politike in ne terja drugega, kot da se jo pusti pri miru in da bi lahko v miru živela. Tu bo govor le o duševnem stanju tistih elementov, ki so se vse doslej imeli za edine nosilce pravice ukvarjati se s politiko — o tistih, ki bi jih lahko imenovali »častniški zbor« komunistične partije.

Prejšnjo pomlad in poletje je prav med to elito prevladoval občutek zatišja in zaupljivosti, kakršne že dolgo ni bilo čutiti. Če danes gledamo nazaj, res spoznamo nekatere simptome, ki bi lahko dajali razloge za določeno skrb. Vendar, to je, kakor se reče, napovedovanje vremena za nazaj. V resnici smo bili vsi prepričani, da je najhujše mimo in da se je pričelo razdobje gospodarskega in političnega ozdravljanja, ki bo sicer počasno, vendar zanesljivo. Od nove ustave si nismo obetali preveč. Bilo je znano, da se je predlog zanjo izcimil v glavnem iz političnih ocen, kakršne je narekovala bojazen pred vojno. Vseeno pa je prevladal občutek, da nas bodo prav te ocene vsaj za nekaj časa ubranile pred vsakršnim oživiljanjem terorja čez mero in da bodo vsaj v nekem obsegu pomagale ustaliti situacijo. Zato si glede bližnje prihodnosti nismo delali preveč skrbi, in prav to zaupljivo stanje duha je bilo razpoloženje, v katerem smo se odpravljali na naše poletne počitnice. (Sloves poletnih počitnic je dandanes zrasel bolj kot kdaj prej. V Rusiji pravimo, da je pravica do poletnega lova edina z revolucijo pridobljena ugodnost, katere si niti Stalin ne upa vzeti vladnim in partijskim veljakom.) V začetku avgusta se je vedelo, da so nekateri člani politbiroja že odšli, da bo Stalin v kratkem odpotoval na počitnice in da je bila s tem začeta »mrtva sezona«, v kateri

se, kakor je navada, ne sprejemajo nobene pomembne odločitve in v kateri tudi ni moč pričakovati dogodkov večjega pomena.

Kakor koli že, kljub pričakovanemu političnemu zatišju je izbruhnil proces, in sicer proces brez primere. Sele polagoma od tega pretresa prihajamo k sebi. Začenjamo se zavedati, kaj se je zgodilo, in tudi, kako se je zgodilo. Le polagoma postaja očitno, da tisto, kar se je zgodilo, ni bilo nikakršno naključje; na splošno so dogodki za nas potekali mnogo manj naključno, kakor se to lahko dozdeva kakemu tujcu.

Med zadnjimi testamenti, ki jih je zapustil Lenin, ni bilo nobenega, ki bi se ga bilo partijsko vodstvo bolj trdno oklepalo kakor njegovega imperativnega nasveta, ne ponoviti napak jakobincev, torej, izogniti se usodi vzajemnega uničevanja. Veljalo je za zapoved, da se je treba v boju proti partijski opoziciji zatekati k vsem drugim metodam prej kot k smrtni obsodbi. Resnica, bilo je glede te zapovedi nekaj spodrsrljajev: Blumkin in še nekateri drugi trockisti so bili ustreljeni zato, ker so se po naročilu svoje organizacije dokopali do skrivnosti GPU ter posvarili svoje tovariše pred izdajo in skorajšnjo aretacijo. O teh usmrtitvah se je na splošno govorilo kot o izjemnih ukrepih, naloženih ne zaradi udeležbe v notranjepartijskih bojih, temveč zaradi izdajanja uradnih skrivnosti. Prestopke take vrste so v ZSSR zmeraj strogo kaznovali. V letih 1924 ali 1925 je bil ustreljen neki menjševik, ki je vdrl v sekretariat centralne kontrolne komisije ter odnesel neke dokumente z namenom poslati jih »Socialističeskemu vestniku*«. Celo za časa »menjševiškega procesa« (1931) se ni sicer nikdar resno mislilo na poseganje po smrtni kazni.

O smrtni obsodbi zaradi udeležbe v opozicionalni dejavnosti se je prvič razpravljalo v zvezi z afero Riutin. To je bilo konec leta 1931, ko je bil položaj v deželi podoben tistemu v letu 1921 — času kronštadskega upora. Resda v letu 1932 dejanskih uporov ni bilo, vendar so bili mnogi prepričani, da bi bilo mnogo boljše, ko bi imela vlada opraviti z dejanskim revoltom. Polovico dežele je prizadela lakota. Delavstvo je životarilo ob pičlih obrokih. Delovna storilnost je upadla in vzdigniti se ni dala na noben način, zakaj pri tem ni šlo za to, da delavci ne bi hoteli, temveč za to, da zaradi fizične izčrpanosti, s praznim želodcem, *niso mogli* delati produktivno. V partijskih krogih je prevladovalo mnenje, da vodi Stalin s svojo politiko deželo v propad, da je obrnil kmete zoper partijo in da bi bilo moč situacijo rešiti le, če bi ga odstavili s partijskega krmila. Mnogi vplivni člani centralnega komiteja so bili tega mnenja. Slišati je bilo, da je v politbiroju, že antistalinistična večina. Kjerkoli so se partijski funkcionarji srečevali, se je pogovor sukal o tem, kateri program naj bi nadomestil Stalinovo »generalno linijo«. Očitno so tedaj potovali iz rok v roke mnogoteri osnutki programov. Med njimi je Riutinov program vreden posebne omembe. Po značaju je bil izrazito »pro-kmečki«. Zahteval je odpravo kolektivnih posestev in gospodarsko samoodločbo prepuščal kmetom. Toda to še ni vse, po čemer se je ta program razli-

* Glasilo menjševikov v emigraciji.

koval od drugih. Tisti čas je bil program boljševiskega desnega krila, kakor program Slepikova, prav tako pro-kmečki, in tak je bil tudi program bivšega levega krila trockistov, ki so bili dejansko odgovorni za Stalinovo »generalno linijo«, zakaj oni so bili pravzaprav njeni izvirni ideologi.

Riutinov program je bil dolg 200 strani, od katerih jih je bilo kar petdeset odmerjenih Stalinovim osebnim karakteristikam, prikazu vloge, ki jo je igral v partiji in še razlogom za avtorjevo temeljno misel, da si partija in država v celem toliko časa ne bosta opomogli, dokler ne bo Stalin odstavljen s prevladujočega položaja v partiji. Ta stališča so bila povedana posebno silovito in so zapuščala globok vtis. Stalin je bil s prstom pokazan kot zli duh ruske revolucije, ki je, gnani od maščevalnosti in sle po oblasti, pahnil revolucijo strmo v prepad.

Prav temu delu programa, za katerega je avtor lahko pričakoval hudo kazen, gre zasluga za njegov uspeh. Program je zbudil razprave velikega obsega in zato ni nič presenetljivo, da se je en njegov izvod kmalu znašel na Stalinovi mizi. Posledica tega je bila, da so bili prijeti ne le tisti, ki so razširjali Riutinov program, temveč tudi tisti, ki so razširjali še druge deklaracije. Riutina, ki je bil tačas pregnan v neki »izolator«, kjer je svoj program tudi izdelal, so pripeljali v Moskvo. Na zaslišanju je avtorstvo priznal. Kot star partijski voditelj, ki se je odlikoval pri delu za partijo, je spadal v klasifikacijo tistih, ki v skladu z Leninovimi zapovedmi ne bi smeli biti kaznovani s smrtjo. Zato je to vprašanje obravnaval politbiro, kjer je OGPU* (kajpak na Stalinovo željo) zahteval eksekucijo.

Razprave v politbiroju so bile dokaj burne. Stalin se je zavzemal, naj se sprejme zahteva OGPU. Njegov najmočnejši razlog je bil podatek o naraščanju terorističnih nagnjenj med mladino, zlasti v komsomolu. Poročila OGPU so bila polna zgodb o teroristično pobarvanih govoricah med mladimi delavci in študenti. Še več, razkrita je bilo večje število terorističnih dejanj zoper nižje državne in partijske funkcionarje. Proti takim teroristom se partija ni vzdrževala uporabiti »najvišjo kazen«, in to celo tedaj, kadar je šlo za člane komsomola. Na to je Stalin trdil, da je politično nelogično predpisovati tako ostre kazni za tiste, ki so teroristična dejanja zagrešili, medtem ko se prizanaša onim, ki k takim dejanjem napeljujejo. Priporočil je, naj ne bi posvečali prevelike pozornosti drobnarijam, marveč naj politbiro raje seže do korenin in vzrokov cele zadeve. Riutinov program, je dejal Stalin, direktno opravičuje in zagovarja potrebo, naj njega umorijo.

Ne morem več obnoviti dejanske ločitve mnenj v politbiroju, ko se je o tem vrašljanju razpravljalo. Vem le to, da je Kirov posebno silovito govoril zoper poseganje po smrtni kazni. Še več, uspelo mu je pridobiti politbiro za svoje stališče. Stalin je bil dovolj previden, da zadeve ni rinil v odprt spopad. Riutinu je bilo tako prizaneseno. Bil je obsojen na dolgo dobo v izolatorju, kjer je vladal posebno strog režim. Vendar je vsakomur

* Kratica za Organ gospodarstvennega političskega upravljenja — sovjetska »varnostna služba«.

postalo jasno, da bo politbiro slej ko prej prisiljen soočiti se z velikimi vprašanji, ki so se odprla v eni ali drugi obliki tudi zunaj te afere. In res, pojavila so se kaj kmalu, vendar v povsem drugih okoliščinah kakor ona izza zime 1932—33. Jesen leta 1933 je bila tako glede notranje kakor glede zunanje politike za Sovjetsko zvezo zelo pomembna doba. Žetev je bila nepričakovano obilna. Komaj kdo si je upal verjeti, da bo v vladajočem gospodarskem kaosu mogoče na poljih vse postoriti ter pospraviti žito. Ta uspeh je brez dvoma zasluga Stalina, ki je s svojo izredno energijo presegel samega sebe, prisiljujoč vsakogar, da je delal do onemoglosti. Ni dvoma, sprevidel je, da bo to poletje odločilo njegovo usodo; da bodo uporniški nagibi zoper njega v tej ali oni obliki prihajali na dan, dokler se gospodarski položaj ne bo izboljšal. In kakor hitro je postalo očitno, da bodo dosežki tega poletja dobri, je sledil psihološki preobrat v vedenju partijskih krogov. Prvikrat so široki krogi članstva začeli verjeti, da »generalna linija« zares lahko uspe, in ko so se navzeli te vere, so spremenili tudi svoj odnos do Stalina. »Stalin je zmagal«, so govorili tisti, ki so si še včeraj prizadevali dobiti v roke Riutinov program. Vprašanje, kako se bo izboljšanje gospodarskega položaja izrazilo v politiki, je dobivalo vedno več poudarka. Položaj pa je še zapletalo dejstvo, da so poglobitvena vprašanja zunanje politike prav tako terjala takojšnjo rešitev. Prve mesece po Hitlerjevem prevzemu oblasti se nam je v Rusiji zdelo, da bo Tretji rajh le prehodna doba v nemški zgodovini, da bo Hitler zmožen ostati v sedlu le nekaj mesecev, nato bo sledil hud polom in revolucija. Da bi »imperialisti« Anglije in Francije dovolili Nemčiji, svojemu »dednemu sovražniku«, izpeljati njene ponovne oboroževalne načrte, je na splošno veljalo za nemogoče; še Hitlerjevega širokoustenja o pohodu proti Rusiji ni nihče jemal zares. Polagoma pa smo le začeli spoznavati, da je položaj daleč resnejši, kot smo mislili, da od zahodnih sil ni moč pričakovati nikakršnih ukrepov proti Hitlerju in da priprave za pohod proti Rusiji živo tečejo. Veliko vznemirjenje so povzročila odkritja preiskave zadevajoče nemško propagando v Ukrajini, in še posebej tako imenovano homoseksualno zaroto. Podrobnosti o tej zaroti, ki so jo razkrili konec leta 1933, so naslednje: pomočnik nemškega vojaškega atašeja, prijatelj in privrženec slovitega stotnika Roehma, si je utrl pot v moskovske homoseksualne kroge in pod krinko homoseksualne »organizacije« (homoseksualnost je bila v Rusiji tedaj še legalna) postavil celo omrežje nationalsocialistične propagande. Njene niti so segale v province, v Leningrad, Harkov, Kijev itd. V zadevo so bile zapletene številne osebe iz literarnih in umetniških krogov: zasebni sekretar zelo slovečega igralca, tudi sicer znan po svojih homoseksualnih nagnjenjih, pomemben znanstveni sodelavec Leninovega inštituta itd. Te zveze so Nemci izrabljali ne le za pridobivanje vojaških informacij, temveč tudi za sejanje razdorov v vladnih in partijskih krogih. Cilji tistih, ki so to zaroto vodili, so bili tako daljnosežni, da so bili voditelji sovjetske politike prisiljeni poseči vmes. Tako se je postopoma spremenila zunanja politika in je Rusijo pripeljala do vstopa v društvo narodov in do ustanovitve ljudske fronte v Franciji. Kajpada pri teh spremembah ni šlo brez obsežnih razprav. Ni bilo lahko omajati staro, globoko

zakoreninjeno orientacijo k zvezi z Nemčijo, da bi zasejali v zmagovitih deželah nemire. To je bilo tem težje, ker je bilo jasno, da bo nova orientacija v smeri demokratičnih strank zahodne Evrope povzročila znatne spremembe v notranji politiki Sovjetske zveze. Bilo je to tisti čas, ko je Kirov začel dobivati res velik vpliv.

Kirov je imel v politbiroju pomembno besedo. Bil je stoodstotni zagovornik generalne linije in se je med njenim izvajanjem odlikoval z veliko energijo in neomajnostjo. Zato ga je Stalin zelo cenil. Toda v stališčih Kirova je bila vedno neka mera neodvisnosti, ki je Stalina vznemirjala. Govori se, da je Stalin Kirovu kar za nekaj mesecev preprečil udeležbo na sejah politbiroja v Moskvi, pod pretvezo, da je njegova navzočnost v Leningradu nepogrešljiva. Vendar se Stalin sam pri sebi nikdar ni mogel odločiti, da bi nastopil zoper Kirova. Bilo je le preneumno dodati že tako velikemu številu odpadlih tolikanj pomembnega partijskega voditelja, kot je bil Kirov, zlasti odkar mu je v Leningradu uspelo zbrati okrog sebe same zanesljive in vdane pomočnike. Nov spopad z leningrajsko partijsko organizacijo bi bil tedaj usodnejši kakor tisti za časa Zinovjeva. V zimi 1933—34 si je Kirov tako okrepil položaj, da si je lahko dovolil ubirati svoja pota. Meril je ne le na »zahodno orientacijo« v zunanji politiki, temveč je tudi sklepal, da bo tej orientaciji logično sledilo vse, kar je s tem povezano v notranji politiki.

Tako zastavljena naloga se torej ni omejevala le na stvaritev močne armade za grozeči vojaški spopad, ki je bil videti neogiben, temveč je politično govorjeno, obsegala tudi ustvaritev svojevrstnega psihološkega ozračja na domači fronti. Bili sta dve možnosti: ali nadaljevati dotedanjo politiko, zdrobiti vse odpadnike, neusmiljeno zagotoviti administrativni pritisk in stopnjevat teror, ali pa poskusiti »spravo za ljudstvom«, pridobiti ga za prostovoljno sodelovanje v političnih pripravah dežele na bližajočo se vojno. Najbolj prepričana in najznamenitejša zagovornika druge možnosti sta bila Kirov in Gorki. Bilo bi hvale vredno podrobno popisati vpliv Gorkega na življenje v partiji, zlasti ko je zdaj, kar je mrtev, mogoče govoriti odkriteje o tem. Vendar je to že druga stvar in bi nas zapeljala predaleč stran. Gorki je imel velik in blagodejen vpliv na Stalina. Toda pri vsem svojem vplivu Gorki ni bil član politbiroja in ni neposredno sodeloval pri sprejemanju njegovih odločitev. Zato pa je bil delež Kirova tem pomembnejši.

Kirov je zastopal idejo o odpravi terorja, znotraj partije in nasploh. Ne želimo povečevati pomembnosti njegovih predlogov. Ne smemo pozabiti, da je bil Kirov takrat, ko so začeli uresničevati prvi petletni načrt, eden partijskih vrhov, da je bil med tistimi, ki so navdihnili in izvajali zloglasne neusmiljene ukrepe proti kmetom in iztrebljali kulake. Kemska in murmanska obala s svojimi kazenskimi taborišči sta bili pod njegovo jurisdikcijo. Nadalje, na njegovih ramah je ležala odgovornost za graditev prekopa Baltiško—Belo morje. Po vsem tem je jasno, da Kirova ne bi bilo mogoče obdolžiti kakšne nedovoljene nežnosti glede tega, kako je ravnal s človeškimi življenji. Toda prav zato je imel tem večjo moč v uradnih krogih, kjer je moral svoja stališča braniti. Ravno to, da

je bil delež njegove odgovornosti pri grozotah prve petletke tako velik, mu je prineslo možnost, da je nastopil kot voditelj in nosilec politike umirjanja terorja v teku druge petletke. Nit njegovih misli je potekala nekako takole: doba uničevanja, ki je bila nujna, da se izkoreninijo malolastniški elementi na vasi, je zdaj pri kraju; gospodarsko stanje na kolektivnih posestih se je izboljšalo in njihova prihodnost je zagotovljena. To je postavilo trdno podlago za nadaljnji razvoj, in če se bo gospodarski položaj še nadalje ugodno razvijal, bodo velike množice ljudstva postajale do vlade vedno bolj spravljive, število »notranjih sovražnikov« bo upadlo. Partiji je zdaj naloženo pritegniti nase tiste sile, ki jo bodo podprle v novi fazi gospodarskega razvoja, in tako razširiti podlago, na kateri stoji sovjetska oblast. Kirov se je zategadelj močno zavzemal za spravo s tistimi partijskimi elementi, ki so za časa prvega petletnega plana prestopili k Opoziciji,¹ ki pa bi jih bilo mogoče pridobiti za sodelovanje na novi podlagi prav zdaj, ko je »razdiralna« faza minila.

Stališče Kirova (še celo bolj poudarjeno ga je predstavil Gorki) si je pridobilo znaten vpliv med tistimi pri vrhu partije. Čas boja za prvi petletni načrt zanje ni bil ravno lahek. Grozote, ki so spremljale preobrazbo vasi in ki se o njih tebi niti ne sanja, ni moč popisati. Tisti iz vodstva partije so za vse to vedeli in mnogi od njih so to vednost težko prenašali. Neki dogodek iz tega časa je zelo značilen. Ob koncu leta 1932 je nekaj mladih ljudi v Leningradu priredilo literarni večer, katerega se je kot gost udeležil tudi Kalinin. Bilo je to v zvezi z neko obletnico OGPU (mislim, da je bila petnajsta obletnica ustanovitve Čeke, njene predhodnice). O Čeki so recitali pesmi, katerih vodilni motiv je bila misel »naj Čeka še naprej, še bolj neusmiljeno uničuje naše sovražnike«. Zlobni jeziki trdijo, da je Kalinin tisti večer malo pregloboko pogledal v kozarec. Lahko da, to bi pač pomenilo, da je alkohol zlomil njegovo zadržanost ter odprl prosto pot njegovim resničnim čustvom. Tisti, ki so bili na tem večeru navzoči, pravijo, da je bil Kalininov govor podoben kriku ranjenega srca. Potem ko je bila prebrana posebna krvoločna pesem, je Kalinin vstal in rekel: »Res smo večkrat prisiljeni zatekati se k terorju, vendar se to nikdar ne sme povelečevati. To, da smo se prisiljeni zatekati k takim strašnim ukrepom, je naša tragedija, vendar po ničemer ne hrepenimo bolj kakor po odpravi terorja. Zato ne bi smeli povelečevati brezsrčnosti, temveč moramo upati, da bo le prišel čas, ko bomo našo ‚kaznujočo roko‘ lahko pogrešali.«

Slišati je bilo, da je ta govor povzročil precejšnje vznemirjenje. O njem se ni govorilo le v Leningradu, temveč tudi v Moskvi. Kalinina so se baje hudo lotili. Taki pripetljaji kot Kalininov govor kažejo, da so tisti, ki jim je bilo naloženo izvesti petletni načrt, postali zelo naklonjeni sprejemu

¹ Z veliko začetnico pisano pomeni organizirano, do leta 1929 še legalno partijsko frakcijo, ki je nasprotovala Stalinovi partijski politiki. To skupino je vodil Trocki, ki je sprva s svojimi stališči pripomogel k porazu Zinovjeva v Leningradu, po tem porazu pa so se Trocki, Zinovjev in Kamenjev združili proti Stalinu in Buharinu in se od tedaj imenovali Združena opozicija.

politike, ki bi umirila teror, kakor hitro bi razmere za to dozorele. Zato je Kirov naletel na velik odziv, zlasti odkar se Stalin ni upal odkrito postaviti proti njegovi liniji, temveč je skušal le omejevati praktične posledice, ki so iz nje izhajale. Za tako Stalinovo vedenje gre, kakor je bilo slišati, hvala zlasti vplivu Gorkega, ki je tisti čas dosegel svoj zenit.

Tedaj, v zgodnjem poletju leta 1933, ko smo že lahko z gotovostjo pričakovali dobro žetev, so bili Kamenjev, Zinovjev ter še nekaj drugih bivših članov opozicije, zopet sprejeti med članstvo partije. Dovoljeno jim je bilo celo izbrati si ustrezno področje dela in nekateri od njih so kmalu dobili povabila na partijski kongres (februar 1934).

Na tem kongresu je Kirov doživel pravo zmagoslavje. Še predtem so njegovo izvolitev v Leningradu pozdravili kot nobeno drugo. Na rajonskih konferencah v raznih delih mesta, vse so bile istega dne, je bil sprejet z navdušenimi vzkliki. »Naj živi naš Mironič!« so vzklikali delegati; bila je to nenavadno impresivna demonstracija, ki je pokazala, da ves leningrajski proletariat trdno stoji za Kirovom. Tudi na partijskem kongresu je bil Kirov izredno navdušeno sprejet. Pozdravili so ga z vzkliki, cel zbor je planil na noge, ko je slišal njegovo poročilo. Med odmori so razpravljali o tem, kateri je bil burneje sprejet, Kirov ali Stalin. Ta, čisto določena primerjava kaže, kako močan je že postal vpliv Kirova.

Ne le da je bil Kirov ponovno izvoljen v politbiro, postal je tudi eden od sekretarjev centralnega komiteja, tako da je postala njegova premešitev v Moskvo nujna: v kratkem bi moral prevzeti skupino oddelkov, ki so dotlej spadali pod Postiševa in Kaganoviča. To naj bi namreč zagotovilo uresničitev linije, ki jo je navdihnil Kirov. Toda njegova premešitev v Moskvo je bila odložena. Kot razlog za to so uradno sporočili, da je v Leningradu nepogrešljiv, zanj da iščejo naslednika, dokler pa se ne da najti kdo primeren za njegovo mesto, se njegovo premešitev v Moskvo odloži. Kljub temu je v politbiroju delo prevzel in njegov vpliv je nadalje naraščal.

Na neki seji politbiroja, zgodaj leta 1934, se je odprlo vprašanje, ki ga lahko štejemo za nadaljevanje prejšnje razprave, povezane z afero Riutin. Neke skupine v komsomolu — mladeniče in študente — so odkrili pri razpravah o problemih terorizma. Te skupine dejansko niso storile nobene teroristične dejanja; ko bi bile to storile, bi bilo komaj vredno zastavljati kakšno vprašanje o njihovi usodi. Vse od časa državljanske vojne sem je veljalo za nedotakljivo pravilo, po katerem je treba skupine, krive terorističnih dejanj, fizično uničiti. Člani omenjenih skupin pa niso ničesar storili, temveč so o nujnosti terorizma samo razpravljali. Njihovi glavni razlogi so bili naslednji.

Glede na popolno pomanjkanje demokracije znotraj partije in na prezir, ki ga vlada kaže do ustave, ne preostane opoziciji nič drugega kakor zateči se k terorju.

V prejšnjih časih so v takih primerih uporabili »najvišjo kazen«, toda po novem kurzu je morala OGPU, preden je ukrepala, dobiti posebna navodila. Predloženo je bilo posebno poročilo o teh skupinah. Če gledamo nazaj, se zdi, da so bili še drugi razlogi za ponovno oživitve tega vpra-

šanja v plitbiroju. Stalin in njegov najbližji krog sta hotela preizkusiti stopnjo učinkovitosti nove smeri ter ugotoviti, kako daleč bo šel politbiro v svojem »liberalizmu«. Navodila, ki jih je izdal politbiro, so bila zelo raztegljiva. Nobenega trdnega, načelnega sklepa niso sprejeli: bilo je le priporočilo, naj se vsak primer obravnava tako, kot zasluži. Vendar je v navodilih prevladovala želja, naj se »njnišja kazna« uporabí le v skrajnih primerih, tam, kjer bi bila nepopravljivost vsakega posameznega člana uporniške skupine dokazana. Kot nasledek tega so člani omenjenih skupin dobili sorazmerno lahke kazni. Napotili so jih v izolatorje, v kazenska taborišča, ali pa so jih izgnali, v nekaterih primerih celo v ne preveč oddaljene kraje. Tako se je afera z leningrajskimi teroristi končala v dokaj mili obliki. Govorice o novem kurzu so se kmalu raznesle po partijskih krogih. Pod njihovim vplivom je nekaj pomembnih članov opozicije, vštevši može kot Rakovski, Sosnovski itd., opustilo svojo nespravljivost. To je prav tako veljalo za velik uspeh nove politike. Tisti, ki so se »spokorili«, so nemudoma dobili dovoljenje za prebivanje v Moskvi in prevzeli odgovorne naloge. Rakovskemu je izrekel dobrodošlico Kaganovič osebno. Sosnovski je lahko obnovil svoje časnikarsko delo, če že ne v »Pravdi« pa vsaj v »Izvestijh«; in še bi lahko naštevali take primere. Uspeh Kirova je dosegel svoj zenit na plenarni seji centralnega komiteja novembra 1934. Ta seja je pretresala številne konkretne ukrepe, ki naj bi jih izvedli v skladu z novo smerjo. Poročilo o tem vprašanju je predložil Kirov in tako postal junak dneva. Spet se je razpravljalo o njegovi premestitvi v Moskvo in bilo je dokončno sklenjeno, da se bo to zgodilo v kratkem.

Vsi tisti odseki partijskega sekretariata, ki so imeli opraviti z ideologijo, naj bi prišli pod njegovo vodstvo. Le za kratek čas bi se moral vrniti v Leningrad, toliko da bi svoje dolžnosti izročil svojemu nasledniku. Tem bolj so bila zategadelj osupljiva telefonogramska sporočila, da je bil umorjen.

Lahko bi kajpak povedali kaj več o umoru Kirova, nedvomno bi bilo to zanimivo branje, zakaj ta nesrečni strel je naznanil novo dobo v zgodovini Sovjetske zveze. Vendar bi me tako poročilo odpeljalo predaleč stran, moje pismo je že tako preobširno. Zato se bom samo dotaknil dejstev, ki so posebej pomembna, če naj razumemo nadaljnji potek dogodkov v partiji.

Že iz prvih telefonskih sporočil, ki so obvestila Moskvo o umoru Kirova, je bilo jasno, da gre za politični umor. Pri morilcu Nikolajevu so našli deklaracijo, v kateri so bili jasno podani motivi za to dejanje. Toda v luči spravljivosti, ki je bila značilna za notranjo partijsko politiko v mesecih pred umorom, je bilo za večino izmed nas psihološko nemogoče razlagati si strel 1. decembra 1934 kot dejanje terorja, izhajajoče iz sporov znotraj partije. Težko je bilo verjeti, da bi bil od krogle kakega člana opozicije padel nihče drug kakor prav glavni zagovornik sprave, in še zlasti v trenutku, ko se je zdelo, da je zmaga te politike dobljena. Nadalje, posledice, ki jih je bilo spričo takega nasilnega dejanja kaj lahko pričakovati, in njihov vpliv na nadaljnjo smer notranje partijske politike, vse to je govorilo zoper to razlago. Odtod v tistih decembrskih dneh razpelo-

ženje, v katerem je večina ljudstva skušala umor pripisati mahinacijam neke zunanje sile (nikomur se ni zdelo potrebno imenovati jo), katere slepo orodje naj bi Nikolajev postal. Iz tega se je dalo sklepati, da umor nima nobenega pomena, kolikor zadeva politične razmere Sovjetske zveze same, in da bo linija, kakršno je Kirov malo prej predlagal na seji centralnega komiteja nespremenjeno in dokončno obveljala kot vodilo za politiko partije. Vsi tisti, ki so bili sploh kdaj, na kakršen koli način povezani z Opozicijo in ki jih je zdaj, ne brez razloga, skrbela osebna varnost, so še s posebno vnemo razširjali to razlago. Glavno odgovornost za oblikovanje takega stališča pripisujejo Radeku. Ko bi bil le mogel slutiti, da bo ta verzija o »roki gestapa« pozneje izbrabljena zoper vse bivše člane Opozicije in zoper njega osebno!

Vendar bivši člani Opozicije niso bili edini, ki so nagibali k taki razlagi tega strela. Sprejeta je bila na splošno, vodilni ljudje v ljudskem komisariatu za notranje zadeve so si še najbolj prizadevali, da bi jo napravili za svojo. Če bi zopet imeli priložnost videti prvi seznam usmrtitve, ki so sledile kot povračilo strelu Nikolajeva, bi ugotovili, da je to v glavnem zajelo osebe, osumljene (upravičeno ali po krivem) zvez z nekaterimi tujimi obveščevalnimi službami. V Rusiji so na splošno Nemcem pripisovali odgovornost za separatistično propagando v Ukrajini. Ukazi za te usmrčitve so prišli iz Moskve pod poraznim vtisom prvih telefonskih sporočil iz Leningrada.

Ni pa bila verzija, da je v ozadju tega umora roka neke tuje sile, tudi uradna vladna verzija. Sprva Stalin ni izdal nobenih navodil. Medtem ko je iskanje razlage o tem, kar se je zgodilo, prepustil drugim, se je sam pozorno in energično ukvarjal z organizacijo preiskave. Skupaj z Vorošilovom in Ordžonikidzejem, katerih podpora v politbiroju je bila zanj še posebej pomembna, je pri priči odpotoval v Leningrad ter tam začrtal obseg in smer, katerih naj se delo komiteja za preiskavo drži. Bil je slej ko prej osebno navzoč pri pomembnejših zasliševanjih, predvsem pri izpraševanju Nikolajeva samega. Prav tako je ukrenil vse potrebno za pretres leningraškega odseka komisariata za notranje zadeve. Vodstvo preiskave je bilo zaupano Agranovu, ki je zadnja leta užival Stalinovo posebno zaupanje. Stalin je dobro vedel, da bo Jaša (tako Stalin kliče Agranova, včasih celo na uradnih sestankih) vedno ostal goreč in ubogljiv izvrševalec njegovih ukazov in da drugi nikdar ne bodo mogli vplivati nanj. Nikakor pa se Stalin ni toliko zanesel na druge uradnike sekretariata.

Precej zanimivih dejstev se je izoblikovalo že v začetku preiskave. Dnevnik Nikolajeva je vseboval neke pomembne podatke glede motivov njegovega dejanja. Izvlečki iz njegovega dnevnika, dasiravno bežni, so bili vstavljeni v poročilo, o katerem bom govoril pozneje. V zvezi s tem dnevnikom krožijo vse mogoče govorice. Ujemajo pa se vse v eni točki, namreč glede značaja Nikolajeva na splošno. Toliko usodnega se je izcimilo iz njegovega strela, tako za partijo kakor za državo v celem, da je zelo težko glede njega ostati popolnoma objektivni. Toda treba je priznati, da imamo v Nikolajevu tipičnega predstavnika tiste mlade generacije, ki jo je v par-

tijo pognala državljanska vojna in ki je morala v letih, ki so ji sledila skozi ogenj in vodo ter se prilagajati različnim fazam radikalnih sprememb, nazadnje pa je izšla iz nje z zrahljanimi živci, strtimi srci in opustošenimi dušami.

Življenjska pot Nikolajeva je bila naslednja: se šestnajstimi leti, med vstajo generala Judeniča, je šel na fronto kot prostovoljec ter ostal tam ves preostali čas državljanske vojne. Na fronti je postal član komsomola. Teman madež v njegovi zgodbi je njegova zveza s Čeko. V njenih organizacijah sicer ni nikdar imel pomembne vloge, vendar ni nobenega dvoma o tem, da jim je pripadal, čeprav so ta podatek iz razumljivih razlogov zamolčali celo v dokumentih, ki so kot obvestila o preiskavi krožili za notranjo partijsko rabo. Nikolajev v partiji ni bil nikdar posebno dejaven, čeravno je pripadal njenim vrstam od leta 1920, začeniši kot član viborske sekcije Komsomola. Tudi v Opoziciji leta 1920 ni sodeloval, če ne štejemo njegove udeležbe pri glasovanju na nekaterih shodih tačas, ko je devetdeset odstotkov članstva v leningrajski organizaciji podpiralo Zinovjeva. Pri vsem, kar se je zgodilo za časa splošne čistke zinovjevcev po štirinajstem kongresu partije, ga ni prizadel nobeden od tedanjih kazenskih ukrepov. Niso ga niti preselili v kakšen drug kraj (ta čas najmilejša oblika kazni, ki so jih uporabljali zoper »leningrajce«, če jih je bilo moč spravljati v kakršno koli zvezo z opozicijo). Leta 1929—33 je preživel v različnih mestih, največ v Murmansku, tja ga je partija poslala na manj pomemben položaj kot nadzornika skupine prisilnih delavcev. Pozneje, ob vrnitvi, so ga zopet povezali z GPU, najbrž (to so še posebej prikrivali) kot člana garde v Smolnem. To je na kratko zunanja življenjska zgodba Nikolajeva. Zapiski o njegovem dnevniku, ki izpolnjujejo zadnji dve leti, ves čas od njegove vrnitve iz Murmanska, pa osvetljujejo ideološko vsebino teh zunanjih vidikov njegovega življenja. Vse v njem, tako se zdi, kaže na dejstvo, da so njegov duh nenehno prevzemali osebni spori s partijskim aparatom, ki se je vedno bolj birokratiziral. Dnevnik je poln opazk take vrste in poln pritožb nad izgino starih prijateljskih odnosov, ki so delali življenje v partiji v letih neposredno po revoluciji tako privlačno. Zopet in zopet se je vračal k spominom na tiste dni, ki so se mu zdeli tako preprosti in rožnati, na dni nekakšne »krvave bratovščine«. Formalizem, na katerega je zdaj vsepovsod zadeval, ga je dražil in moril. V zvezi s tem se je zapletel v več sporov, ki so v začetku leta 1934 povzročili, da je bil izključen iz partije. Kratko zatem je bila njegova izključitev razveljavljena. Rečeno je bilo, da trpi od živčne oslabelosti, do katere ga je izčrpalo delo v Murmansku, da je razkrojen in da se zategadelj ne sme preveč zahtevati od njega.

Njegove pritožbe nad birokratizmom, ki se je razpasel v partiji, so bile izhodišče njegove kritike. Vendar dlje od tega ni šel. Najbolj bode v oči nesorazmerje med težo njegovega dejanja in odsotnostjo kakršnega koli globljega kritičizma z njegove strani, to je, neko površnostjo v njegovem gledanju na stvari. Za Nikolajeva zunaj partije ni obstajalo nič, niti ga ni zanimalo partijsko življenje v širšem političnem smislu. Zanimala so ga izključno le vprašanja notranjih partijskih odnosov. Na te odnose je reagiral z rastočo silovitostjo in postopoma je začel nastali položaj gle-

dati kot pravo izdajo nekdanjih lepih partijskih tradicij, kot izdajo revolucije same.

Hkrati se je v njem razrasla močna želja po mučeništvu. Vedno pogosteje je razglašal, da se nekdo pač mora žrtvovati, da pritegne pozornost partije na to usodno dogajanje. To pa je po njegovem prepričanju moč storiti le z nasilnim dejanjem zoper kakšnega vidnega predstavnika »uzurpatorjev«, ki so se polastili oblasti v partiji in v deželi kot celoti. Silen vtis je nanj napravilo branje ruske revolucionarne literature iz prejšnjih časov. Iz njegovega dnevnika je razvidno, da ga je to branje globoko prevzelo. Bral je vse, kar mu je bilo dosegljivega o teroristih — spomine narodovoljcev in socialnih revolucionarjev. Svoje dejanje je imel za nadaljevanje dejavnosti, ki so jo opravljali ruski revolucionarji v preteklosti. Zgodba pravi, da je Nikolajev takrat, ko ga je Stalin vprašal, zakaj je izvršil umor, in ga opozoril, da je zdaj izgubljen, odgovoril: »In kaj potem? Koliko jih gre zdaj pod rušo! Toda v dneh prihodnosti se bo moje ime pridružilo takim kot sta Željabov in Balmašev.« Druge podrobnosti primera Nikolajev prav tako z njegove strani izpričujejo željo, da se postavi v zvezo s terorističnimi dejanji ruskih revolucionarjev prejšnjih dob.

Ko so bili motivi njegovega dejanja pojasnjeni, je preiskovalni odbor usmeril svojo pozornost na naslednji dve točki: na eni strani na odkrivanje »pajdašev« in »hujskačev« ter na drugi strani na ugotavljanje tega, v kolikšni meri so načelniki leningrajske sekcije komisariata za notranje zadeve odgovorni za to, da umor ni bil preprečen.

Odgovor na prvo vprašanje je bil v glavnem preprost. V svoji izpovedi je Nikolajev poudaril, da je bilo njegovo dejanje izključno osebne narave in da pri tem ni imel nikakršne družčine. To trditev je potrjevala tudi vsebina dnevnika. V njem ni bilo prav nobenega namiga, ki bi podpiral domnevo o obstoju kakšne skrivne organizacije, katere član bi Nikolajev lahko bil, ali po ukazu katere naj bi bil deloval. Pri vsem tem že omenjeno poročilo o zadevi Nikolajev ni vsebovalo nobenega namiga o čem takem. Brez dvoma bi bila preiskovalna služba vnesla v svoje poročilo vsakršno omembo o tem, ko bi jo bila v dnevniku le našla. Spričo narave dnevnika na splošno je nemogoče domnevati, da bi bil Nikolajev zdržal molk o čemer koli v zvezi s skrivno organizacijo, katere član bi bil, ko bi bila takšna organizacija le obstajala. Zakaj v svojem dnevniku si je zapisoval, in sicer skrajnje neprevidno, tudi pogovore, ki so potrjevali njegova stališča.

Vendar so že daleč za nami dnevi, ko so bili le tisti, ki so bili dejansko, posredno ali neposredno, zapleteni v teroristično dejanje, šteti za »pajdaše« ali »hujskače«. Danes je vsakdo, če le podpira ali opogumlja čustvovanje, ki bi kogar koli lahko napeljalo na taka dejanja, obsojen kot sokrivec ali podpihovalec. Najti pajdaše in hujskače ni bilo težko. Iz dnevnika Nikolajeva je bilo moč razbrati, da je v leningrajski partijski organizaciji in okrog nje mnogo nezadovoljnejšev, ki ne skrivajo svojega kritičnega odnosa do tistih na oblasti v partiji in v državi. Bili so to v glavnem prejšnji člani Opozicije, ki so bili nedavno tega dobili razne kazni in so se pravkar vrnili v Leningrad iz krajev svojega izgnanstva. Ker so imeli v prejšnjem času v partiji boljše položaje ter bili navajeni kolikor tolikšne pomemb-

nosti, jim je bilo težko sprizniti se s svojo sedanjo skromno usodo. Zmeraj so bili pripravljeni zabavljati čez novi red ter ga primerjati s »stariimi dobrimi časi«. Skrivnih organizacij niso imeli, pač pa so vzdrževali med seboj prijateljske stike, ki so bili v nekaterih primerih zelo dolgotrajni. Ob svojih srečanjih so si med seboj izmenjevali informacije o partijskih zadevah in o usodi tovarišev, ki so bili še vedno v zaporih ali v pregnanstvu. Zanje so zbirali prispevke ter iz srca udrihali čez nasprotnike, katere so imeli še posebej na piki. To pa je tudi bila meja njihove politične dejavnosti. V kakšno javno delovanje se niso skušali spuščati. Priložnostno je kdo pred družbo prebral kak spis o čem takem, kot so »reminiscence na zgodovinske dogodke«.

Obstoj take vrste skupin »iedološko nerazorožene opozicije« ni bil nobena skrivnost. Ljudski komisariat za notranje zadeve je zanje vedel in jih trpel, tako kot je nekdanji carizem trpel prejšnje politične izgnance, ki so se združevali v svoje skupnosti in se, šteti za »tuje elemente«, niso mešali z družbo okrog sebe. Agranov, ki mu je bila poverjena naloga te skupine preiskati, je zdaj pričel iskati podatke »o možnosti za hudodelstva« pri tistih, ki so te skupine sestavljali, in o tem, kdo in kaj so.

Naslednji del njegove naloge je bil bolj delikatne narave. Njegova preiskava leningrajskega odseka komisariata za notranje zadeve je odkrila, da so bili načelniki tega odseka dobro obveščeni o duševnem stanju Nikolajeva in celo o njegovem nagnjenju k terorizmu. Nikolajev, nevrotični in nedisciplinirani individuum, je večkrat docela naravnost govoril o tem usodnem predmetu, in to celo v navzočnosti ljudi, ki jih je komaj poznal. Še več, naš sistem ovaduštva deluje dandanes tako dobro, da opozicionistične opazke, čeravno izgovorjene v navzočnosti dveh, treh oseb, kaj kmalu dosežejo ušesa tistih, »ki so za to, da vse vedo«. Če pomislimo na to, kako so naši voditelji varovani, postane nedoumljivo, zakaj je bilo Nikolajevu dovoljeno priti tako blizu do Kirova. Tega vprašanja se je bilo treba lotiti še z drugega konca. Motive, ki so Nikolajeva napeljali, so pojasnili njegovi zapisi. Treba je bilo ugotoviti, ali je res šlo za malomarnost pri tistih, katerih dolžnost je bila preprečiti vsakršen poskus umora. Kdo je imel interes znebiti se Kirova tik pred njegovo premestitvijo v Moskvo? So obstajale kakšne niti, ki so povezovala tako zainteresirane osebe s tem ali onim načelnikom leningrajskega odseka komisariata za notranje zadeve? Verjetno je, da bi preiskava v tej smeri prinesla na dan obilo zanimivega gradiva. O tem predmetu nisem slišal govoriti nikogar. Zadnje čase se ljudje sploh branijo govoriti, zlasti o tako nevarnem predmetu. Vendar se slišijo namigi na ta vprašanja. Decembra 1934 so ljudje nenadoma začeli kazati zanimanje za umor Stolipina, ki je imel preneka-tero stično točko z umorom Kirova.*

¹ Stolipin je bil od leta 1906 ruski notranji minister, malo pozneje tudi predsednik vlade ob enem. Znan kot »likvidator revolucionarne krize« (revolucija 1905) in po svojih reformah (stolipinska agrarna reforma), s katerimi je skušal Rusijo postopoma izvleči iz fevdalizma in odpreti vrata meščanstvu, to je kapitalističnemu razvoju Rusije. Leta 1911 ga je v Kijevu ubil eser (SR — socialni revolucionarji) Bogrov.

Toda preiskava se ni ukvarjala z nobenim od teh vprašanj. Usmerila se je na čisto drugačen vidik. Poizvedovanje za »pajdaši« se je pri priči sprevrglo v preiskavo pri leningrajskih opozicijskih krogih, medtem ko se je preiskava, zadevajoča delež in odgovornost uslužbencev leningrajskega odseka komisariata za notranje zadeve, sprevrgla v raziskavo razlogov za mlačnost do opozicionalcev, to je, zakaj jim je bilo dovoljeno živeti v Leningradu, sodelovati v tisku, govoriti na shodih itd. V samoopravičevanju so obtoženi uslužbenci navajali ustne in pismene náloge Kirova, ki je v soglasju s splošno politično koncepcijo zahteval lajšanje položaja bivših opozicionalcev ter komisariatu ukazal, naj jih ne nadlegujejo za vsako malenkost.

Ta poskus obrambe pri uslužbencih se je seveda ujema z dejstvi. Zadnja leta si je Kirov na vse pretege prizadeval obnoviti staro zinovjevsko tradicijo ter preustvariti Leningrad v samostojno literarno in znanstveno središče, ki bi se lahko v obeh pogledih merilo z Moskvo. Zato je v Leningradu pospeševal založniško dejavnost, pripomogel ustvariti ugodne finančne in cenzurne pogoje za izdajanje periodike, podpiral dejavnost znanstvenih združenj itd. Hkrati s tem je Kirov opogumljal pritisk bivših opozicionalcev na službe, podobno kot so svobodomiselní gubernatorji za časa carizma vabili politične pregnance k sodelovanju pri znanstvenih študijah in raziskavah v Sibiriji. Analogija s prej omenjenimi »odtujenimi elementi« se je obnesla tudi v tem primeru. »Liberalizem« Kirova je šel tako daleč, da je jeseni leta 1934 celo takemu »grešniku«, kakor je bil Rjazanov, bivši glavar Inštituta Marxa in Engelsa, dovolil, da se je nastanil v Leningradu.

Načelniki leningrajskega odseka komisariata za notranje zadeve so zatorej dobivali ukaze za svoje ravnanje od svojega neposrednega šefa, najvplivnejšega člana politbiroja, ki je imel v Leningradu popolnoma proste roke. Kaj naj bi bili drugega delali v takih okoliščinah?

Sredi decembra je preiskava že dospela do točke, pri kateri je bilo moč politbiroju predložiti poročilo. To so obravnavali povezano z vprašanjem, kakšne politične sklepe je treba potegniti iz strela Nikolajeva. Mene je v tej preiskavi najbolj zanimalo Stalinovo vedenje.

Boj, ki je v vrstah partijskih voditeljev trajal vse od jeseni leta 1933, se je v mnogočem razločeval od podobnih sporov v preteklosti. Medtem ko so bile vse prejšnje oblike opozicije naperjene proti Stalinu in terjale, naj ga odstavijo s položaja partijskega šefa, zdaj glede tega ni bilo nobenega vprašanja več. Skupine se niso opredeljevale za ali proti Stalinu. Vsakdo je neutrudno poudarjal svojo privrženost Stalinu. To je bil prej boj za vpliv na Stalina, da tako rečemo, boj za njegovo dušo. Vprašanje, za katero skupino se bo končno, v odločilnem trenutku opredelil, je ostalo odprto, in ker je bila politična smer neposredne prohidnosti odvisna od Stalinove odločitve, ga je vsaka skupina skušala spraviti na svojo stran. Do umora Kirova je bilo Stalinovo vedenje zelo rezervirano; včasih je podprl zagovornike nove linije, včasih jih je poskusil zaustaviti. Ne da bi se sam identificiral s predstavniki nove linije, se je istočasno vzdrževal vsakršnega izražanja zoper njo. Število dnevnikih poročil, ki so mu jih

prinašali uradniki, je skrčil na sam minimum, pogostoma se je zaklepal v svojo delovno sobo, jo meril s koraki ter kadil pipo. V njegovem osebnem tajništvu se je tedaj govorilo, da Stalin premišljuje. In kadar je Stalin premišljeval, je bil absoluten mir zapoved za vsakogar.

Gorki je imel na Stalina velik vpliv. Kot smo že povedali, so bili to meseci, ko je vpliv Gorkega dosegel svoj zenit. Vneto se je zavzemal za spravo sovjetske vlade z nepartijsko inteligenco in je v celoti podpiral ideje Kirova o prehodni politiki sprave znotraj partije. Trdno je veroval, da bi taka sprava slej ko prej okrepila in strnila partijske vrste ter tako izboljšala možnosti za uspeh moralnega vpliva na večje skupine sovjetske inteligence. Gorki je dobro poznal temeljne poteze Stalinovega značaja, njegovo čisto orientalsko nezaupanje do ljudi okoli sebe, in ga je skušal pripraviti do spoznanja, da veje zdaj do njega čisto drugačno razpoloženje kakor prejšnje dni, za časa boja proti Opoziciji. Skušal ga je prepričati, da je končno le vsakdo pripravljen pripoznati njegovi generalni liniji genialnost, da nihče več ne želi spodbijati njegovega voditeljskega položaja. V teh okoliščinah, je dokazoval Gorki, velikodušje do njegovih včerajšnjih nasprotnikov v nobenem primeru ne bi spodkopalo njegovega položaja, temveč bi še pripomoglo, da se utrdi njegova moralna avtoriteta.

Ne poznam Stalina dovolj, da bi lahko rekel, ali je bil njegov odziv samo poza ali se je v resnici obotavljal, da bi sprejel ali zavrnil argumente Gorkega. Za en argument Gorkega je bil Stalin v vsakem primeru popolnoma sprejemljiv: za premislek o tem, kakšen bi lahko bil pomen tega ali onega njegovega ukrepa, kolikor to zadeva sodbe njegovih prihodnjih življenjepiscev.

Stalin se je že nekaj časa sèm ne le ukvarjal s svojim življenjepisom, temveč je tudi želel, da bi bil le-ta v prihodnosti prikazan v kar najbolji imenitnih barvah. Rad bi bil naslikan ne le kot silen in neusmiljen bорец v bitkah z nespravljivimi sovražniki, marveč tudi kot preprost in veliko-dušen človek, seveda v mejah, ki mu jih ti burni časi dovoljujejo — saj je v globini duše verjel, da je res tak. Odtod njegovi naporu igrati Harunel-Rašida, saj ali ni bil slednji tudi z Vzhoda ter čisto preprost? Na vsak način je Gorki dobro vedel, kako je treba ubirati te strune in je to poskusil izkoristiti za dober namen — ublažiti Stalinovo nezaupljivost, zmehčati njegovo maščevalnost itd. Lahko da so Stalina vodili še drugi oziri. Vse je bilo skrajnje izčrpano od naporov zadnjih desetih let in draženje tega občutja bi vodilo edino v nove spopade. Kakor že bodi, nobenega dvoma ni, da je Stalin leta 1934 naglo postal milejši, vljudnejši in sprejemljivejši; v družbi pisateljev, umetnikov in slikarjev je rad poslušal njih pogovore ter jih spodbujal k odkritim razpravam.

To občutje se je kmalu izrazilo v Stalinovem odnosu do bivše opozicije. Posebno pomembno je bilo v tej zvezi njegovo zблиžanje z Buharinom, ki je bil kot urednik »Izvestij« nekaj let v nemilosti. Še bolj značilno je bilo novo Stalinovo vedenje do Kamenjeva. Če se ne motim, je bil Kamenjev trikrat izključen iz partije in se je prav tolikokrat tudi spokoril. Zadnji spodrsrljaj se mu je zgodil pozimi 1932—33, ko so ga zasačili, da je Riutinov program, dokument, ki ga je Stalin še posebej mrzil, »brai,

pa nič poročal«. Tedaj se je zdelo, da je Kamenjev zabredel v resne in dolgotrajne neprijetnosti. Toda Gorki, ki je Kamenjeva močno cenil, je znal omehčati Stalinovo srce. Priredil je srečanje med Stalinom in Kamenjevim, pri katerem je Kamenjev, tako se je govorilo, Stalinu nekako izrazil svojo ljubezen.

Podrobnosti o tem sestanku, ki je bil strogo zaseben, nihče ne pozna, toda njegov izid so partijski krogi sprejeli z odobravanjem. Stalin, kakor je skoraj javno oznanil, »je pričel Kamenjevu verjeti«. Na srečanju je Kamenjev baje čisto odkrito govoril o svojem opozicionalnem delovanju, pojasnjujoč tako, zakaj je nekoč Stalinu nasprotoval in zakaj je zdaj to nasprotovanje opusti. Slišati je bilo, da je Kamenjev dal Stalinu »častno besedo«, da se ne bo več spuščal v kakršno koli opozicionalno dejavnost. V povračilo je dobil široka pooblastila pri upravljanju Akademске založbe in obljubljeno mu je bilo pomembno politično delo v bližnji prihodnosti.

Kot nekaj na račun, bi lahko rekli, mu je bilo dovoljeno govoriti na sedemnajstem partijskem kongresu, na katerem je imel s svojim nastopom velik uspeh. V svojem govoru je Kamenjev »teoretično« utemeljil nujnosti diktature, niti ne partijske ali razredne, temveč prav osebne diktature. Demokracija, bodi znotraj razreda bodi v partiji, je bila po Kamenjevu primerna samo v dobah mirnega razvoja, ko je za razpravo in prepričevanje časa na pretek. Za časa krize pa je položaj drugačen. V takih časih država potrebuje voditelja, človeka, ki lahko prevzame odgovornost za odločitve na svoje rame. Zares srečna je lahko partija, srečna lahko država, ki v takih trenutkih premore voditelja, obdarjenega z intuicijo, ki je sposoben znajti se v najtežjih situacijah. Toda gorje, če tedaj stoji na vodilnem položaju človek, neprimeren za voditelja, zakaj polom postane v tem primeru neogiben.

Govor Kamenjeva je bil formuliran in povedan tako, da ni moglo v glavah poslušalcev ostati nobenega dvoma, da govornik poveljuje Stalinu kot voditelja prve vrste. Kongres je Kamenjeva pozdravil z ovacijo, ki se je sprevergla v ovacijo za Stalinu. Ne veliko pozneje je bilo o tem govoru rečeno, da je bil slej ko prej makiavelizem in da je pri pazljivem branju kaj lahko naredil vtis, čisto nasproten od tistega, ki ga je dozdevno nameraval napraviti. To je bilo tisto, kar je imel na umu Višinski, ko je na procesu Kamenjev—Zinovjev označil Kamenjeva za prenapetega Machiavellijevega učenca.

Ce je bil Stalin, lahko mu to pripišemo, vsaj nekaj časa naklonjen popolni spremembi partijske smeri ter politiki pomirjenja v partiji, je bil njegov najbližji krog, njegov delovni štab, zmeraj docela zoper to. To ni bilo zaradi tega, ker bi bili člani tega štaba iz načela nasprotovali spremembi v generalni politiki partije, kakršna je bila nakazana v zamislih Kirova in njegovih privrženecv, temveč zato ker so bila vprašanja generalne politike zadeva, do katere je bila ta skupina bolj ali manj ravnodušna. V tem pogledu so bili, kakor se je izkazalo pozneje, pripravljeni sprejeti še veliko osupljivejše spremembe od tistih, ki jih je predlagal Kirov. Tisto, čemur so ti ljudje izrazito nasprotovali, je bila kakrš-

na koli sprememba notranjih partijskih razmer. Zavedali so se, da so sicer mnogi pripravljene spregledati negativne vidike Stalinovega značaja, pač zaradi prevladujočih pozitivnih potez, da pa oni kot njegovi neposredni pomočniki (ki so natančno vedeli, kako dajati duška negativnim vidikom njegovega značaja) ne bi mogli pričakovati milosti ob spremembi notranjepartijskega režima. Zakaj, da ponovimo, boj, ki je potekal, ni več meril na nasprotovanje ali privrženostu Stalinu, temveč na prioriteto za vpliv nanj. V jeziku orgbiroja (organizacijski biro), se je boj vršil zaradi predlaganih zamenjav obstoječega delovnega osebja v centralnem komiteju z novimi ljudmi, ki naj bi iskali nove poti ter nov odnos do ljudstva. Popolnoma razumljivo je torej, da je ta stari štab nasprotoval vsakršnim spremembam, ki bi prizadejale njegovo moč.

Temu odporu sta stala na čelu Kaganovič in Ježev.

Kaganovič je brez dvoma sposoben človek. Brez večje izobrazbe je, pa vendar zelo hitro dojema in sprejema ideje svoje okolice in je znan po svoji veliki delovni zmogljivosti, nenavadnem spominu in organizacijskih zmožnostih. Nihče ne zna bolje voditi vseh vrst konferenc in komisij, na katerih je treba speljati diskusijo v pravo strugo, vračati pozornost k predmetu obravnave in paziti, da se udeleženci trdno držijo meja stvari. Lahko samo obžalujemo, da so tako veliki darovi prirojeni človeku, o čigar moralnih lastnostih težko da obstojata dve mnenji. V partijskih krogih je znan po svoji neoprijemljivosti. Nihče se ne more zanesti na njegovo besedo: tako lahko jo da, kakor jo potem sne ali zataji. Najbrž temu botrujejo tudi okoliščine, v katerih se je povzpental na oblast in v katerih se zahrbtnost izplača. Res pa je tudi, da ni nihče drug več prispeval k rasti te dvojnosti kot on sam.

Ježev je Kaganovičeva desna roka. Če bi se bilo že glede Kaganoviča moč vprašati, ali ne bi bil zmožen svoje doseči s poštenimi sredstvi, bi bilo tako vprašanje glede Ježeva popolnoma nemogoče. V svojem dolgem življenju še nisem srečal človeka, ki bi bil bolj zoprni od Ježeva. Kadar ga opazujem, se nepremagljivo spomnim na hudobne paglavce z dvorišč, katerih najljubše opravilo je bilo v tem, da so mački privezali na rep kos papirja, namočenega v parafin, ga zažgali ter potem škodoželjno uživali ob prizoru, ko se je prestrašena žival pognala po ulici ter obupno, vendar zaman skušala ubežati zasledujočemu jo ognju. Prepričan sem, da se je Ježev v svojem detinstvu izživljal prav tako in da zdaj samo nadaljuje to početje v drugi obliki. Treba je samo videti, s kakšno ihto se znaša nad starimi opozicionalci, kadar se mu za to ponudi priložnost. Zdi se, da je imel Ježev dolgo precej težav, da je lahko stopil v partijo. Bil je osovražen in zavržen. V njegovi duši se je nabrala velika zaloga mržnje zoper vse tiste, ki so poprej v partiji zavzemali pomembne položaje — zoper izobražence, ki so bili dobri govorniki (on sam je bil bolj slab), zoper pisatelje, katerih knjige so postajale priljubljene (sam ni nikdar pisal kaj drugega kot obveščevalska poročila), zoper stare revolucionarje, ponosne na svojo preteklost (sam ni nikdar delal v ilegalnem gibanju). Nobeden bi ne mogel biti primernejši za funkcijo v času, ko je postalo prekletstvo nad starimi boljševiki uradno geslo »pomlajene« boljševiške

partije. Edini talent, s katerim ga je narava res obilno obdarila, je njegova zmožnost za zakulisne spletke. In zamudil ni nobene priložnosti, da je lahko ta svoj talent uveljavil. V skoraj desetletnem delu v aparatu orgburoja in v centralni kontrolni komisiji si je pridobil izredno vednost o osebnih karakteristikah funkcionarjev v partijskem aparatu. Ze zaradi svoje narave mrzi vse tiste, ki izkazujejo tudi le najnezatnejšo mero neodvisnosti ali trdnosti v prepričanjih, in jih sistematično odstavlja s položajev ter nadomešča z osebami, ki so pripravljene brez vprašanj izvršiti vsak ukaz od zgoraj. Kajpak to politiko lahko izvaja zato, ker ima blagoslov višjih, vendar Ježev pod pretvezo nepopustljivosti dodaja še pečat svoje narave. Kot nasledek tega je Ježev v preteklih desetih letih znal postaviti celo mrežo svojih najzaupnejših satelitov. Teh je kar precej, posejani so po vseh vejah partijskega aparata, v vseh sovjetskih upravnih organih, ne izvzemši ljudski komisariat za notranje zadeve in Rdečo armado. Te osebe mu še posebno prav pridejo zdaj, ko je postal šef ravno tega komisariata, katerega vodilno osebje je temeljito »pomladil«. Značilno, Jaša Agranov je od tega vodilnega osebja edini, ki ga je Ježev obdržal. To sta vendar stara in nerazdružna prijatelja!

Ta par, Kaganovič in Ježev, se je od vsega začetka ustavljal politiki notranjepartijske sprave. Ko je bil Kirov še živ, se nista upala izpostavljati se na svetlem. Zadovoljiti sta se morala s tem, da sta zoper to hujskala Stalina, da sta razpihovala Stalinovo prirojeno nezaupljivost do tistih, ki jih je sumil, da so mu sovražni, in, brž ko se je dalo, sabotirala premestitev Kirova v Moskvo, zakaj dobro sta se zavedala, da bo ta poteza zopet v celoti odprla vprašanje zamenjav v partijskem osebju, ki sta ga izbirala s tolikanj tveganimi napor. Kakor bom še povedal, je bil ta poskus sabotaže preprečen na novembrskem plenarnem zasedanju; kljub temu pa Kirov ni prišel v Moskvo. Po njegovi smrti, ki je bila našemu paru kaj dobrodošla, sta nastopila odkrito.

Poročilo Agranova o umoru Kirova je bilo sestavljeno čisto v njunem duhu. Neškodljivi leningrajski odpadniki iz vrst bivše Opozicije so bili v poročilu opisani kot zarotniki, ki so se stalno ukvarjali z naklepanjem nasilnih dejanj. Skupino bivših članov komsomola, ki so za časa Zinojeva delovali v viborskem okrožju, z Rumjancevim, Kotolinovim, Šackim in drugimi na čelu, je poročilo označilo za središče zarote. Resnica pa je bila ta, da je partijski inštitut pripravljaval izdajo o zgodovini komsomolskega gibanja v Leningradu in v ta namen po mestu organiziral serijo sektorskih sestankov, da bi obujali spomine na delo nekdanjih komsomolskih aktivistov. Te bivše aktiviste iz časa Zinovjeva, vštevši celo ljudi, kakršen je bil Šacki, ki je politično delovanje docela opustil, so dejansko s silo pripeljali na te sestanke. V viborskem okrožju so bili ti sestanki še posebno živahni. Še posebno zelo zanimive so bile reminiscence Rumjanceva, istega Rumjanceva, ki je v začetku leta 1926 na sestanku leningrajskega komiteja komsomola povzročil, da je propadel predlog članov centralnega komiteja, po katerem naj bi pokrajinski komite sprejel sklep štirinajstega partijskega kongresa, ki je poudarjeno obsojal zinovjevce. To vedenje Rumjanceva je ostro napadla tedanja leningrajska

»Pravda«, ki jo je urejal Skvorcev. V svojih spominih se je Rumjancev dotaknil tudi dobe zinovjevske opozicije, in priznati je treba, ni govoril v jeziku uradne linije. O teh reminiscencah se je razširilo precej govoric, Agranov pa jih je izkoristil za podlago svojim sklepom. saj se je omenjenih sestankov, ki jih je Agranov označil kot sestanke opozicionalcev, nepogrešljivo udeleževal tudi Nikolajev.

Kdorkoli pobliže pozna delo Agranova, si kaj lahko predstavlja, kakšen zvarek je bil zmožen napraviti iz vsega tega. To pot je presegel celo svoje prejšnje dosežke, in ker mu ni bilo dovolj omejiti se na Leningrad, je potegnil niti še v Moskvo, do Zinovjeva in Kamenjeva, ki sta dovolj brezskrbna, da sta se dobivala s svojimi prejšnjimi privrženci, kadar so obiskovali Moskvo. Tako je bil ustvarjen vtis široko razpredene zarote, sestavljene iz voditeljev bivše Opozicije in to v trenutku, ko so višji krogi razpravljali o notranjepartijski spravi.

S posebno namero za bregom, napraviti vtis na Stalina, je poročilo podčrtalo pričevanje, ki je imelo namen pokazati, da Kamenjev, kateremu je on, Stalin, izrazil zaupanje, ni držal častne besede in da je, vedoč za razpoloženje opozicionalcev, to ne le zamolčal centralni kontrolni komisiji, temveč si tudi ni mogel kaj, da ne bi v pogovoru s prijatelji izrekal sicer skrbno zavutih, vendar dejansko »nelojanlih« opazk.

Razprava o tem poročilu se je začela v ozračju skrajne napetosti. Treba je bilo odločiti o dveh vprašanjih: kaj storiti s »pajdaši« in »pobudniki« umora Kirova, kakor je to razvidno iz preiskave, in drugič, kakšne politične sklepe je treba potegniti iz razkritja opozicionalne zarote. Zadnje vprašanje je bilo seveda pomembnejše. Večina je bila nerazpoložena za kakršne koli spremembe politike, ki je bila predložena plenumu centralnega komiteja in ki je, predvidevala vrsto gospodarskih reform in uveljavitev nove politične graditve. Pri tej točki je večina v politbiroju, kot je bilo videti, zmagala. Stalin je kategorično izjavil, da je treba vse te ukrepe izvesti, da jih on sam prav tako močno podpira, da pa naj bi načrt, ki ga je predložil Kirov, spremenili v eni postavki, namreč, naj partija glede na to, da opozicija še ni položila orožja, kot samoobrambni ukrep izvede nov, energičen poseg v vrste bivših opozicionalcev, zlasti »trockistov«, »zinovjevcev« in »kamenjevcev«. Ta predlog je bil sprejet, dasiravno ne brez nekaj obotavljanja. Kar pa zadeva prvo vprašanje, je bilo odločeno, naj se prevrže na sovjetska sodišča ter preiskovalnim organom prepusti, da sestavijo obtožnice zoper vse tiste, ki bi lahko bili zapleteni v to. To pa ni bilo nič manj kot pahnuti voditelje bivše Opozicije v poguben proces in križanje.

S sprejemom tega sklepa je bil partijski stroj pognan. Kampanja se je začela z istočasnimi plenernimi zasedanji v moskovskih in leningrajskih partijskih komitejih. Dali so jim značaj slovesnosti, z nagovori članov politbiroja itn. Člani komiteja so dobili izvode povzetega poročila o zadevi Nikolajev (že omenjeno poročilo) z navedbami iz njegovega dnevnika, povzetki njegovih izpovedi ter drugimi dokumenti. Natisnjena je bilo le omejeno število izvodov in še te so članom komiteja razdeljevali le proti osebno podpisanim prejemnicam. Tisti, ki so izvode dobili, so

jih morali, ko so jih prebrali, proti potrdilu vrniti sekretariatom pristojnih komitejev; tam so jih spravljali v posebne skrivne predale. Vendar niti to skrivno poročilo ni vsebovalo popolnega besedila deklaracije, ki so jo bili našli pri Nikolajevu ob njegovi aretaciji: vednost o tem je bila očitno prepovedana celo temu ozkemu krogu ljudi. Na teh plenurnih seveda ni bilo razprav. Pripravljene resolucije so bile soglasno sprejete in naslednjega dne so spustili pse gonjače. V tisku in na sestankih so razplamenevali srdito kampanjo zoper vse opozicionalce, zlasti pa zoper »trockiste« in »zinovjevce«. Tako so torej pripravili »javno mnenje« za križanje. Prvi proces je imel sorazmerno malo odmeva. Obtoženci so bili izgubljeni že od vsega začetka. Nihče si jih ni upal braniti. Nikogar niso pustili k sodni obravnavi, še sorodnikov ne. Seveda, sorodnike bi bilo že težko najti, zlasti v Leningradu, kdor je bil kakor koli osebno povezan z obtoženimi, ne glede na starost, spol ali članstvo v partiji, je bil prijet kot sumljiv »pajdaš«. Samo tisti, ki so imeli uraden vzrok svojstvo so bili navzoči na procesu. To tudi pojasnjuje, zakaj se je o procesu tako malo govorilo. O eni stvari pa vsekakor ne more biti nobenega dvoma: gladko to le ni šlo. Skoraj vsi obtoženi so prestopke, katerih so bili obtoženi, zanikali; prav tako so tudi spodbijali dokazila, ki so se nanašala nanje in govorili so o pritisku, kateremu so bili izpostavljeni med preiskavo. Nobeden od njih ni priznal obstoja kakega »zarotniškega centra«. Njihovi ugovori kajpak niso zalegli. Proces proti načelnikom leningrajskega odseka komisariata za notranje zadeve je potekal še bolj skrivoma. Vendar je potekal v drugačnem ozračju. Obtožnice so bile mileje formulirane. Obtoženci so sicer krivdo priznali, vendar so se izgovarjali na ukaze, ki so jih dobivali od Kirova samega. Sodbe so bile za čuđa mile, zlasti če upoštevamo, kako ostre so po navadi kazni zgolj za malomarnost pri varovanju oseb naših voditeljev. Balzevič, ki je odgovarjal za varnostno službo v Smolnem, je bil obtožen samo »hudodelske nemarnosti« pri opravljanju svojega poklica ter obsojen na deset let koncentracijskega taborišča. Načelniki leningrajske sekcije ljudskega komisariata za notranje zadeve so dobili samo po dve ali tri leta in so istočasno zasedali odgovorne položaje v administraciji koncentracijskih taborišč, v katerih so prebivali kazni. Dejansko torej kazni ni pomenila kaj več kot nižji položaj v službi.

Prvi proces proti Zinovjevu, Kamenjevu in drugim je bil popolnoma drugačne narave. Od vsega začetka je dobil značaj demonstracije, pokazali so ga »z vso publiciteto«, njegov namen pa je bil enkrat za vselej »razkrinkati« voditelje leningrajske opozicije pred prebivalstvom mesta. Obtožence, ki zadnja leta niso prebivali v Leningradu, so tjakaj pripeljali iz Moskve in iz drugih mest. Po sestavu obtoženske skupine je bil to pravzaprav proces zoper leningrajski partijski komite, seveda z izjemo nekaterih, ki so bili zmeraj vdani stalinisti. Obtoženim je bilo rečeno, da »partija terja njihovo pomoč« v boju zoper teroristične tendence, ki so se razpasle kot rezultat skrajnosti, v katere so svoj čas tudi oni sami zašli s svojim frakcionaštvom, in da je njihova dolžnost pomagati partiji s tem, da se politično žrtvujejo. Poučili so jih, da bodo le s tem, da bodo pred sodiščem nastopili kot voditelji Opozicije, prevzeli nase vso odgo-

vornost za obstoj terorističnih nagibov in te nagibe obsodili, onemogočili pojave terorizma ter preprečili njihovo nadaljnje širjenje. Ta zahteva je nekatere obtožence razburila in zrevoltirala. A prav Kamenjev je med vsemi obtoženimi najglasneje priporočal, naj jo sprejmejo.

Nekaj pred aretacijo so Kameneva poklicali k Stalinu. To se je po vsem videzu zgodilo neposredno pred že omenjenim odločilnim sestankom politbiroja. Stalin se je, kot se zdi, želel v osebnem razgovoru prepričati, ali je Kamenjev res prelomil častno besedo, na katero se je bil nekoč zaklel; ali je Kamenjev kljub svoji obljubi res še nadalje vzdrževal stike z opozicijo.

Moskovski opozicionalci so res med seboj vzdrževali zveze s tem, da so se, podobno kakor oni v Leningradu od časa do časa sešli pri »družabnem pitju čaja«, kakor so sami označevali svoje kritične pogovore. Čeravno se Kamenjev teh srečanj ni udeleževal, je bil o njih dobro poučen, pa tudi o pogovorih, ki so se na njih razvijali. Nekaterim od udeležencev je v posamičnih pogovorih zaupal, da je v svoji duši ostal tak, kot je bil. Za te izjave so kmalu zvedeli vsi udeleženci »čajank«, in nekateri so jih sporočili svojim leningrajskim prijateljem, ti pa so jih nesli na uho Agranovu. Ob svojem srečanju s Stalinom je Kamenjev sicer trdil, da gre za nesporazum, vendar je nazadnje krivdo priznal, se skesal in celo razjokal. Toda Stalin je izjavil, da mu ne verjame več in da bo zadevo prepustil »normalnemu« poteku kazenske procedure.

Priznati je treba, da s stališča politične morale zadržanje opozicionalcev nikakor ni bilo na posebni višini. Res je, razmere, ki v partiji prevladujejo, so nevzdržne. Biti lojalen, napraviti kakršno koli stvar, ki jo zahtevajo od nas, je skoraj nemogoče: storiti tako bi pomenilo postati ovaduh, letati na centralno kontrolno komisijo s poročili o vsaki negotoma pobrani marnji opozicionalcev in o vsakem njihovem dokumentu, ki tačas kroži. Partija, ki zahteva od svojih članov take stvari, ne more pričakovati, da bi jo imeli za svobodno zvezo oseb s podobnimi pogledi in združenih za isti namen. Vsi smo dolžni lagati; nemogoče je ravnati drugače. Vendar pa so meje, ki se ne bi smele prestopiti niti v lažeh. Na nesrečo pa so opozicionalci, posebno njihovi voditelji, kaj pogostoma prestopali to mejo.

V prejšnjih časih smo bili mi, »politični«, v naših odnosih z oblastniki navajeni držati se čisto določenega moralnega zakonika. Moledovanje za milost je veljalo za hudodelstvo. Kdor je to storil, se je politično končal. Ko smo bili v ječi ali v preganstvu, smo se branili dajati kakršno koli obljubo, da ne bomo skušali pobegniti. Tega pravila smo se zmeraj držali, celo v primerih, ko bi si bili s takim poroštvom olajšali položaj. Bili smo pač njihovi ujetniki. Paziti nas, je bila njihova naloga, skušati zbežati pa naša. Toda kadar je v posebnih okoliščinah dajanje takih poroštev postalo nujno, smo se jih strogo držali. Sprejeti ugodnosti olajšav, danih v povračilo za častno besedo, in potem pobegniti to smo imeli za nevredno in stari pregnanci so skrbno pomnili imena vseh, ki so s takim početjem spravljali »politične« ob dobro ime.

Dandanes je ta psihologija čisto drugačna. Prostiti odpuščanja je postalo splošen pojav, pač pod pretvezo, da, odkar je na oblasti »moja par-

tija«, pravila, ki smo se jih držali v carskih časih, ne veljajo več. Ta argument je slišati vsepovsod. V isti sapi pa velja povsem za primerno, če »svojo partijo« neprenehoma varaš, in sicer vse odkar se ta zoper svoje intelektualne oponente ne bojuje več s prepričevanjem, marveč s prisilo. To je dalo razmah posebni vrsti morale, ki dovoljuje sprejemati vsakršne pogoje, podpisovati vsakršne obveznosti z naprej premišljeno namero, da se tega ne boš držal. Ta morala je zlasti razširjena med predstavniki starejše generacije partijskih tovarišev. Šele zdaj in z veliko težavo začenja mlajša generacija to opuščati.

Ta morala je imela na vrste Opozicije porazen učinek. Mejna črta med tem, kaj je in kaj ni dovoljeno, se je popolnoma zabrisala in mnogi so zaradi tega padli naravnost v izdajstvo in odpadništvo. Hkrati je ta morala ponudila prepričljiv argument onim, ki so nasprotovali kakršnemu koli zblizanju z bivšimi opozicionalci, namreč da jim ni mogoče verjeti, ker že v načelu dopuščajo potrebo govoriti laži. Kako naj kdo ve, kdaj ti ljudje govorijo resnico in kdaj se lažejo? Edino temu ustrezno stališče se glasi, nikdar ne verjemi komu od njih, ne glede na to, kaj pravijo in na kaj prisegajo. Natanko tako je bilo stališče, na katero se je postavil Ježev, in zdaj je nastopil čas, da doseže odločilno zmago.

Kamenjev je bil ob svoji aretaciji popolnoma skrušen. Obupno si je prizadeval, da bi zbudil zaupanje v svojo novo spokorniško vlogo, vendar ni mogel pridobiti vseh obtožencev »zadeve leninograjskega partijskega komiteja« (to bi namreč bila prava označba tega procesa), da bi sprejeli krivdo nase. Iz tega razloga se je prvotni načrt, uprizoriti sodno predstavo, izjalovil. Pri tem stanju stvari začeti proces, na katerem bi polovica obtoženih spodbijala tisto, kar bi trdila druga polovica, o tem ni moglo biti govora. Proces je zato potekal za zaprtimi vrati, njegovi rezultati pa niso zadovoljili nikogar. Ježev je zahteval smrtne kazni in gonja v tisku in na zborovanjih je prav tako merila na ta cilj. Mnogi stari boljševiki pa se niso mogli sprijazniti s to idejo. Posamezni zelo vplivni člani partije so Stalinu osebno predložili prošnje proti uporabi smrtne kazni. Zveza starih boljševikov je odkrito pobrala podpise za poslanico, naslovljeno na politbiro, v kateri je bila vidno poudarjena Leninova glavna poslednja volja: »Ne prelivajte krvi med seboj.« Bilo je očitno, da tla za uveljavitev »največje kazni« še niso dovolj pripravljena, in sam Stalin je v politbiuroju predlagal, naj bi v tem primeru ne posegli po njej. Za zdaj je bil zadovoljen s tem, da se je to vprašanje vsaj odprlo. Vendar se je proces »čiščenja« v partiji nadaljeval celo z večjo silovitostjo. V okoliščinah, ki so zdaj prevladovale, je bil zanesljiv nagel vzpon Ježeva. Poštal je ne le član politbiuroja, imenovan je bil celo na položaj petega sekretarja centranega komiteja, položaj, na katerega je bil prvotno postavljen Kirov in na čigar račun bi bil moral biti premeščen v Moskvo. Ježev je tedaj dobil oblast nad vsemi oddelki, ki bi bili morali priti pod jurisdikcijo Kirova. Razmerje sil se je odločilno premaknilo. Dvoje položajev, ki sta bila po smrti Kirova in Kujbiševa (oba sta se zavzemala za politiko sprave) ostala prazna, je bilo zasedenih z zagrizenima nasprotnikoma te politike.

Brž ko je Ježev dobil pooblastila, je pričel energično čistiti partijski stroj. Zveza bivših političnih pregnancev (politični zaporniki, pod carjem obsojeni na zapor s prisilnim delom) je bila razpuščena pod pretvezo, da se je Nikolajev iz njihovih publikacij (spominov itd.) navzel svojih terorističnih nagnjenj. Zveza starih boljševikov je bila prav tako razpuščena. To da je bilo zavetje »nergaskih starcev«, nezmožnih, da bi doumeli »zahteve novega časa«. Še več, likvidirana je bila komunistična akademija, na kateri so se izpopolnjevali teoretiki. Stetski je prevzel obvezo za temeljito čiščenje v uredništvih tiska v glavnih mestih in provincah.

Spomladi leta 1935 se je odigral »drugi proces Kamenjeva«, povezan s teroristično zaroto, naperjeno zoper življenje Stalina. Ta proces je zajel tudi nekatere člane kremeljske garde. Očitno je bilo v tej zadevi zrno resnice: bila je zatrta s skrbojo, kot je bila sicer v navadi samo pri procesih zoper oponente, ki so bili vse drugo prej kot zlomljeni. Kamenjeva so prav tako zapletli v to, seveda brez podlage. S tem ni imel ničesar opraviti, v tej zadevi se je moralo le pokazati njegovo ime, potrebno zato, da se Opozicija še bolj onemogoči. Stalinov odnos do njega je bil tak, da so tožniki zavohali, da lahko pridobijo, če svojo vnemo stopnjujejo. Vendar ponavljam, na dnu zadeve je bilo zrno resnice. Prizadeti so se, če drugega ne, vsaj pogovarjali o tem, ali je primerno v Moskvi slediti zgledu, kakršnega je v Leningradu dal Nikolajev. Toda telesna straža v Kremlju je bila učinkovitejša od tiste v Smolnem.

Poglavitni nasledek tega procesa je bil na eni strani padec Jenukidzeja, na drugi strani pa je pomenil prvo opozorilo Gorkemu.

Jenukidze* je bil eden najtesnejših in najstarejših Stalinovih osebnih prijateljev. Stalin ga je brez dvoma imel rad in je z njim vzdrževal osebne stike do zadnjega. Jenukidze je bil eden redkih, ki jih je Stalin priljubeno obiskoval in ki je bil vabljen na vsa družabna srečanja, na katerih je bil navzoč Stalin. Jenukidze je bil velik prijatelj Stalinove pokojne žene, poznal jo je še kot otroka, Stalin pa hrani vsak spomin na svojo ženo z nežnostjo, ki se kaj malo ujema z njegovo naravo. Še več, Stalin je z gotovostjo čutil, da ga Jenukidze nikdar ni skušal spodnašati. Vseeno pa je Jenukidze padel, ker si je drznil pomagati tudi tistim, ki so jih na leningrajskem procesu spoznali za krive, in njihovim družinam.

Treba je pibiti, da je Jenukidze zmeraj skušal pomagati političnim zapornikom in pregnancem. Ta stvar je bila znana v partijskih krogih in seveda tudi med pregnanci in zaporniki samimi. Prav tako je za to vedel tudi Stalin, ne samo iz poročil OGPU, tudi od Jenukidzeja samega. Slednji, kakor je bilo to na splošno znano, je za to imel Stalinovo neuradno prevolitv; brez tega bi bilo takšno njegovo delovanje kajpak nemogoče.

Toda časi so se spremenili. Ježev je naznanil, da Jenukidzejeva dobrosrčnost partiji škodi in da je treba zaradi krepitve njene gonilne moči

* Eden od začetnikov revolucionarnega gibanja v Gruziji, kot tak svoj čas pomembnejši od svojega rojaka Stalina. Od leta 1918—1935 na čelu centralnega sekretariata Sovjetov, enem najpomembnejših položajev v sovjetski administraciji.

Jenukidzeja odstaviti. Vse do zadnjega je Stalin skušal Jenukidzeja braniti, vendar najbrž neučinkovito, zakaj na koncu je bil Jenukidze odstavljen z vseh svojih položajev. Edino, kar mu je Stalin daroval, je bila imuniteta pred nadaljnimi partijskimi kaznimi ter mirna, nevpilivna služba.* Imenovan je bil za direktorja okrevališč in zdravstvenih zavetišč na severnem Kavkazu. Pripadniki kroga Ježeva so skušali Stalinovo ravnanje naslikati kot velikodušnost, poudarjajoč pri tem, da se Stalin, kadar je šlo za potrebe in koristi partije, nikdar ni obotavljal odreči se svojim osebnim nagnjenjem. V resnici je šlo pri tej zadevi za nekaj drugega. Glede na to, da je Stalin za delovanje Jenukidzeja vedel in ga omogočal, je to preprosto primer izdaje.

Primer Gorkega je bil bolj zapleten. Umor Kirova je Gorkega razbesnil in zahteval je energične ukrepe proti teroristom. Toda kakor hitro je postalo očitno, da so v teku prizadevanja izkoristiti strel Nikolajeva v politične namene, da bi lahko spremenili linijo, sprejeto konec leta 1934, za katero je Gorki s svojo podporo razdal toliko energije, je obupno skušal Stalina odvrniti od poti maščevanja. Nejevolja Gorkega je postala še posebej izrazita za časa drugega procesa proti Kamenjevu, ko je bilo življenje slednjega v resni nevarnosti.

Vendar so bili vsi napor Gorkega brezuspešni. Stalin ga je prenehal obiskovati in niti ni več sprejemal njegovih telefonskih klicev. Stvari so šle tako daleč, da je v Pravdi izšel članek Zaslavskega, naperjen proti Gorkemu, doslej nekaj popolnoma nemogočega. Slednji je vedel, da je Zaslavski napisal članek po navodilih Ježeva in Stetskega. Zaslavskega so že po navadi jemali za opravila take vrste. Pisati je znal mož dobro, vendar je bil brez moralnih načel. Gorki je bil besen in stvari so dosegle tako vrelišče, da je zahteval potni list za v tujino. To so mu odločno zavrnil. Česa hujšega niso storili; Gorki je bil navsezadnje Gorki, ni se dal preprosto odstaviti ali odriniti stran.

Vsi ti nasilni ukrepi, ki so v partiji sledili prvemu procesu Kamenjev-Zinovjev, so nepoučenim ostali neznani. Celo v partiji so zvedeli o tem šele veliko pozneje. Zgodili so se za kulisami. Za zunanji svet pa je bil začetek leta 1935 začetek resnične »sovjetske pomladi«. Ena reforma je sledila drugi in vse so šle v eno smer: k spravi z nepartijsko inteligenco, k razširitvi podlage oblasti s pritegnitvijo vseh tistih, ki so s svojim delom na katerem koli področju sovjetskega razvoja v praksi dokazali svojo zmožnost in privrženost sovjetski državi.

(Konec v naslednji številki)

Prevedel, uvod in pojasnila napisal V. Blažič

---

* Že junija 1935 so ga aretirali in pozneje likvidirali. Pravda je ta čas pisala, da je hotel biti »dobri stric sovražnikov partije«.

Produkcijski proces kot vsebina kapitala

(Iz poglavja o kapitalu)¹

Karl Marx

Produkcijski proces kot vsebina kapitala. — Produktivno in neproduktivno delo (Produktivno delo — ki producira kapital). — Delavec je v odnosu do svojega dela kot do menjalne vrednosti, kapitalist kot do uporabne vrednosti etc. — Od-daja delo kot produktivnost silo bogastva. (Kapital si jo kot tako prisvaja.) — Preobrazba dela v kapital etc. Sismondi, Cherbullez, Say, Ricardo, Proudhon etc.

Na koncu procesa ne more iziti nič, kar v njegovem začetku ni bilo njegova predpostavka in pogoj.² Po drugi plati pa mora tudi vse iziti. Če se tedaj na koncu produkcijskega procesa, ki se je bil začel s predpostavko kapitala, kapital na koncu, kot odnos forme, prikazuje³ izginul, se to lahko pripeti le, ker so bile spregledane nevidne niti, ki jih vleče skozi [ta proces]. Oglejmo si torej to plat.

Prvi rezultat je torej:

a) Prek vključitve dela v kapital postane kapital produkcijski proces; najprej pa *materialni* produkcijski proces; proizvodni proces sploh, tako da produkcijski proces kapitala ni razlikovan od materialnega produkcijskega procesa sploh. Njegova opredelitev po formi [Formbestimmung] je docela zbrisana. S tem, da je kapital del svoje predmetne biti zamenjal za delo, je njegovo predmetno bivanje samo razklano v sebi kot predmet in delo; odnos teh dveh je proizvodni proces ali še točneje *delovni proces*. S tem se prikazuje *delovni proces, postavljen pred vrednostjo, kot izhodišče* — ta je zaradi svoje abstraktnosti, čiste snovnosti, enako lasten vsem

¹ Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, str. 211—217.

² Ena od temeljnih misli Heglove Fenomenologije duha je: Kar je bilo res v začetku, je res šele na koncu; in kar je res na koncu, je bilo res že v začetku.

³ erscheint; v filozofski terminologiji se kaže bolj kot kjerkoli, da je izpsojanje izoliranih besed (npr. »pojavn« in »pojavnjati se«) zelo problematično, saj se filozofski jezik ne more razvezati v vsoto tehničnih terminov; dialektični misli je potreben jezik kot sistem; potrebna ji je stalna prisotnost etimoloških zvez, da bi se lahko vprašala po koreninah pojma. Prevajalec bo poskusil to vprašanje podrobneje osvetliti v samostojnem prispevku.

produkcijskim formam — *spet znotraj kapitala*, kot proces, ki poteka znotraj njegove snovi, je njegova vsebina.

(Da je tudi znotraj samega proizvodnega procesa to *brisanje opredelitve po formi* le videz, se bo izkazalo.)

Kolikor je kapital vrednost, a se kot proces sprva prikazuje v obliki enostavnega proizvodnega procesa, ne proizvodnega procesa, postavljenega v kakšno posebno *ekonomsko* opredeljenost, temveč proizvodnega procesa sploh, lahko rečemo — pač kakor je fiksirana kakšna posebna plat enostavnega produkcijskega procesa (ki kot tak, kot smo videli, nikakor ne predpostavlja kapitala, temveč je lasten vsem produkcijskim načinom) — da kapital postane produkt ali je delovni instrument ali tudi surovina dela. Če je dalje spet pojmovan kot ena od plati, ki stoji nasproti delu kot snov ali golo sredstvo, tedaj po pravici pravijo, da kapital ni produktiven*, ker je potem obravnavan ravno kot predmet, ki stoji nasproti delu, materija; kot zgolj pasiven. Pravilno pa je, da se ne prikazuje kot ena od plati ali kot različnost ene plati po sami sebi, niti ne kot gol rezultat (produkt), temveč kot enostavni produkcijski proces sam; da se ta prikazuje zdaj kot samo sebe gibajoča vsebina kapitala.

* Ka je *produktivno delo* in kaj ni, — o tem je bilo mnogo sporov, takih in drugačnih, odkar je Adam Smith vpeljal to razločevanje — se mora izkazati v razgrnitvi različnih plati samega kapitala. *Produktivno delo* je zgolj tisto, ki producira kapital. Mar ni čudno (ali vsaj nekaj podobnega), sprašuje npr. gospod Senior, da naj bi izdelovalec klavirjev bil *produktiven delavec, igralec na klavir* pa ne, čeravno bi bil klavir brez igralca na klavir nesmisel? Toda točno tako je. Izdelovalec klavirja reproducira kapital; pianist zamenjuje svoje delo le za prejemek. Toda pianist producira glasbo in zadovoljuje naš čut za tone, ga v določeni meri tudi producira? Zares to dela: njegovo delo nekaj producira; a zato ni *produktivno delo* v *ekonomskem smislu*: prav tako malo, kot je produktivno delo norca, ki producira utvare.

Produktivno je delo le, vtem ko producira samo svoje nasprotje. Drugi ekonomski zato dopuščajo, da so takim, neproduktivni delavci posredno produktivni. Na primer pianist daje stimulus za proizvodnjo; deloma, ker uglaša našo individualnost dejavneje, živahneje, ali pa tudi v običajnem pomenu, da zbuja novo potrebo, za katere zadovoljitev se v neposredni materialni proizvodnji uporabi več pridonosti. S tem je že priznано, da je produktivno le delo, ki producira kapital; da je torej delo, ki tega ne dela, pa naj bo še tako *koristno* — prav tako je lahko škodljivo — za kapitalizacijo ni produktivno, pač pa je neproduktivno delo. Drugi ekonomski pravijo, da se razlika med produktivnim in neproduktivnim ne sme nanašati na proizvodnjo, marveč na potrošnjo. Quite the contrary [Prav nasprotno]. Proizvajalec tobaka je produktiven, čeprav je potrošnja tobaka neproduktivna. Proizvodnja za neproduktivno potrošnjo je quite as productive as that for productive consumption; always supposed that it produces or reproduces capital. »Productive labourer he that directly augments his master's wealth«, pravi zato zelo pravilno Malthus [enako produktivna kot za produktivno potrošnjo; s stalno predpostavko, da producira ali reproducira kapital. »Produktivni delavec tisti, ki neposredno množi bogastvo svojega gospoda«]; vsaj po eni plati zelo pravilno. Izraz je preabstrakten, ker v tej obliki velja tudi za sužnja. »Gospodovo bogastvo« v odnosu do delavca je forma bogastva samega v odnosu do dela, kapital. Productive labourer he that directly augments capital [Produktivni delavec tisti, ki neposredno množi kapital]. — *Marxova pripomba*.

[14] β) Zdaj [je treba] obravnavati drugo plat, opredelitev po formi, kot se ohranja in modificira v produkcijskem procesu.

Kot uporabna vrednost je delo le za kapital, in je edina uporabna vrednost samega kapitala [*der Gebrauchswert des Kapitals selbst*], tj. posredujoča dejavnost, v kateri se ta ovrednotuje. Kapital v reproduciranju in množenju svoje vrednosti, to je samostojna menjalna vrednost (denar) kot proces, kot proces ovrednotenja. Delo zato za delavca ni kot⁴ uporabna vrednost; delo zato zanj ni kot produktivna sila bogastva, kot sredstvo ali kot dejavnost bogatenja. Kot uporabno vrednoto⁵ ga spravlja v menjavo s kapitalom, ki mu tako ne stoji nasproti kot kapital, temveč kot denar. Kapital je kot kapital v odnosu do delavca šele prek potrošnje dela, ki se sprva znajde zunaj te menjave in je neodvisna od nje. Medtem ko je za kapital delo uporabna vrednota, je za delavca gola menjalna vrednota; dana menjalna vrednota. Kot taka je postavljena⁶ v menjalnem aktu s kapitalom, zaradi prodaje za denar. Uporabna vrednost neke reči se njenega prodajalca kot takega nič ne tiče, tiče se le njenega kupca. Lastnost solitra, da ga je mogoče uporabiti za smodnik, solitru ne določa cene, marveč je ta cena določena s produkcijskimi stroški samega solitra, s količino dela, ki je v njem opredmeteno. V cirkulaciji, v katero stopajo uporabne

Na drugem mestu enači Marx: delo, ki ustvarja vrednost, je produktivno (*wertschaffende, i. e. produktive Arbeit*). Takole formulira:

«A. Smith je v bistvenem delu imel prav s svojim produktivnim in neproduktivnim delom, prav s stališča meščanske ekonomije. Tisto, kar navajajo proti temu drugi ekonom, [je] bodisi čevkarija (npr. Storch, Senior še bolj grintavo itn.), namreč da vsaka akcija vendarle nekaj agira, torej zamenjavanje naravnega in ekonomskega pomena 'produkta'; tako vzeto je tudi nepridiprav produktiven delavec, saj [22] posredno producira knjige o kazenskem pravu; (najmanj [pa je] to modrovanje enako pravilno, kot če sodnika imenujejo produktivni delavec, ker varuje pred tatvino). Ali pa so moderni ekonomisti postali taki sikofanti buržuja, da ga hočejo poučiti, češ da je produktivno delo, če mu kdo obira uši z glave ali pa ga mane tam spodaj, ker mu bo recimo to zadnje za jutri v pisarni razbistriilo butico — blockhead. Zato je povsem pravilno — obenem pa značilno —, da so konsekvntnim ekonomom npr. izdelovalci luksusnega blaga delavec, čeprav možakarje, ki trošijo take predmete, izrecno kaštigajo kot neproduktivne zapravljivce. Faktum je, da so ti delavci zares produktivni, as far as they increase the capital of their master; unproductive as to the material result of their labour [kolikor povečujejo kapital svojega gospodarja; neproduktivni po materialnem rezultatu svojega dela]. Faktično je vendar ta 'produktivni' delavec ravno toliko zainteresiran za drek, ki ga mora izdelati, kot kapitalist, ki si ga obrača v prid in ki tudi sprašuje hudiča po tej ropotiji. Toda če natančneje vzameš, res vidiš, da je resnična definicija produktivnega delavca v tem: Človek, ki točno nič več ne potrebuje in zahteva od tega, kar je potrebno, da bi ga usposobili donašati svojemu kapitalistu največjo možno korist [...] (Gr. 184.)

⁴ als; ta raba je značilna za Heglov jezik in kaže, kako zelo je Hegel vplival na Marxa. Bilo bi terminološko neprecizno, če bi se hoteli izogniti temu »kot«.

⁵ Wert; slovenščina je z razločevanjem med »vrednostjo« in »vrednoto« celo preciznejša od nemščine. Vrednost uporabljam, kadar gre pretežno za lastnost oz. odnos, vrednoto pa, kadar je mišljena reč z vrednostjo.

⁶ gesetzt; heglovski izraz, ki se veže na grško thesis in pa na Gesetz (postav, po drugih slovanskih jezikih danes zakon).

vrednosti kot cene, njihova vrednost ne izhaja iz cirkulacije, čeprav se le v njej realizira; vrednost je cirkulaciji *predpostavljena* in je z menjavo za denar le udejanjena. Tako je delo, ki ga delavec kot *uporabno vrednoto* prodaja kapitalu, za delavca njegova *menjalna vrednota*, ki jo hoče realizirati, ki pa je že *določena* pred tem menjalnim aktom, mu predpostavljena kot pogoj — določena kot vrednost vsakega drugega blaga s povpraševanjem in ponudbo ali na splošno, — in s tem imamo tu edino opraviti — [s] proizvodnimi stroški, količino opredmetenega dela, s katero je bila izvedena delavčeva sposobnost za delo in ki jo zato [delo] ohranja kot ekvivalent. [15] Menjalna vrednost dela, katere realizacija se dogaja v procesu menjave s kapitalizmom, je torej *predpostavljena*, vnaprej določena, in pretrpi le formalno modifikacijo, kakršno z realizacijo zadene vsako le idealno postavljeno ceno. Za samega delavca pa ima delo uporabno vrednost le, kolikor je *menjalna vrednota*, ne pa producira menjalno vrednost. Za kapital ima menjalno vrednost le, kolikor je uporabna vrednota. Uporabna vrednota kot razlikovana od svoje menjalne vrednosti pa ni za samega delavca, marveč le za kapital. Delavec potemtakem zamenjuje delo kot enostavno, že poprej določeno, z minulim procesom določeno vrednoto — samo delo zamenjuje kot *opredmeteno delo*; le kolikor opredmetuje že določeno količino dela, torej kolikor je njegov ekvivalent že zmerjen, dan —; kapital si ga pridobiva v zameno [tauscht sie ein] kot živo delo, kot splošno produktivno silo bogastva; dejavnost, ki množi bogastvo. Da se torej delavec s to menjavo ne more *obogatiti*, je jasno, saj tako, kot je Ezav prvorojenstvo dal za skledo leče, on oddaja ustvarjalno silo svojega dela za delovno sposobnost kot nekakšno prisotno kolikost. Prav nasprotno, kot bomo videli dalje, mora celo siromašeti, saj se ustvarjalna sila njegovega dela utrjuje njemu nasproti kot sila kapitala, kot *tuja moč*. *Otujuje* [entäussert]⁷ si delo kot produktivno silo bogastva; kapital si ga kot tako silo prilašča. Ločitev dela in lastnine nad produktom dela, dela in bogastva, je tedaj postavljena v samem tem menjalnem aktu. Kar se kot *rezultat* zdi paradokсно, je že v sami predpostavki. Ekonomisti so to izrazili bolj ali manj empirično. Nasproti delavcu postane torej produktivnost njegovega dela *tuja moč*, — njegovo delo sploh, kolikor ni *zmožnost* [Vermögen], temveč je gibanje, *dejansko delo*; nasprotno pa kapital ovrednotuje sam sebe s *prilaščanjem tujega dela*. (Vsa možnost ovrednotenja je postavljena s tem; kot rezultat menjave med delom in kapitalom. Realizirano pa je to razmerje šele v samem produkcijskem aktu, kjer kapital dejansko koncumira tuje delo.) Kot je njemu [= delavcu] delo kot *predpostavljena* menjalna vrednost zamenjano za ekvivalent v denarju, bo ta spet zamenjan za ekvivalent v *blagu*, ki bo potrošeno. V tem procesu menjave delo ni produktivno; to postane šele za kapital; iz cirkulacije lahko potegne le, kar je vrglo vanjo — neko *predeterminirano* količino blaga, ki je prav tako malo njegov proizvod, kot [je to] njegova vrednost.

⁷ Marx dosledno loči tri izraze za "alienacijo": Entfremdung, Entäusserung in Veräusserung. Prim. o tem: B. Debenjak: K vprašanju o alienaciji (3), Problemi 1964, 755 ss.

Delavci, pravi *Sismond*i, zamenjujejo svoje delo za žito in to použijejo, medtem ko je (delo) »postalo kapital za njihovega gospodarja«. (*Sismond*i VI.) »Ko delavci dajejo delo v zameno, ga *preobražajo* v kapital.« (*Sismond*i VIII.) Ker delavec prodaja svoje delo kapitalistu, dobi le pravico do *cene dela*, ne pa do *produkta tega dela*, niti do vrednosti katero mu je *dadalo* (*Cherbuliez* XXVIII.). »*Prodajanje dela = odpoved vsem sadovom dela.*« (N. n. m.)⁸

Zatorej vsak napredek civilizacije ali z drugimi besedami vsaka pomnožitev *družbenih produktivnih sil*, if you want [če hočete] *produktivnih sil dela samega*, — kot rezultira od znanosti, izumov, delitve in kombinacije dela, izboljšanih komunikacijskih sredstev, ustvarjanja svetovnega tržišča, mašinerije itn. — bogati ne delavca, marveč *kapital*; torej le spet povečuje moč, ki obvladuje delo; množi le produktivno moč kapitala. Ker je kapital nasprotje delavca, [ves ta napredek] le večja *objektivno moč* nad delom. *Preobrazba dela* (kot žive smotrne dejavnosti) v *kapital* je po sebi rezultat menjave med kapitalom in delom, kolikor daje le-to kapitalistu lastninsko pravico nad produktom dela (in komando nad sabo). *Postavljena je ta preobrazba šele v samem produkcijskem procesu*. Vprašanje, ali je kapital produktiven ali ne, je torej absurdno. Samo delo je *produktivno zgolj* kot privzeto v kapital, kjer je kapital osnova produkcije in je kapitalist torej poveljnik produkcije. Produktivnost dela prav tako postane produktivna sila kapitala, kot se obča menjalna vrednost blaga fiksira v denarju. Delo, kot v nasprotju s kapitalom eksistira za sebe v delavcu, delo torej v svojem *neposrednem bivanju*, ločeno od kapitala, *ni produktivno*. Kot delavčeva dejavnost tudi nikoli ne postane *produktivno*, dokler vstopa le v enostavni, zgolj formalno spreminjajoči proces cirkulacije. Tisti torej, ki dokazujejo, da je vsa [16] produktivna sila, pripisovana kapitalu, le *premik, transpozicija produktivne sile* dela, pozabljajo ravno na to, da je kapital sam po bistvu ta *premik, ta transpozicija*, in da mezdno delo kot tako predpostavlja kapital, da je torej tudi s svoje strani gledano ta *transsubstanciacija*; nujni proces, lastne sile dela postavljati kot delavcu *tuje*. Pustiti, da obstoji mezdno delo, in obenem odpraviti kapital, je tedaj zahteva, ki si oporeka sama in sama sebe razkraja. Drugi, celo ekonomisti, npr. *Ricardo, Sismond*i idr., pravijo, da je produktivno *le delo*, ne kapital. Toda potem ne puščajo kapitala v njegovi *specifični opredelitvi po formi*, kot vase reflektirano *produkcijsko razmerje*,⁹ mislijo le na njegovo snovno substanco, surovino itd. Ampak ti snovni elementi ne naredo kapitala za kapital. Po drugi strani pa potem

⁸ Citati so iz Marxovih ekscerptnih zvezkov, ki jih po vsej verjetnosti hrani amsterdamski Internacijski inštitut za socialno zgodovino, današnji lastnik arhiva nemške socialne demokracije. Gre za naslednja dela: *J. C. L. Simonde de Sismond*i: *Nouveaux Principes d'Économie politique*, 2e édition, tome I, Paris 1827, p. 90 in p. 105.

A. *Cherbuliez*: *Richesse ou pauvreté*, Paris 1841, p. 55—56 in p. 64.

⁹ Produktionsverhältnis prevajam (v nasprotju z rabo) kot »produkcijsko razmerje«, ker se nemška raba termina »Verhältnis« bolj krije s slovensko rabo »razmerja« kot z »odnosom«: a) izraz se uporablja za razmerje med dvema količinama; b) izraz je v rabi za »delovno razmerje«; c) die Verhältnisse so »razmere«.

spet opazijo, da je kapital po eni plati *vrednost*, torej nekaj *nematerialnega*, ravnodušnega do svojega snovnega obstajanja.

Tako Say: «*Le capital est toujours d'une essence immatérielle, puisque ce n'est pas la matière qui fait le capital, mais la valeur de cette matière, valeur qui n'a rien de corporel*» [=Kapital je vedno nematerialna bitnost, kajti kapitala ne tvori materija, temveč vrednost te materije, vrednost, ki nima ničesar telesnega-]. (Say 21). Ali pa Sismondi: «*Le capital est une idée commerciale*» [=Kapital je trgovinska ideja-]. (Sismondi LX).¹⁰

Toda nato jim pride na pamet, da je kapital vendarle neka druga ekonomska opredelitev kot *vrednost*, ker bi sicer sploh ne bilo treba govoriti o kapitalu ločeno od vrednosti, in če so vse kapitalije vrednosti, da vrednosti kot take še niso kapital. Nato se spet zatečejo nazaj k njegovi snovni podobi znotraj produkcijskega procesa, npr. če Ricardo kapital razlaga kot *accumulated labour employed in the production of new labour* [nakopičeno delo, uporabljeno v proizvodnji novega dela],¹¹ tj. kot zgolj *delovni instrument ali delovni material*. V tem smislu govori Say celo o *service productif du capital* [proizvodni storitvi kapitala], na kateri naj temelji remuneracija kapitala, kakor da bi delovno orodje kot tako terjalo od delavca zahvale in ne bi bilo ravno po njem postavljeno kot delovni instrument, kot *produktivno*. Samostojnost delovnega instrumenta, tj. neka njegova *družbena opredelitev*, tj. njegova opredelitev kot kapitala je tako predpostavljena, da bi deducirali zahteve kapitala. *Proudhono* »le capital vaut, le travail produit« [=kapital je vreden, delo producira-], ne pomeni absolutno nič, razen da je kapital vrednost, in ker tu ni nič več povedano o kapitalu, kot da je vrednost, [pomeni le:] vrednost je vrednost (subjekt sodbe je tu le drugo ime za predikat), in da delo producira, da je produktivna dejavnost, to se pravi: delo je delo, ker [ono] ni nič drugega razen »produire«. Da ti identični sodbi ne vsebujeta nikakršnih posebnih globočin modrosti, mora biti očividno, in še posebej to, da ne moreta izraziti razmerja, v katerem stopata v razmerje vrednost in delo, v katerem se le-ta sama nanašata druga na drugo in se medsebojno razlikujeta, ne pa ležita ena poleg drugega kot ravnodušno indiferentna. Že da se *delo* nasproti kapitalu prikazuje kot subjekt, tj. delavec le v opredelitvi *dela*, in le-to ni *on sam*, bi bilo moralo odpreti oči. V tem je že — ne glede na kapital — odnos, neko razmerje delavca do lastne dejavnosti, ki nikakor ni »*naturalno*«, temveč samo že vsebuje neko specifično *ekonomsko opredelitev*.

¹⁰ Citata sta iz Marxovih ekscerptnih zvezkov, Gre za deli: J. B. Say: *Traité d'économie politique*, 3e édition, Tome II, Paris 1817, p. 429. (Marxov ekscerptni zvezek, nastal v Parizu 1844, objavljen v MEGA I, 3). J. L. C. Simonde de Sismondi, *Études sur l'économie politique*, Tome II, Bruxelles 1838, p. 273 (Marxov ekscerptni zvezek, nastal v Bruslju 1845—1847, shranjen v Amsterdamu).

¹¹ Citirane besede so Smithove; kot take jih citira Marx že na str. 168 *Grundrisse* po svojih pariških ekscerptnih zvezkih. V ekscerptnih zvezkih iz poznih petdesetih let navaja Marx naslednjo Ricardovo formulacijo: »Kapital je tisti del bogastva neke dežele, ki je uporabljen with a view to future production [glede na bodočo produkcijo]...« (Grundrisse, str. 804).

Kapital, kakor ga obravnavamo tukaj kot razmerje, ki ga je razlikovati od vrednosti in denarja, je *kapital na splošno*, tj. zapopadek opredelitev, ki razlikujejo vrednost kot kapital od le-te kot gole vrednosti ali denarja. Vrednost, denar, cirkulacija etc., cene itd. so predpostavljene, prav tako delo itn. Toda opraviti nimamo niti še s *posebno* obliko kapitala, niti s *posameznim kapitalom* kot razlikovanim od drugih posameznih kapitalov etc. Priče smo procesu njegovega nastajanja. Ta dialektični proces nastajanja¹² je le idealni izraz dejanskega gibanja, v katerem se kapital poraja. Kasnejše odnose gre obravnavati kot razvoj iz te klice. A nujno je fiksirati opredeljeno obliko, v kateri je postavljen na neki *določeni točki* [auf einem *gewissen* Punkt]. Sicer nastane zmeda.

¹² »Kajti reč ni izčrpana v svojem *smotru*, temveč v svoji *izvedbi*, in tudi ni *rezultat dejanska* celota, marveč on skupaj s svojim postajanjem; smoter za sebe je neživo obče, kot je tendenca golo pogajanje, ki svoje dejanskosti še nima; in goli rezultat je truplo, ki je tendenco pustilo za seboj.« Hegel, predgovor k Fenomenologiji duha, izd. Hoffmeister, 1959, str. 11.

Prevedel Božidar Debenjak

POPRAVKI:

V pesmi »Nikoli bolj sam« Gottfrieda Benna (št. 50, str. 222) je 5. verz (»Jezera svetla in mehko nebo«) treba nadomestiti s »Svetlikanje jezer, mehko neba«.

V študiji Dialektična teorija družbe se konec 14. vrste na str. 265 pravilno glasi: »kako je notranji razvoj zahodne...«

V odlomku iz Poglavlja o denarju (str. 309, 18. vrsta od spodaj) je pravilno: »izraža le svojo kvotiteto...«

Pravilen naslov pesmi (št. 51 stran 329) je ANGELSKO ČASČENJE

IZ PRIHODNJIH ŠTEVILK:

FRANCE FILIPIČ: O KORALNIH OTOKIH (proza)

RUDI ŠELIGO: ŽIL (proza)

PAVLE ZIDAR: O MARIJA, MATI MOJA (proza)

FRANCI ZAGORIČNIK: LAVINA (poezija)

PAVEL LUŽAN: ZADNJA URA (poezija)

FILIP ROBAR - DORIN: NOČNI POJAVI (poezija)

DENIS PONIŽ: PESMI

NIKO GRAFENAUER: GOTTFRIED BENN (esej)

FRANCE KLOPČIČ: DVE DEKLARACIJI (razprava)

